

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

Acta Neophilologica

XXXII

2

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
OLSZTYN 2020

Rada Naukowa

Anna Bednarczyk (Uniwersytet Łódzki, Polska); Aleksander Kiklewicz (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska); Ewa Kujawska-Lis (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska); Mikhail Melikhov (Syktywkarski Uniwersytet Państwowy im. Pitirima Sorokina, Rosja); Andrey Moroz (Rosyjski Państwowy Uniwersytet Humanistyczny, Rosja); Natalia Muranska (Uniwersytet Konstantyna Filozofa w Nitrze, Słowacja); Grzegorz Ojcewicz (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska); Joanna Orzechowska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska); Heinrich Pfandl (Uniwersytet Karola i Franciszka w Grazu, Austria); Yuriy Kovbasenko (Uniwersytet Kijowski im. Borysa Hrinchenki, Ukraina); Larisa Soboleva (Uralski Uniwersytet Federalny im. Pierwszego Prezydenta Rosji Borysa Jelcyna, Rosja); Klaus Steinke (Uniwersytet Fryderyka i Aleksandra w Erlangen i Norymberdze, Niemcy); Ewa Żebrowska (Uniwersytet Warszawski, Polska); Alexander Zholkovsky (Uniwersytet Południowej Kalifornii, Stany Zjednoczone); Bogusław Żyłko (Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Polska)

Lista recenzentów zamieszczana jest w zeszycie drugim

Redaktor naczelna

Joanna Orzechowska

Sekretarz redakcji

Iwona Anna NDiaye

Redaktorzy językowi

Ewa Kujawska-Lis, Helena Pocietchina

Redaktorzy tematyczni

Językoznawstwo i glottodydaktyka

Alla Kamalova

Literaturoznawstwo i przekładoznawstwo

Iwona Anna NDiaye

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wydział Humanistyczny

ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn

tel. fax 89 527 58 47, 89 524 63 69

<https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/an>

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe
Czasopismo jest dostępne na licencji Creative Commons – Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne
– Bez utworów zależnych (CC BY-NC-ND)

Projekt okładki

Barbara Lis-Romańczukowa

Redaktor tomu

Joanna Orzechowska

Redakcja wydawnicza

Katarzyna Zawilska

Skład i łamanie

Marzanna Modzelewska

ISSN 1509-1619

© Copyright by Wydawnictwo UWM • Olsztyn 2020

Wydawnictwo UWM

ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn

tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38

www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/

e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład 90 egz. Ark. wyd. 18,60; ark. druk. 15,75
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 231

SPIS TREŚCI

Językoznawstwo i glottodydaktyka

MARZENA GUZ, Ausgewählte Aspekte der Wortbildung im Werk <i>Europäisches Reisebuch</i> von Kasimir Edschmid	7
KATARZYNA WÓJCIK, <i>Volksdeutsche</i> w dystrykcie lubelskim w ramach interpretacyjnych „Krakauer Zeitung” w latach 1939-1944	17
BEATA MARTA KOPECKA, Pasażerowie w tajnym języku personelu pokładowego ...	29
IWONA GÓRALCZYK, Expressive Uses of Proper Names as Units of Measure in the Current Informal Online Discussion about Politics in Poland	41
ELENA KORIAKOWCEWA, Семантическое развитие концепта <i>СКАНДАЛ</i> и его деривационные маркеры в русских и польских медиатекстах	55
IWONA ANNA NDIAYE, МАНАТКУЛЬ МУСАТАЕВА, В погоне за жар-птицей... Языковая объективация концепта <i>ДУША</i> в казахской, русской и польской лингвокультурах	67
JOANNA PĘDZISZ, Koncepcja ruchu w dyskursie o tańcu współczesnym	83
HALINA CHMIEL-BOŻEK, Tłumaczenie dydaktyczne w nauczaniu języka francuskiego na poziomie szkolnym – między teorią a praktyką pedagogiczną (na przykładzie nauczycieli języka francuskiego w województwie śląskim)	97
MAGDALENA KATARZYNA JOCHIMCZYK, O kształceniu umiejętności tworzenia związków międzytekstowych uwzględniającym poszczególne etapy pracy z cudzym tekstem	109

Literaturoznawstwo i przekładoznawstwo

JOANNA CHLOSTA-ZIELONKA, Postpamięć czy pamięć indywidualna? Doświadczenie Zagłady zobrazowane w reportażu Agaty Tuszyńskiej pt. <i>Bagaż osobisty. Po Marcu</i>	123
MACIEJ SOBIECH, Roussowska teoria woli powszechnej w publicystyce i myśli politycznej Gilberta Keitha Chestertona	137
ANNA TOCZYŃSKA-PĘKSA, Motyw wspomnień w późnej liryce Piotra Wiaziemskiego	151
WERONIKA ŁASZKIEWICZ, Decolonizing the Anthropocene: Reading Charles de Lint's <i>Widdershins</i>	161
EWELINA BEREK, LUCYNA MARIA MARCOL-CACOŃ, Interdyscyplinarność w przekładzie tekstu naukowego. Francuski i włoski język akademicki w tłumaczeniu na język polski	173
AGNIESZKA STAWECKA-KOTUŁA, Stopień pasywizacji tekstów prawniczych w oryginale i w przekładzie. Analiza kontrastywna angielsko-francusko-polska	187
JOANNA ORZECHOWSKA, Słownik psychologiczno-lingwistyczny <i>Zmysły, emocje i przymiotniki języka rosyjskiego</i> – nowe narzędzie w pracy tłumacza	199

Staroobrzędowcy. Piśmiennictwo i język

TAMARA MORRIS, С верой вокруг мира (язык и личность старовера Орегона)	209
ТАТЬЯНА ВОЛКОВА, Книжники из печорского рода Тирановых	221
ТАТЬЯНА БРОВКИНА, Три новых Санкт-Петербургских списка <i>Повести</i> о происхождении табака из книги <i>Пандок</i>	233

Recenzje

GRZEGORZ OJCEWICZ, К.И. Кривошеина, <i>О том, как Лиза Пиленко стала</i> <i>святой матерью Марией Парижской</i> , Париж-Нижний Новгород 2020	245
---	-----

TABLE OF CONTENTS

Linguistics and Glottodidactics

MARZENA GUZ, Selected Aspects of Word Formation in <i>Europäisches Reisebuch</i> by Kasimir Edschmid	7
KATARZYNA WÓJCIK, <i>Volksdeutsche</i> in the Lublin District as Interpreted by “Krakauer Zeitung” in the Years 1939-1944	17
BEATA MARTA KOPECKA, Passengers in the Secret Language of Flight Attendants	29
IWONA GÓRALCZYK, Expressive Uses of Proper Names as Units of Measure in the Current Informal Online Discussion about Politics in Poland	41
ELENA KORIAKOWCEWA, On Semantic Development of the Concept <i>SCANDAL</i> and its Derivative Markers in Modern Russian and Polish Languages	55
IWONA ANNA NDIAYE, MANATKUL MUSSATAYEVA, In Pursuit of the Fire Bird... Language Objectivization of <i>the SOUL</i> Concept in Kazakh, Russian and Polish Linguocultures	67
JOANNA PEDZISZ, The Concept of Movement in the Discourse about Contemporary Dance	83
HALINA CHMIEL-BOZEK, Pedagogic Translation in Teaching French at School Level: Between Theory and Pedagogic Practice (Based on the Example of Teachers of French in the Silesian Voivodeship)	97
MAGDALENA KATARZYNA JOCHIMCZYK, On the Training in the Ability to Create Intertextual Relationships, Taking into Account Different Stages of the Work with Someone Else’s Text	109

Literary Studies and Translation Studies

JOANNA CHŁOSTA-ZIELONKA, From Post-memory to Individual Memory? The Experience of the Holocaust Illustrated in Agata Tuszyńska’s Reportage <i>Personal Luggage. After March</i>	123
MACIEJ SOBIECH, Rousseau’s Doctrine of General Will in the Journalism and Political Thought of Gilbert Keith Chesterton	137
ANNA TOCZYŃSKA-PEKSA, The Motif of Memory in Peter Vyazemsky’s Late Poetry	151
WERONIKA ŁASZKIEWICZ, Decolonizing the Anthropocene: Reading Charles de Lint’s <i>Widdershins</i>	161
EWELINA BEREK, LUCYNA MARIA MARCOL-CACÓN, Interdisciplinarity in the Scientific Text Translation. French and Italian Academic Language Translated into Polish	173
AGNIESZKA STAWECKA-KOTUŁA, Passivisation in Original and Translated Legal Texts. A Contrastive Analysis of English, French and Polish	187
JOANNA ORZECZOWSKA, Psychological-linguistic Dictionary <i>Senses, Emotions and Adjectives in Russian</i> – A New Tool in Translator’s Work	199

Old Believers. Literature and Language

TAMARA MORRIS, With Faith around the World (an Oregon Old Believer's Dialect and Personality)	209
TATIANA VOLKOVA, Scribes from the Pechora Clan of the Tyranovs	221
TATJANA BROVKINA, Three New Saint-Petersburg Records of <i>The Tale on the Origin of Tobacco</i> from the Collection Entitled <i>Pandok</i>	233

Reviews

GRZEGORZ OJCEWICZ, K.I. Krivošeina, <i>O tom, kak Liza Pilenko stala svâtoj mater'û Mariej Parižskoj</i> , Pariž-Nižnij Novgorod 2020	245
---	-----

JEZYKOZNAWSTWO I GLOTTODYDAKTYKA

DOI: 10.31648/an.5580

AUSGEWÄHLTE ASPEKTE DER WORTBILDUNG IM WERK *EUROPÄISCHES REISEBUCH* VON KASIMIR EDSCHMID

SELECTED ASPECTS OF WORD FORMATION IN *EUROPÄISCHES REISEBUCH* BY KASIMIR EDSCHMID

Marzena Guz

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4630-2584>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / University of Warmia and Mazury in Olsztyn

e-mail: marzena.guz@uwm.edu.pl

Keywords: linguistics, word formation, Kasimir Edschmid, travel diary

Abstract: This paper discusses selected word formation aspects in Kasimir Edschmid's diary describing his travels across Europe. The aim of the paper is to present derivatives, compounds and acronyms from several chapters in the discussed work. The answers to the following questions are sought: What structures can be found among derivatives and compounds? What semantic groups can be distinguished in the corpus under scrutiny? What other properties characterize the analysed vocabulary? The group of adjectival derivatives is more numerous than that of noun derivatives. The set of compounds contains frequent examples of compounds with a proper noun as the first segment. Acronyms are very rare. Other features of the examined vocabulary include, among others, hybrid formations and foreign terms.

Kasimir Edschmid, geboren 1890 in Darmstadt, gestorben 1966 in Vulpera (Schweiz) [vgl. Zeidler 2004, 146], begann 1913 die Zusammenarbeit mit der „Frankfurter Zeitung“. Sie übernahm u.a. sein Feuilleton „Ein Tag in Heidelberg“. „Das Datum markiert den Beginn von Edschmids Reiseschilderungen“ [Schleucher 1990, 10]. Im Jahre 1953 erschien sein Werk *Europäisches Reisebuch* mit 24 Textillustrationen von Erna Pinner [Ibidem, 209].

Ziel dieser Skizze ist es Derivate, Komposita und Kürzungen aus einigen Kapiteln des im Titel genannten Werkes darzustellen. Es interessieren uns insbesondere (aber nicht nur) diejenigen Wortbildungen, die mit den vom Autor bereisten Ländern und Städten verbunden sind. Die Wahl eines Reisebuches als Basis der Forschung resultiert aus dem Interesse der Autorin an der Touristik. Das Forschungsmaterial wurde den Kapiteln „Skizze über eine französische Reise“, „Blick auf Paris“, „Kleines italienisches ABC“¹, sowie „London“² entnommen. Zu fragen ist u.a.:

- Welche Strukturen treten unter den Derivaten und Zusammensetzungen auf?
- Was erscheint als erstes und zweites Glied in Komposita? Welche Strukturen sind frequent?
- Welche semantischen Gruppen lassen sich unter den Komposita unterscheiden?
- Welche Besonderheiten lassen sich bei der Forschung beobachten?

Appellativische Derivate

Die substantivische Wortbildung ist am deutlichsten ausgeprägt und am stärksten differenziert [vgl. Sowinski 1991, 217].

Substantive

- Personenbezeichnungen als detoponymische Derivate mit dem Suffix *-er*: *Grenobler* (9)³, *Pariser* (25). Mit der Movierung hat man es zu tun im Falle des Wortes *die Aragonesin* (54), gemeint ist damit Katharina von Aragon (54).
- ein Substantiv mit dem Suffix *-ling*: *der Spätling* (17) ‘Nachkömmling’, das Substantiv wurde von dem Adjektiv *spät* abgeleitet. „Das Suffix *-ling* bildet Maskulina“ [Fleischer, Barz 2007, 164].
- Durch kombinatorische Derivation [Fleischer, Barz 2007, 207-208] ist das Wort *das Gemetzel* (51) entstanden.

Adjektive

Das Adjektiv stimmt im Formenreichtum mit dem Substantiv überein, wenn es als Attribut einem Substantiv zugeordnet ist. In diesem Formenschatz liegen viele stilistische Möglichkeiten begründet. Ein Autor kann beispielsweise bestimmte Charakterisierungen von Gegenständen in der Form des Prädikativs oder des Adjektivattributs zum Ausdruck bringen [vgl. Sowinski 1991, 220].

¹ Das Thema Italien ist ein stark ausgeprägtes Element in Edschmids Werk [Schleucher 1990, 206].

² In dem London-Kapitel beschrieb der Autor die Museen der Stadt [Schleucher 1990, 210].

³ In Klammern wurden die Seitennummern angegeben.

Adjektive mit einem Suffix

- detoponymische Derivate mit dem Suffix *-isch*: *ägyptisch* (50); *assyrisch* (49); *babylonisch* (49); *bayerisch* (18); *burgundisch* (17, 18); *etruskisch* (12); *flandrisch* (17); *eine genuesische Flotte* (13); *normannisch* (49); *palästinensisch* (49); *portugiesisch* (22); *spanisch* (51); *die Savoyischen Alpen* (7), vom Ort Savoyen; *syrisch* (49); *die umbrischen Berge* (8); *venezianisch* (54). In einigen Fällen tritt *-es-* als Interfix auf [vgl. Fleicher/Barz 2007, 238], z.B. *genuesisch*, *palästinensisch*.
- ein Derivat von einem Ethnonym mit dem Suffix *-isch*: *jüdisch* (51)
- detoponymische Derivate mit dem Suffix *-er*: *der Genfer See* (7); *der Londoner St.-James-Palast* (37); *das Straßburger Münster* (18)
Bei anthroponymischer Basis (nur Familiennamen) wird in der Regel die Endung *-sch* verwendet (vgl. Fleicher/Barz 2007, 239), unser Beispiel: *Picassosch* (12): *In den Vitrinen viele der Picassoschen Töpfereien* (12)
- mit dem Suffix *-en*.
Dieses Suffix verbindet sich ausschließlich mit substantivischer Basis, vorwiegend u.a. mit Stoffbezeichnungen [Fleischer, Barz 2007, 254]. Das Beispiel aus Edschmied ist: *smaragden* (47): *auf den smaragdenen Wiesen des Kew-Parks* (47)

Adjektiv mit einem Präfix

vorviktorianisch (39): *die vorviktorianische Epoche* (39).

Appellativische Komposita

Die Zusammensetzung ist das produktivste Wortbildungsverfahren im Deutschen [Kellermeier-Rehbein 2005, 40].

Die Struktur der substantivischen Appellativa

- Erstes Glied als geografischer Name
Zu den geografischen Namen im obigen Korpus gehören: **Flussnamen**: *das Niltal* (49); *die Seine-Insel* (22); *die Seinequais* (23), der od. das Quai, aus dem Frz. *quai* 'Straßenufer' [DUW 1996, 1201]; *die Themseschleife* (43) Themse 'Hauptfluss Englands' [NGL 1994, 845]; **Ländernamen**: *die Libanon-Zeder* (47); **Name einer Region um den Nordpol**: *der Arktisreisende* (56); **Namen von Gebirgen**: *die Alpenpässe* (29); *die Apenninlandschaft* (31); *die Apenninpässe* (32); *die Dolomitenfahrt* (30); **Name eines Kontinents**: *der Afrikawanderer* (56); **Namen von Meeren**: *die Adriaküste* (33); *die Mittelmeerküste* (31); **Städtenamen**: *Parmesan-Käse* (33), Parmesan- nach der italienischen Stadt Parma benannt [NGL 1994, 638]; *eine Winchesterbüchse* (56) Winchester 'Hauptstadt der englischen Grafschaft Hampshire' [NGL 1994, 933].

Manchmal hat man es mit der Bindestrich-Schreibung zu tun [vgl. Eichinger 2000, 84]. Unsere Beispiele sind: *die Libanon-Zeder*, *Parmesan-Käse*, *die Seine-Insel*.

- Zweites Glied als geografischer Name
Nordafrika (46); *Nordgriechenland* (46); *Südafrika* (45); *Südamerika* (50); *Südeuropa* (47); *Südtalien* (8). Hier kommen als geografische Namen Ländernamen und Namen von Kontinenten vor.
- Erstes Glied als Name eines Stadtteils
der Kew-Park (47) Kew ‘Stadtbezirk von London’ [<https://pl.wikipedia.org/wiki/Kew>]; *die Westminsterbücke* (45) Westminster ‘Stadtbezirk von London’ [NGL 1994, 927].
- Erstes Glied als Anthroponym
ein Canalettoschüler (59); *die Cestiuspyramide* (33), Cestius ‘ein römischer Politiker’; *das Farneschloss* (30), Farnese ‘eine der bedeutendsten Familien des italienischen Adels’; *das Hohenstaufenschloss* (33), Hohenstaufen ‘deutsches Kaisergeschlecht des Hochmittelalters’ [NGL 1994, 370]; *die Malaspinaburg* (32), Malaspina, ‘eine italienische Adelsfamilie’; *die Trajanssäule* (23), Trajan ‘römischer Kaiser’ [NGL 1994, 858]; *das Tudor-Tor* (38) Tudor ‘englisches Königshaus’ [NGL 1994, 868]; *die Vendômesäule* (23), Vendôme, Louis Joseph de Bourbon, frz. Marschall, 1654-1712 [NGL 1994, 885].
- Erstes Glied als Ethnonym
Etruskerland (32); *die Inkakaiser* (50); *die Langobardenkönige* (32), Langobarden ‘westgermanischer Volksstamm’ [NGL 1994, 486]; *Normannenstadt* (33), Normannen ‘Wikinger’ [NGL 1994, 607]; *die Römerepoche* (42); *die Normannenzeit* (43); *die Wikingerschiffe* (43).
- Erstes Glied als mythologischer Name
der Minospalast (52) Minos ‘in der griechischen Mythologie Sohn des Zeus und der Europa’ [NGL 1994, 562]; *ein Mithras-Relief* (42) Mithras ‘einstmals in Indien und in Iran verehrte Gottheit’ [NGL 1994, 563].
- Erstes Glied als Name einer literarischen Gestalt
das Gilgamesch-Epos (49) ‘babylonisches Heldenepos’ [NGL 1994, 317] Gilgamesch ‘der sagenhafte König von Uruk’ [NGL 1994, 317].
- Erstes Glied als Derivat von einem Vornamen.
Eine der beiden Konstituenten kann ein Suffixderivat sein [Lohde 2006, 64]. Unser Beispiel ist *Ursulinerinnenkapelle* (9).
- Erstes Glied als Pflanzenbezeichnung
Macchia-Duft (10), *Macchia*, ital. *macchia* ‘für den Mittelmeerraum charakteristisches immergrünes niedriges Gehölz’ [DUW 1996, 975]; *Myrtenfelder* (10); *die Pinienwaldung* (33); *die Rhododendronpflanzungen* (47); *Zitronenhaine* (30).
Das Zweitglied tritt als ein Derivat auf, z.B. *-pflanzungen*, *-waldung*.
- Erstes Glied als Krankheitsbezeichnung
ein Lepra-Hospital (41).

- Erstes Glied als Tierbezeichnung

Lamawolle (50).

- Erstes Glied als deverbales Element

die Hängebrücke (44); *Schlingpflanzen* (32); *Schwingskraft* (50). Ein deverbales Kompositum ist *das Sicheingliedern* (13).

- Erstes Glied als Präposition

die Vorgärten (60).

Außer den oben genannten zweigliedrigen Zusammensetzungen wurden auch einige interessante dreigliedrige Komposita registriert: *die Bastille-Zwingburg* (24), Bastille, 1. urspr. Bezeichnung für befestigte Türme und Schlösser in Frankreich, 2. Name der 1369-1383 erbauten Burg beim Tor St.-Antoine in Paris [NGL 1994, 76]; *das Dreistromland* (50); *der Fünffingergriff* (58); *Haifischaugen* (54); *die Immergrünbäume* (47); *ein Kreuzzugfanatiker* (13); *Raubvogelflügel* (50); *die Schreibtischgarnitur* (59); *Schwarzdornhecken* (61); *ein Schwefelschwimmbad* (29); *tiefrostbraun* (12); *Vatermörderkragen* (55).

Das viergliedrige Wort *die Riesenhufeisenschleife* weist auf die Gestalt des Pflanzenreiches hin: *Steineichen. Oliven. Seefichten. Tamarinden. Millionen von Ginsterbüschen. Eine Riesenhufeisenschleife um ein Massiv* (10). Ein anderes viergliedriges Beispiel stellt *die Grabhügel-Palaststraße* (30) dar.

Besonderheiten der zusammengesetzten substantivischen Appellativa

- Mundartliches

der Wingert (16) 'mundartliche Form (mitteldeutsch, schweizerisch) von: Weingarten' [DUW 1996, 1745].

- Hybridbildungen

„Fremdsprachliche Wörter tragen mitunter dazu bei, eine fremdländische Atmosphäre zu vermitteln" [Sowinski 1991, 252].

Erstes Glied als fremdes Wort

Bel-Paese-Käse (33), *bel paese* im Italienischen 'schönes Land' [Jedlińska, Kruszewska 2010, 39, 146]; *Flatkasernen* (38) *Flat* im Englischen 'Mietwohnung' [DUW 1996, 515]; *der Green-Park* (37); *das Newgate-Gefängnis* (42); *der L'Ermitage-Wein* (15): *Hier wächst der L'Ermitage-Wein.* (15).

Zweites Glied als fremdes Wort

Maskenkorsos (45) *der Corso* 'festlicher Umzug mit Wagen, Gespannen', im Italienischen *corso* 'Lauf, Umzug' [DUW 1996, 887]; *Papstpalazzo* (34); *die Stiercorridas* (51).

Das italiensiche Wort *corso* wurde eingedeutscht durch den Wechsel des Konsonanten *c* zu *k* [vgl. Schmöe 1998, 34].

Bemerkenswert ist die Struktur des Wortes *die Horse-chestnut-Kastanien* (46) 'Esskastanien'. *Horse*, aus dem Englischen *horse* 'Pferd' [DUW 1996, 737] wurde durch die Großschreibung und den Artikel eingedeutscht, da es Teil eines Substantivs ist, *chestnut* ist ein englisches Wort [WSAP 2007, 196].

– Fremde Komposita

der Archevêque-évêque (11) ‘der Arzbischof-Bischof’: *Der Archevêque-évêque von Nizza* (11); *Whitehall* (41).

Ein fremdes Kompositum wurde eingedeutscht durch den Artikel.

– Metaphern

„Nach traditioneller Auffassung besteht ein sehr enger Zusammenhang zwischen Metapher und Vergleich. Aus der lateinischen Rhetorikgeschichte ist etwa Quintilians Formel von der Metapher als «verkürztem Vergleich» bekannt” [Skirl, Schwarz-Friesel 2013, 11].

Zu den Beispielen aus unserer Untersuchung gehören: *die Riesenhufeisen-schleife*; *die Themseschleife* (43): *London lag (...) umwoigt von grünen Wiesen, in der Themseschleife* (43); *Waldgürtel* (46).

– Synonyme

Unter einer Variation versteht man in der Literaturwissenschaft die Abwandlung einer Aussage oder eines Gedankens in verschiedene sprachliche Formen (Synonyme) [vgl. Sowinski 1991, 53]. Über die synonymische Variation schrieb auch Sandig [1986, 276]. Die verschiedenen Formen der Synonymie gehören zu den Wortschatzgruppen, die stilistisch besonders wichtig sind. In literarischen Texten ist man besonders auf die originelle Wortwahl bedacht [vgl. Sowinski 1999, 115-116].

Bei Edschmid wurde ein Synonympaar vorgefunden: *die Horse-chestnut-Kastanien* (46) und *die Edelkastanien* (46).

Zusammengesetzte Adjektive

– Farbenbezeichnungen

„Die Farben des Mittelmeers” (12) sind nach Edschmid u.a.: *dunkelblau* (12), *smaragdgrün* (12), *tiefrostbraun* (12). Andere Komposita sind: *dunkelgrün* (46): *die Kastanien, die mit dunkelgrünen Segeln auf dem Rasen stehen* (46); *knochenweiß* (13): *Dann knochenweiß die Inseln vor Marseille.* (12); *silbergrau* (45): *die silbergrauen Schäfte der Buchen* (45); *türkisblau* (29): *Ein Teich, türkisblau unter dem Lazulihimmel* (29). Im Adjektiv *smaragdfrisch* (46): *smaragdfrisches Gras* (46) weist nur das Erstglied auf die Farbe hin.

Semantische Gruppen der zusammengesetzten Appellativa

– Personenbezeichnungen

die Grimaldi-Fürsten (12) ‘Fürsten von Monaco’ [https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/7P24LDCXMKYKINGXNJRACU3SE6CGTGTP]; *Kartause* (8); *Kartäusermönche* (8); *die Langobardenkönige* (32); *Meier-Gräfe* (12); *Vichy-Leute* (11); *die Grignan-Grafen* (15): *In Grignan ein altes Schloß der Grignan-Grafen* (15).

Die Wortbildungen malen ein fragmentarisches Bild der beschriebenen Umgebung. Über „Ein Zyklus für Italien” schreibt Schleucher [1990, 175], dass Edschmid „Italiens Landschaften, ihre Bäume und Berge, ihren göttlich-heiteren Himmel, das zärtlich kosende und stürmisch werbende Meer” malt.

„Seine Bilder aus Worten waren suggestiver als beigegebene Illustrationen“ (ebenda). Braun [1955, 53] bewundert, dass Edschmid Italiens Herrlichkeiten unermüdlich ins Licht hob.

- Allgemeine Bezeichnungen von Pflanzen
die Immergrünbäume (47); *Kletterpflanzen* (47).
- Pflanzenamen: *die Blutbuche* (46); *Camargue-Schilf* (16), Camargue – südfranzösische Landschaft im Rhôndelta [NGL 1994, 135]; *die Edelkastanien* (46); *Farnkraut* (60); *Ginsterbüsche* (10); *Himbeerbüsche* (61); *Lavendelbüsche* (12); *die Libanon-Zeder* (47); *Ölbäume* (14); *Schirmakazien* (60); *Seefichten* (10); *Steineichen* (10).
- Pflanzenteilnamen
Orangenblüten (10).
- Tierbezeichnung
ein Skarabäuskäfer (51).
- Elemente der Landschaft (mit und ohne Pflanzen)
Olivenhügel (10): *Olivenhügel der Provence* (10); *die Pinienwaldung* (33); *Platanenalleen* (14); *Zitronenhaine* (30).
Felsriff (10): *Kirchen auf Felsriffen* (10), *das Riff* ‘lang gestreckte, schmale Reihe von Klippen’ [DUW 1996, 1257], *die Klippe* ‘großer Felsblock im Meer in der Nähe der Küste’ [DUW 1996, 847].
- Elemente einer Stadtopographie
die Baumallee (44); *der Green-Park* (37); *die Hängebrücke* (44); *das Kloster-gelände* (45); *Papstpalazzo* (34); *die Seinequais* (23); *das Tudor-Tor* (38); *die Trajanssäule*⁴ (23); *die Vendômesäule* (23).
- Farbenbezeichnungen
das Blauschwarz (46); *das Blauschwarz der Steineichen* (46); *der Malachitsamt* (46); *der Malachitsamt der Pinien* (46); *das Milchgrün* (46); *das Milchgrün der Linden* (46); *Rotgold* (49).
Im Kompositum *der Malachitsamt* weist nur das ertse Glied auf die Farbe hin. Man hat es in dieser Gruppe von Substantiven überwiegend mit deadjektivischen Konversion zu tun [vgl. Fleischer, Barz 2007, 216], z.B. *das Blauschwarz*.

Eigennamen

- Toponyme
Aostatal (29); *die Apennin-Halbinsel* (29); *das Chiantiland* (31).
- Hydronyme
der Bolsenasee (31); *der Gardasee* (30); *der Guiersfluss* (8); *der Iseosee* (30).
- Kirchennamen

⁴ Im Text: „(...) nach dem Vorbild der römischen Trajanssäule gestaltet (...)“ (23).

Die Kirche *Notre-Dame du Bourg* (10); *Chapelle Notre-Dame du rosaire* (11); *Notre-Dame* (22): (...) *das Paris, auf dem Notre-Dame schon (...) beendet stand* (...). (22); *die Peterskirche* (33).

Kürzungen

Mme. (7) *Madame: Mme. de Warens* (7); *die Mme. de Sévigné* (15); *St.* (37), *Sankt* (DUW 1996, 1446); *der Londoner St.-James-Palast* (37).

Schlussfolgerungen

Unter den Derivaten wurden Substantive und Adjektive näher betrachtet. Die Sammlung der adjektivischen Ableitungen ist zahlreicher als die der substantivischen. Besonders häufig treten detoponymische Derivate mit *-isch* auf, ziemlich oft kann man auch den detoponymischen Derivaten mit *-er* begegnen. Die adjektivischen Ableitungen in unserem Korpus sind mit Suffixen und Präfixen gebildet worden, wovon die Suffixe eine zahlreichere Gruppe darstellen.

In der Untersuchung wurden appellativische und Eigennamen-Komposita besprochen. Die ersten sind viel häufiger als *nomina propria*. Die appellativischen Komposita sind überwiegend gebildet nach der Struktur: Substantiv + Substantiv. In dieser Sammlung treten Wortbildungen auf, die aus einem Eigennamen (geographischer Name, Name eines Stadtteils, Anthroponym, Ethnonym, mythologischer Name, Name einer literarischen Gestalt, Derivat von einem Vornamen) + Appellativ bestehen; aus zwei substantivischen Appellativa (eine Pflanzen-, Krankheits-, Tierbezeichnung als Erstglied). Als Zweitglieder erscheinen manchmal Derivate. Außerdem wurden auch die folgenden Strukturen vorgefunden: Erstglied als deverbales Element und als Präposition. Am häufigsten treten Substantive mit einem geografischen Namen und einem Anthroponym als Erstglied auf.

Zu den semantischen Gruppen unter den Komposita gehören: Personenbezeichnungen, allgemeine Bezeichnungen von Pflanzen, Pflanzennamen, Pflanzenteilnamen, eine Tierbezeichnung, Elemente der Landschaft (mit und ohne Pflanzen), Elemente einer Stadtopographie, Farbenbezeichnungen.

Unter den Besonderheiten der Komposita sind die folgenden zu nennen: mundartliche Form; Hybridbildungen mit dem Erst- oder Zweitglied als Fremdwort; fremde Komposita; Komposita in der Funktion einer Metapher und Synonym.

Die letzte Gruppe der besprochenen Wortbildungen, die Kürzungen, sind sehr spärlich vertreten. Sie wurden nur durch zwei Beispiele repräsentiert.

Abkürzungen

frz. – französisch
urspr. – ursprünglich

Bibliographie

- Braun Hanns. 1955. *Glückwunsch von Hanns Braun*. In: *Kasimir Edschmid. Der Weg. Die Welt. Das Werk*. Ein literarisches Mosaik zum 65. Geburtstag des Dichters am 5. Oktober 1955 entworfen und zusammengestellt von Lutz Weltmann. Stuttgart: Kohlhammer: 53.
- DUW – *Deutsches Universalwörterbuch*. 1996. Mannheim et al.: Dudenverlag.
- Edschmid Kasimir. 1953. *Europäisches Reisebuch*. Hamburg: Paul Zsolnay Verlag.
- Eichinger Ludwig M. 2000. *Deutsche Wortbildung. Eine Einführung*. Tübingen: Narr.
- Fleischer Wolfgang, Barz Irmhild. 2007. *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer.
- Jedlińska Anna, Kruszewska Alina. 2010. *Podstawowy słownik włosko-polski, polsko-włoski*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Kellermeier-Rehbein Birte. 2005. *Areale Wortbildungsvarianten des Standarddeutschen. Beiuntersuchung zum Variantenwörterbuch des Deutschen*. Frankfurt a. Main et al.: Lang.
- Lohde Michael. 2006. *Wortbildung des modernen Deutschen. Ein Lehr- und Übungsbuch*. Tübingen: Narr.
- NGL – *Neues Grosses Lexikon in Farbe*. 1994. B. 1-2. Erscheinungsort und Verlag nicht angegeben.
- Sandig Barbara. 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Schleucher Kurt. 1990. *Der reisende Schriftsteller. Kasimir Edschmid*. Darmstadt: Eduard Roether Verlag.
- Schmöe Friederike. 1998. *Italianismen im Gegenwartsdeutschen unter besonderer Berücksichtigung der Entlehnungen nach 1950*. Bamberg: Colibri-Verlag.
- Skirl Helge, Schwarz-Friesel Monika. 2013. *Metapher*. Heidelberg: Winter.
- Sowinski, Bernhard. 1991. *Deutsche Stilistik. Beobachtungen zur Sprachverwendung und Sprachgestaltung im Deutschen*. Frankfurt a. Main: Fischer.
- Sowinski, Bernhard. 1999. *Stilistik. Stiltheorien und Stilanalysen*. Stuttgart, Weimar: Metzler.
- WSAP – *Wielki słownik angielsko-polski*. 2007. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zeidler Lothar. 2004. *Edschmid, Kasimir*. In: *Metzler Autoren Lexikon. Deutschsprachige Dichter und Schriftsteller vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Hrsg. Lutz B., Jeßing B. Stuttgart-Weimar: J.B. Metzler: 146-147.
- <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kew> [Zugriff am 21 I 2020].
- <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/7P24LDCXMKYKINGXNJRGACU-3SE6CGTGP> [Zugriff am 4 I 2020].

DOI: 10.31648/an.5581

VOLKSDEUTSCHE W DYSTRYKCIE LUBELSKIM W RAMACH INTERPRETACYJNYCH „KRAKAUER ZEITUNG” W LATACH 1939-1944

VOLKSDEUTSCHE IN THE LUBLIN DISTRICT AS INTERPRETED BY “KRAKAUER ZEITUNG” IN THE YEARS 1939-1944

Katarzyna Wójcik

ORCID:<http://orcid.org/0000-0001-9907-1447>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie / Maria Curie Skłodowska University in Lublin

Keywords: framing, “Krakauer Zeitung”, *Volksdeutsche*, Lublin District

Abstract: The framing process based on highlighting selected aspects of reality, and on attributing them with significance when disseminating particular ideologies, ideas, and values as a vital element in the media control over released content, is the subject of research at the intersection of media studies and political science. This article attempts to analyse framing with respect to articles published in “Krakauer Zeitung” between 1939 and 1944 and concerning *Volksdeutsche* in the Lublin District, i.e., to reconstruct the structure of portraying this group of people, aiming at presenting specified propaganda contents, and a unified interpretation and assessment of reality.

W ostatnim przedwojennym wydaniu słynnego niemieckiego słownika *Der Volks-Brockhaus* z sierpnia 1939 roku *Volksdeutsche* definiowani byli jako „ci Niemcy za granicą, którzy są obywatelami obconarodowego państwa” [*Brockhaus...* 1939, 735]. Biorąc pod uwagę poziom istotności zjawiska w przedwojennej historiografii niemieckiej, taka struktura hasła słownikowego pozbawiona kompleksowego opisu nie świadczyła bynajmniej o małej częstotliwości jego występowania, ponieważ okres kształtowania i profilowania obrazu Niemca etnicznego ze środkowej i wschodniej Polski przez Ostforschung

przypada na lata 20. i 30. [Kuhn 1934]. Po wybuchu II wojny światowej obraz ten został wzbogacony o nowe propagandowe impulsy realizowane w postaci tekstów prasowych, które powstawały tym razem bezpośrednio na okupowanym terenie Generalnej Guberni.

Dziennik „*Krakauer Zeitung*” został utworzony 9 listopada 1939 roku jako polityczny organ prasowy Generalnego Gubernatorstwa [Orłowski 1980, 412; Kołtunowski 1987, 41-42; Gassner 1942, 147]. Miał on pełnić rolę „Nośnika woli politycznej i misji kulturowej narodu niemieckiego na Wschodzie (...)” [Goebbels 1939, 1]. Obok obszernego codziennego politycznego serwisu informacyjnego przekaz obejmował również zakres bieżącej problematyki GG, pośród której szczególne miejsce zajmowały sprawy kolonistów niemieckich (*Volksdeutsche Siedler*), zamieszkujących omawiane tereny [Dürr 1939, 2]. Profil gazety jednoznacznie określał grupę niemieckich czytelników [Orłowski 1980, 412; Kołtunowski 1987, 42-45], wśród których znaleźli się *Reichsdeutsche*, *Volksdeutsche*, żołnierze niemieccy oraz studenci z *Osteinsatz* odbywający praktyki w GG. Na terenie dystryktu lubelskiego¹ ukazywała się mutacja gazety pod nazwą „*Warschauer Zeitung*”.

Volksdeutsche w odróżnieniu od *Reichsdeutsche* stanowili grupę tzw. Niemców etnicznych, zamieszkujących poza granicami Rzeszy i nieposiadających obywatelstwa niemieckiego czy austriackiego. Od 26 stycznia 1940 roku rozporządzeniem Generalnego Gubernatora Hansa Franka identyfikowani byli na terenie GG za pomocą brązowej karty rozpoznawczej, tzw. *Kennkarte* [Dziennik 1940, I, 36].

Celem niniejszego artykułu jest analiza *framingu*, czyli ramowania na podstawie schematów interpretacyjnych, dotyczących problematyki *Volksdeutsche* z dystryktu lubelskiego na łamach „*Krakauer/Warschauer Zeitung*”² w latach 1939-1944. Analiza korpusu materiałów prasowych ma za zadanie odpowiedź na pytania:

1. Na podstawie jakich ram interpretacyjnych konstruowano wizerunek *Volksdeutsche* z dystryktu lubelskiego?
2. Jak wyglądał ten wizerunek i za pomocą jakich środków językowych go opisywano?

Problematyka *Volksdeutsche* z dystryktu lubelskiego na łamach „*K/WZ*” prezentowana była głównie jako ważny element dyskursu politycznego. Zasadne wydaje się zatem w tym przypadku odwołanie do teorii dyskursu Teuna van Dijka [2001, 12], który za podstawę badań dyskursywnych uważał analizę tekstu w kontekście. Zgodnie z definicją Marka Czyżewskiego [2010, 24-29] ten rodzaj dyskursu, dotyczący tematów politycznych jest prowadzony przez elity symboliczne, dominujące w środkach masowego przekazu, w celu wywierania wpływu na masową publiczność. Na oddziaływanie tekstu politycznego bezpo-

¹ W 1942 r. obszar dystryktu lubelskiego wynosił 26 600 km² [Prel du 1942, 297].

² Dalej: „*K/WZ*” lub „*Krakauer Zeitung*” / „*KZ*”, „*Warschauer Zeitung*” / „*WZ*”.

średni wpływ wywierają zastosowane strategie propagandowe. W przypadku *Volksdeutschow* z dystryktu lubelskiego dyskurs polityczny był realizowany za pomocą następujących strategii: perswazyjnej, informacyjnej i ekspresyjnej [Kolczyński 2008, 45].

Pojęcie *framing* jest zakorzenione w psychologii kognitywnej i wywodzi się od „schematów pamięciowych” (*frames*). Te z kolei jako zjawiska poznawcze są integralną częścią procesów kategoryzacyjnych, odpowiedzialnych za „zapamiętywanie, zrozumienie, ocenę oraz postawę i zachowania wobec nabytej informacji” [Pluwak 2009, 49]. Erving Goffman [2010, 21] definiował ramy jako „schematy interpretacji”. Potencjał ram interpretacyjnych opiera się wyeksponowaniu przez media charakterystycznych atrybutów materiału informacyjnego [McCombs 2008, 102-103], które mogą mieć wpływ na kształtowanie i utrwalenie interpretacji pewnych zjawisk u odbiorcy, podobnie jak zastosowane słownictwo.

Metodologia

Analizą objęte zostały materiały prasowe (wzmianki, wiadomości prasowe, sprawozdania, reportaże) dotyczące *Volksdeutschow* z dystryktu lubelskiego, które ukazały się na łamach „K/WZ” w latach 1939-1944. Za decydujące kryterium w wyborze korpusu 57 tekstów przyjęto słowo sztandarowe – *Volksdeutsch* oraz występowanie w nagłówkach lub lidzie hasłowym określonych tematów związanych z osadnictwem niemieckim na omawianym terenie. Identyfikacji ram interpretacyjnych dokonano za pomocą analizy treści. Analiza jakościowa przeprowadzona została na podstawie modelu opracowanego przez Philippa Mayringa³ [2015, 61-64].

Ze względu na to, że w badanym korpusie tekstów „K/WZ” tematy dyskursów pojawiały się we względnie stałej postaci, jako kategorie klucza przedstawiono całe dyskursy o określonej, istotnej dla analizy charakterystyce. Możliwość taka istnieje w przypadku, kiedy dyskursy stanowią utrwalonego element materiały prasowych [Lisowska-Magdziarz 2006, 40]. Wykorzystanie ram interpretacyjnych w analizie dyskursu jako narzędzia analitycznego daje możliwość wnikięcia w schematy interpretacji tekstów prasowych [Franczak 2014, 153].

Specyfika tekstów prasowych wymaga zastosowania narzędzi analizy dyskursu, ponieważ umożliwiają one zbadanie formy prezentacji tekstu pod względem językowym oraz roli uczestników komunikacji w kontekście

---

³ W praktycznym wymiarze model ten sprowadza się do następujących etapów: 1. Wyboru korpusu tekstów, 2. Umieszczenia badanych materiałów w odnośnym kontekście historycznym, 3. Wielokrotnej lektury tekstów, które weszły do próby, 4. Tworzeniu klucza kategoryzacyjnego, 5. Definiowaniu poszczególnych kategorii klucza.

społeczno-kulturowym. Analizie poddano wybrane aspekty dyskursu dotyczące tematyki *Volksdeutschów* (warstwa treści budująca kontekst), języka (występowanie metafor i stereotypów językowych) oraz relację pomiędzy dyskursem a kontekstem jego występowania (na bazie schematu: autor tekstu – odbiorca – kontekst – konsekwencje) [Lisowska-Magdziarz 2006, 53].

Przebieg i wyniki analizy

Wyszczególnienie ramy interpretacyjnej – *Volksdeutsche* / koloniści niemieccy z dystryktu lubelskiego na łamach „K/WZ” umożliwiło zbudowanie kontekstu informacji o Niemcach etnicznych, zamieszkujących na terenie IV dystryktu GG. W omawianym medium prasowym wyróżniono trzy filary tematyczne (bazowe) jako kategorie klucza, tworzące kontekst relacji na temat *Volksdeutschów* z omawianego dystryktu:

1. Historia kolonizacji niemieckiej na Chełmszczyźnie, Lubelszczyźnie i Zamojszczyźnie (internowanie w więzieniu w Berezie Kartuskiej, wręczanie kart rozpoznawczych, rys historyczny osadnictwa niemieckiego).
2. Rola potomków kolonistów niemieckich w kształtowaniu „niemieckiego Wschodu”.
3. Akcja wysiedleńcza potomków kolonistów niemieckich z Chełmszczyzny i Lubelszczyzny *Heim ins Reich* / powrót do Rzeszy [Hahn 2010, 118-119; *Die Ersten...* 1940, 1], trwająca od 3 września 1940 do 19 listopada 1940 [*Gestaltung...* 1940, 6] oraz akcja *Fahndung nach deutschem Blut (Rückgewinnung)* / w poszukiwaniu niemieckiej krwi – regermanizacja potomków osadników józefińskich na Zamojszczyźnie rozpoczęta w listopadzie 1940 roku [180 *Dörfer...* 1942, 5; *Zamojszczyzna...* 1979, 60-66].

Głównym elementem spajającym narrację i budującym kontekst informacji była polityka władz dystryktu lubelskiego związana z przesiedleniami i osadnictwem *Volksdeutschów*. Odwołując się do koncepcji *agendy setting*, czyli ustalania porządku dziennego i istotności poszczególnych części składowych dyskursu politycznego [McCombs 2008, XVII-XVIII] dotyczącego Niemców etnicznych, należy podkreślić, że pomimo słabszej reprezentacji tekstów dotyczących dystryktu lubelskiego na łamach „K/WZ” w stosunku do pozostałych dystryktów GG wprowadzały one czytelnika w specyfikę problematyki tego obszaru. Wkomponowanie faktów z przeszłości w dyskurs polityczny dotyczący *Volksdeutschów* i kolonistów niemieckich miało za zadanie znacząco wpłynąć na modelowanie przestrzeni ideologicznej, do której należeli potencjalni odbiorcy tekstów. Poszczególne pomniejszych aspekty i podtematy należące do omawianego głównego dyskursu o *Volksdeutschach*, występujące w analizowanych tekstach, tworzą klucz kategoryzacyjny, którego elementy składają się na znaczeniową całość tworzącą ramę interpretacyjną.

Konstruowanie wizerunku *Volksdeutschów* i kolonistów z dystryktu lubelskiego w „WZ” rozpoczęło się sprawozdaniem autorstwa Hansa Brunona Hirschego [1939, 3] *Chelms befreite Volksdeutsche dankten Dr. Frank* z 1 grudnia 1939, zawierającym wspomnienia z internowania grupy Niemców chełmskich w więzieniu w Berezie Kartuskiej. Omawiany tekst był relacją z podróży służbowej Hansa Franka po Generalnym Gubernatorstwie w listopadzie 1939 roku [Kasperek 1983, 48]. Akcenty w opisie faktów wyraźnie wskazują na grupę Niemców chełmskich jako wzorcowych przedstawicieli niemieczyny w najbardziej wysuniętym na wschód dystrykcie GG. Po raz pierwszy na łamach „WZ” nastąpiła nominacja głównych uczestników wydarzenia – potomków kolonistów niemieckich z Chełma i okolic („Chelms Volksdeutsche”), uroczyste witających generalnego gubernatora Hansa Franka na dworcu w Chełmie. Pierwszy tekst przedstawiający *Volksdeutschów* chełmskich zawierał oprócz prezentacji wydarzeń dokładną charakterystykę postaci i cechował się emfaticznym sposobem obrazowania. Język narracji opisującej zebranych na placu w asyście Selbstschutzu *Volksdeutschów* ma charakter opisowo-wartościujący. Wartościowanie postaci *Volksdeutschów* odbywa się za pomocą wyrażen ocennych [Karczewska 2016, 132], przypisanych im przez autora artykułu. Opisani są oni jako dzielni mężczyźni i kobiety o surowych twarzach, którzy pod polskim terrorem cierpieli z powodu swojej przynależności do narodu niemieckiego. W opisie tym przeważają przymiotniki odnoszące się do cech wyglądu zewnętrznego (schlicht/prosty, fast ärmlich / niemalże ubogi, „arg abgeschabte Pelzmützen auf dem Kopf” / strasznie wytarte futrzane czapki na głowie).

Koncepcyjności losu *Volksdeutschów* w przedwojennej Polsce służą określenia takie jak: Jahre(.) des Leidens / lata cierpienia, polnische(.) Willkürherrschaft / polskie despotyczne rządy, Terror/terror, Drangsal/udręka, schikanieren/szykanować, ausbrennen/wykańczać. Przytoczone przez autora tekstu porównania, odnoszące się do traktowania *Volksdeutschów*: „wie eine Herde Vieh” / jak stado bydła, czy etykieta metaforyczna „berüchtigte[n] Hölle von Beresa Kartuska” / osławione piekło Berezki Kartuskiej, służą hiperbolizacji. Za pomocą tych środków w narracji kreowano Niemców chełmskich na ofiary polskiej zradkalizowanej polityki wobec mniejszości niemieckiej przed wybuchem wojny i rzekomych prześladowań *Volksdeutschów* we wrześniu 1939 roku. W swoim tekście Hirsche eksponuje motyw wdzięczności *Volksdeutschów* za opiekę führerowi, który przywrócił należne im prawa jako członkom narodu niemieckiego. Autor powołuje się również na słowa Hansa Franka, dziękującego za „opfermutigen Einsatz” / ofiarne zaangażowanie i „jenes jahrelange Märtyrium” / wieloletnie męczeństwo, które według generalnego gubernatora były przyczynkiem „für den deutschen Sieg” / do niemieckiego zwycięstwa.

Rozporządzenie Hansa Franka z 26 stycznia 1940 dotyczące wprowadzenia na terenie GG karty rozpoznawczej dla osób przynależnych do narodu niemieckiego dzięki prawnej regulacji plasowało wymienioną grupę jako członków narodu niemieckiego i stanowiło podstawę tożsamościowej identyfikacji *Volksdeutschów*.

Fabula narracyjna artykułów i wzmianek „WZ”, relacjonujących akcję ewidencjonowania *Volksdeutschów* w dystrykcie lubelskim i następnie wręczania im kenkart, realizowana była za pomocą strategii informacyjnej, polegającej na dystrybucji informacji w celu jej utrwalenia u czytelnika. Zakres i przebieg prac związanych z przydziałem kart rozpoznawczych realizowany jednocześnie w czterech dystryktach został opisany na „dobrych wzorcach” z terenu dystryktu lubelskiego [*Der Geist...* 1940, 6]. Objęci akcją *Volksdeutsche* chełmscy i lubelscy przedstawieni są zgodnie z wymogami stawianymi rasie nordyckiej – dorodni blondyni o niebieskich oczach [Schmitz-Berning 2007, 429-431]. Szczególną rolę w opisie odgrywa aksjologia oparta na fetyszyzowaniu niemiecko brzmiących form nazwisk i przechowywanych przez pokolenia archiwaliów, mających potwierdzać ich niemieckie pochodzenie [*Der Geist...* 1940, 6; *25 000...* 1940, 6]. W narracji z przebiegu akcji wręczania kenkart *Volksdeutsche* przedstawieni są jako „Heimgekehrte”, którzy „bez wahania podążyli za głosem niemieckiej krwi właśnie w tej trudnej chwili”, wracając do Rzeszy Adolfa Hitlera [*Zweihundert...* 1940, 6]. W celu spotęgowania patosu aktu wręczania kart rozpoznawczych i podkreślenia jego znaczenia dla *Volksdeutschów* wykorzystano w tekstach potencjał perswazji narracyjnej, realizowanej za pomocą dokładnego opisu tego wydarzenia. W relacjach z Lublina występują słowa i obrazy nacechowane narodowosocjalistyczną symboliką, np. ręce *Volksdeutschów* wzniesione w niemieckim pozdrowieniu oraz sale udekorowane flagami ze swastykami [*Zweihundert...* 1940, 6].

Podstawowy element tworzący kontekst w korpusie tekstów na temat *Volksdeutschów* i kolonistów niemieckich z dystryktu lubelskiego stanowił rys historyczny osadnictwa niemieckiego na omawianym terenie. Tematy budujące kontekst prezentacji były realizowane według określonego schematu. W tekstach umieszczano zwykle treści odnoszące się do aktualnych wydarzeń związanych z polityką władz dystryktu wobec kolonistów, stereotypowego obrazu kolonisty niemieckiego oraz kolonii i wsi założonych przez osadników niemieckich, narodowosocjalistycznej „Aufbauarbeit” realizowanej wśród kolonistów oraz wdrażania i przeprowadzania akcji przesiedleńczej do Kraju Warty. Egzystencję *Volksdeutschów* lubelskich oraz zamieszkujących wsie i kolonie niemieckie na Chełmszczyźnie przedstawiano głównie z perspektywy akcji *Heim ins Reich* [*Viele verstanden...* 1940; *Die jüngsten...* 1940, 5-6; *8 000 volksdeutsche...* 1940, 5-6; Hirsche 1940, 225, 3-4; 226-229, 3]. Natomiast w opisie kolonistów z Zamojszczyzny dominowały odniesienia do *Rückgewinnungsaktion von Deutschstämmigen* [*Glückliche Menschen...* 1941, 5; *Keimzelle...* 1941, 6; *180 Dörfer...* 1942, 5; Stöppler 1942, 3]. W przedstawianiu przeszłości i teraźniejszości kolonii niemieckich wykorzystano strategię kreacyjną, której celem było pozycjonowanie kolonistów w roli pionierów w pozyskiwaniu gruntów ornych i nauczycieli miejscowej ludności niosących postęp cywilizacyjny [Stöppler 1942, 3; *Keimzelle...* 1941, 6]. Służyły temu następujące etykiety metaforyczne opisujące kolonie i kolonistów niemieckich: „einsame Insel” [*Malinowka...* 1940, 5],

„abgelegene(.) Insel” / samotna wyspa [Lublins Volksdeutsche 1940, 6], „fest umrissene Insel” / wyraźnie zarysowana wyspa [Sieradzki 1941, 5], „deutsches Blut” / niemiecka krew [*Viele verstanden...* 1940, 7; *Glückliche Menschen...* 1941, 5; *Keimzelle...* 1941, 6], „politische Kämpfer des Führers” / polityczni wojownicy führera [Ein paar 1940, 5], „Kulturpioniere” / pionierzy kultury [*Keimzelle...* 1941, 6], „Pioniere des Ostens” / pionierzy Wschodu [Andraschko 1943b, 6], „das Bollwerk im deutschen Osten” / bastion na niemieckim Wschodzie [Helmle 1941, 3], „Ordnungselement” / żywioł porządku [*Pfälzer Künstler...* 1942, 5]. Od 1940 do 1944 roku w „KZ” ukazały się teksty, w których wykorzystano komponent historyczny w celu dostarczenia dowodów na wcześniejszą rzekomą dyskryminację Niemców etnicznych [Richter 1940, 6] i ich prześladowania we wrześniu 1939 roku [Zenzinger 1940, 5]. Zestaw wyselekcjonowanych cech tworzył pozytywny obraz kolonisty w odniesieniu do podstawowych sfer ich egzystencji, tj. religijności i pracowitości: wiara i niemiecki charakter [Sieradzki 1941, 5], wytrwałość i dokładność [Richter 1940, 6; Helmle 1941, 3; *Die Kolonisten...* 1942, 5], wierność niemieckiemu pochodzeniu [*Ein paar...* 1940, 5], ich postawa wobec przedstawicieli władz dystryktu lubelskiego wizytujących niemieckie kolonie: otwarte twarze, swobodne spojrzenie, charakterystyczny mocny uścisk dłoni [*Malinowka...* 1940, 5; Sieradzki 1941, 5]. Ideologiczno-afektywny odbiór wizerunku bohatera-kolonisty został wzmocniony przez zestawienie go z antybohaterem w postaci polskiego sąsiada. Narracje zbudowane były na porównaniu idyllicznych obrazów niemieckich zagród z podupadłymi gospodarstwami Polaków [*Malinowka...* 1940, 5; Sieradzki 1941, 5].

Główną oś narracji w przypadku dyskursu na temat *Volksdeutschów* lubelskich, chełmskich i zamojskich stanowiła bieżąca polityka. Przedstawienie założeń politycznych i przebiegu zarówno akcji *Heim ins Reich*, jak i *Rückgewinnung* wymagało zobrazowania rozmiarów, kondycji oraz znaczenia osadnictwa niemieckiego na omawianych terenach za pomocą określonych strategii dyskursu politycznego. Ramowanie postaci *Volksdeutscha* z Lubelszczyzny i Chełmszczyzny wpisane zostało w opis akcji przesiedleńczej, określanej w „WZ” dwójako – urzędowo (*Umsiedlung*, *Tauschsiedlung* / osadnictwo wymienne, akcję *Heim ins Reich*, oraz z perspektywy oddziaływania propagandowego o silnym ładunku afektywnym (*Heimkehr*, *Rückführungsaktion*, *Rückwanderung*), wreszcie jak w tytule serii reportaży Hirsche go poświęconych akcji przesiedleńczej (*Aufbruch in die Heimat der Väter*). Zgodnie z retoryką nazistowskiej propagandy realizowanej przez „KZ” akcja przesiedleńcza w dystrykcie lubelskim wpisywała się w eufemistyczny obraz określany mianem *moderne Völkerwanderung* [*Unsere Weltanschauung...* 1940, 7; *Reichsführer...* 1940, 8; Hahn 2010, 168-173]. Objęci akcją Niemcy etniczni z omawianych terenów są określane jako: *deutsche Kolonisten*, *Volksdeutsche*, *Umsiedler*, *Rücksiedler* bądź *Heimkehrer*. Grupę z Zamojszczyzny charakteryzowano z perspektywy działań podejmowanych w akcji *Rückgewinnung*, nadając

im następujące określenia: *deutschstämmige Siedler*, *Deutschstämmige*, *deutsche Siedler*, *volksdeutsche Umsiedler*, *Kolonisten*, *Kulturpioniere*, *Kolonisatoren*.

Najczęstszym interpretantem dla słowa *Volksdeutsch* w korpusie tekstów o Niemcach etnicznych z dystryktu lubelskiego w „WZ” jest etykieta metaforyczna *deutsches Blut* oraz przymiotniki *sauber/czysty* i *fleißig/pilny* (lub rzeczownik *Fleiß*). Eksponowanymi elementami konstytutywnymi, spajającymi społeczność była ciężka praca przy karczunku lasów pod pola uprawne, tragiczna historia, oraz opieranie się procesom polonizacyjnym. Zgodnie z nazistowską retoryką tereny między Wisłą a Bugiem zasiedlone przez niemieckich kolonistów miały według „WZ” charakter niezbywalnej niemieckiej własności „unabdingbar deutsche Erde” [Stöppler 1942, 3]. Propagandowa technika ingracjacji, polegająca na podkreślaniu zalet osoby ingracjonowanej [Chlewiński 1985, 29-32], sięgała również po utrwalone w języku sąsiadów przysłowia, mające podkreślać pozytywne cechy kolonistów: „Wo dem Polen der Sand in die Augen weht, der Deutsche sogar noch Weizen sät” / Gdzie Polakowi wiatr w oczy wieje, tam jeszcze Niemiec pszenicę sieje [Hirsche 1940, 225, 3] czy „Der erste arbeitet sich tot, der zweite litt noch Not, der dritte erst hat Brot!” / Pierwszy się na śmierć zaharowuje, drugi jeszcze bieduje, trzeci dopiero chleba skosztuje [Hirsche 1940, 226, 3]. Przykładem manipulacyjnego kreowania wizerunku wspólnoty obu grup jest odwoływanie się do pojęć, tj. *Herkunftsbewusstsein* [Stöppler 1942, 4], *Volksgemeinschaft*, *Gemeinschaftsbewusstsein* i *Gemeinschafts-sinn* [*Glückliche Menschen...* 1941, 5]. Koloniści niemieccy i ich potomkowie z dystryktu lubelskiego są za każdym razem przedstawiani jako wdzięczni „beneficjenci” „Deuschtumsarbeit” realizowanej w niemieckich wsiach Zamojszczyzny i w czasie akcji przesiedleńczej *Heim ins Reich*. W opisach przebiegu działań występują potęgujące patos narracji słowa uznania i wdzięczności skierowane do organizacji Hitler-Jugend, Bund Deutscher Mädel i Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, zaangażowanych w akcję Osteinsatz na terenie Zamojszczyzny [Stöppler 1942, 3; *Glückliche Menschen...* 1941, 5] oraz urzędów, jednostek SS i policji, a także studentów uczestniczących w przesiedleniach kolonii niemieckich na Chełmszczyźnie i Lubelszczyźnie [*Die jüngsten...* 1940, 5-6; *Unsere Weltanschauung...* 1940, 7; Hirsche 1940, 225, 3-4; 226-229, 3]. Przedstawienie konkretnych wydarzeń, będących częścią zaplanowanych i zorganizowanych akcji rządu III Rzeszy, w których uczestniczyli *Volksdeutsche* na terenie dystryktu lubelskiego, wpisywało się w strategię artykulacyjną, służącą propagowaniu rozwiązań politycznych przyjętych wobec tej grupy. Na pierwszy plan wysuwa się tutaj wyznaczenie przez „K/WZ” nowej płaszczyzny interpretacyjnej dla narracji opartych na politycznie zdefiniowanym koncepcie, zawierającej ideologiczny apel o „Bewahrung kostbaren deutschen Bluts, das im fremdvölkischen Boden zu versickern drohte (...)” / Zachowanie cennej niemieckiej krwi, której groziło wsiąknięcie w obcą narodowo ziemię – w odniesieniu do *Volksdeutschów* pozostających na terenach „(...) prastarego niemieckiego dorzecza Wisły (...)” [Stöppler 1942, 4] i o to, by powracający

w ramach akcji *Heim ins Reich* poświęcili się nowym zadaniom „zum Segen des Nationalsozialismus” / „dla błogosławieństwa narodowego socjalizmu” [Hirsche 1940, 229, 3]. Wplecione w narrację skomplikowane losy pojedynczych kolonistów, często przedstawianych z imienia i nazwiska, wprowadzają do ramy interpretacyjnej bohatera indywidualnego z jego historią, w celu utrwalenia wyrazów kluczowych – Kolonist-Volksdeutsch-Umsiedler. Każdy z elementów tej triady wyrazowej jest powiązany z kolejnym, wzbogacając ramę przez odniesienia do konkretnych momentów historycznych. Punkt widzenia jednostki – konkretnego kolonisty, jego stosunek do świata zewnętrznego, wspomnienia z przeszłości oraz refleksje na temat terażniejszości są każdorazowo wpisane w historię i zarazem przyszłość całej społeczności [Andraschko 1943a, 5; 1943b; *Pfälzer Künstler...* 1942, 5; Hirsche 1940, 225, 3-4; 226-229, 3]. Zastosowanie strategii ekspresyjnej, propagującej szczegóły rozwiązań politycznych wobec *Volksdeutschów* na terenie dystryktu lubelskiego zamykało ramę interpretacyjną poprzez ukazanie rzekomych pozytywnych rezultatów zarówno akcji *Rückgewinnung*, jak i *Heim ins Reich*. Dzięki temu utrwalony został również pozytywny stereotyp *Volksdeutsche* w postaci językowej.

Reasumując, należy stwierdzić, że dyskurs prasowy „K/WZ” dotyczący *Volksdeutschów* z dystryktu lubelskiego miał charakter hierarchiczny, linearny i spójny. Schematyczne, propagandowe przedstawienie, będące istotą opisu dopełniały metafory stymulujące emocjonalny odbiór treści. Osadzenie dyskursu politycznego w kontekście historycznym miało na celu ukazanie *Volksdeutschów* jako „pionierów niemieckiego Wschodu”, co z kolei wpływało na budowanie postawy ideologiczno-afektywnej u czytelnika. Pozytywne ramowanie wizerunku *Volksdeutsche* sterowało propagandowo interpretacją wydarzeń, kierując odbiór faktów w stronę legitymizacji aktualnej polityki władz dystryktu lubelskiego wobec zamieszkałych na omawianym terenie Niemców etnicznych.

Bibliografia

- Czyżewski Marek. 2010. *Wprowadzenie*. W: *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*. Red. Czyżewski M., Kowalski S., Piotrowski A. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne: 19-29.
- Der Volks-Brockhaus. Deutsches Sach- und Sprachwörterbuch für Schule und Haus* (1939). Leipzig: F.A. Brockhaus.
- Franczak Karol. 2014. *Perspektywa Framing Analysis. Oferta analityczna dla badań nad dyskursem?* „Przegląd Socjologiczny” nr 63(3): 135-156.
- Gassner Emil. 1942. *Die Pressearbeit*. W: *Das Generalgouvernement*. Hrsg. du Prel M. Würzburg: Konrad Tritsch Verlag: 147-151.
- George Christian. 2020. *Nationalsozialismus als politische Religion. Sonnenwendfeiern im „Dritten Reich”*. Koblenz. W: <https://geschichte.bildung-rp.de/entwicklung/archivpaedagogik/archivalien/sonnenwendfeier-im-dritten-reich.html> [Dostęp 30 III 2020].

- Goffman Erving. 2010. *Analiza ramowa. Esej z organizacji doświadczenia*. Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.
- Hahn Eva, Hahn Hans Henning. 2010. *Die Vertreibung im deutschen Erinnern. Legenden, Mythos, Geschichte*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Karczevska Natalia. 2016. *Wyrażenia ocenne – próba klasyfikacji*. „Studia Semiotyczne” R. XXX, nr 3: 129-153.
- Kasperek Józef. 1983. *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Kolczyński Mariusz. 2008. *Strategie komunikowania politycznego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kołtunowski Piotr. 1987. *Charakterystyka hitlerowskiego dziennika Krakauer Zeitung*. „Zeszyty Prasoznawcze” nr 2(112): 41-56.
- Kuhn Walter. 1934. *Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte Aufgaben Verfahren*. Plauen: Günther Wolff.
- Lisowska-Magdziarz. 2006. *Analiza tekstu w dyskursie medialnym. Przewodnik dla studentów*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mayring Philipp. 2015. *Qualitative Inhaltsanalyse*. Weinheim und Basel: Beltz.
- McCombs Maxwell. 2008. *Ustanawianie agendy. Media masowe i opinia publiczna*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Orłowski Hubert. 1980. *Krakauer Zeitung 1939-1945. Auch ein Kapitel deutscher Literaturgeschichte im Dritten Reich*. „Text und Kontext” nr 8: 411-418.
- Pluwak Agnieszka. 2009. *Geneza i ewolucja pojęcia framing w naukach społecznych*. „Global Media Journal” Polish Edition nr 1(5): 49-79.
- Prel du Max. 1942. *Das Generalgouvernement*. Würzburg: Konrad Tritsch Verlag.
- Schmitz-Berning Cornelia. 2007. *Vokabular des Nationalsozialismus*. Berlin: Walter de Gruyter.
- van Dijk Teun A. 2001. *Dyskurs jako struktura i proces*. W: *Dyskurs jako struktura i proces*. Red. van Dijk T.A. Warszawa: PWN.
- Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej*. I. 1979. Red. Madajczyk Cz. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Materiały źródłowe

- Andraschko Gustav. 1943a. *Ein Dorf erwacht zu neuem Leben*. „Warschauer Zeitung” nr. 2: 5.
- Andraschko Gustav. 1943b. *Fern in Polen stand ein deutscher Kirmesbaum*. „Warschauer Zeitung” nr. 152: 5.
- Der Geist und die Haltung entscheiden*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 53: 6.
- Die Ersten, die heim ins Reich kamen*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 7: 1.
- Die jüngsten deutschen Staatsbürger unterwegs*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 212: 5-6.
- Die Kolonisten von Horyszow*. 1942. „Warschauer Zeitung” nr. 85:5.
- Dürr Dagobert. 1939. *Unsere Aufgabe*. „Warschauer Zeitung” nr. 1: 2.
- 25 000 Chelmer Volksdeutsche fanden heim*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 82: 6.
- Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów*, 29 I 1940, Bd. I, nr. 7: 36.
- Ein paar Donnerbüchsen genügten*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 106: 5.
- Gestaltung der Bauwerke nach deutschem Gesicht*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 232: 6.
- Glückliche Menschen unter deutschem Frühlingsbaum*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 132: 5.
- Goebbels Joseph. 1939. *Grüße an unsere Zeitung. Geleitwort*. „Warschauer Zeitung” nr. 1: 1.

- Helmle Gertrud. 1941. *Lublins Deutsche feiern Sonnwend*. „Warschauer Zeitung” nr. 304: 3.
- Hirsche Hans Bruno. 1940. *Aufbruch in die Heimat der Väter. Die Umsiedlung der Ostkolonisten aus dem Cholmer und Lubliner Lande*. „Warschauer Zeitung” nr. 225: 3-4, nr. 226-229: 3.
- Hirsche Hans Bruno. 1939. *Chelms befreite Volksdeutsche dankten Dr. Frank*. „Warschauer Zeitung” nr. 17: 3.
- Keimzelle moderner Ostkolonisation*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 186: 6.
- Lublins Volksdeutsche verabschiedet*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 249: 6.
- Malinowka – ein deutsches Dorf tief in Polen*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 85: 5.
- 8 000 volksdeutsche Familien kehren heim*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 210: 5-6.
- Pfälzer Künstler besuchen Pfälzer Siedlungen*. 1942. „Warschauer Zeitung” nr. 211: 5.
- Reichsführer SS Himmler dankte telegrafisch*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 283: 8.
- Richter Werner. 1940. *Lublin bis 1450 überwiegend deutsch*. „Warschauer Zeitung” nr. 88: 6.
- Sieradzki Werner. 1941. *Hier ging die Weltgeschichte eine Stunde zurück*. „Warschauer Zeitung” nr. 267: 5-6.
- 180 Dörfer werden wieder deutsch*. 1942. „Warschauer Zeitung” nr. 131: 5.
- Stöppler Rudolf. 1942. *Auf den Spuren des verschütteten Deutschtums im Osten. Von der Arbeit des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums im Generalgouvernement*. „Warschauer Zeitung” nr. 205: 3-4.
- Unsere Weltanschauung ermöglicht das Werk*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 243: 7.
- Viele verstanden nicht ein Wort deutsch...* 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 272: 7.
- Zenzinger Walter. 1940. *Opfergang und Heimkehr der Deutschen in Polen*. „Warschauer Zeitung” nr. 91: 5.
- Zweihundert erhielten die Kennkarten*. 1940. „Warschauer Zeitung” nr. 66: 6.

DOI: 10.31648/an.5582

PASAŻEROWIE W TAJNYM JEZYKU PERSONELU POKŁADOWEGO

PASSENGERS IN THE SECRET LANGUAGE OF FLIGHT ATTENDANTS

Beata Marta Kopecka

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8930-6270>

Uniwersytet Rzeszowski / University of Rzeszów

e-mail: bkopec@ur.edu.pl

Keywords: air passengers, aviation slang, metaphor, metonymy, motivation

Abstract: This article is devoted to the linguistic analysis of terms referring to air passengers in the language of flight attendants. The term *secret language* denotes a subsection of the aviation slang used by cabin crews to communicate information meant not to be understood by passengers. The analysis, aiming at discovering the motivation for the creation of such terms, focuses on the role of metaphor and metonymy. Metaphor and metonymy are treated in accordance with the assumptions of cognitive linguistics.

Wstęp

Tajny język personelu pokładowego to tłumaczenie angielskiego wyrażenia *secret language of flight attendants*, występującego zarówno w artykułach publikowanych na stronach internetowych poświęconych tematyce lotniczej, jak i licznych blogach tworzonych przez osoby związane z obsługą pasażerów w ruchu lotniczym. Wyrażenie to odnosi się do komunikacji zachodzącej pomiędzy członkami personelu pokładowego, a zwłaszcza pomiędzy stewardesami/ stewardami. Tajny język tego personelu jest zbiorem leksemów stworzonych na podstawie systemu języka angielskiego, używanych w celu zapewnienia efektywnej, szybkiej komunikacji, jak również utajnienia części informacji przed pasażerami samolotu. Są to wyrażenia nieformalne, występujące w komunikacji ustnej.

Głównym celem pracy jest analiza mechanizmów językowych w połączeniu z procesami myślowymi, które miały wpływ na powstanie określeń **pasażerów** używanych w nieformalnym języku personelu pokładowego. Inaczej mówiąc, zostanie podjęta próba określenia mechanizmów motywujących powstanie poszczególnych leksemów.

1. Tło pojęciowe i zakres analizy

W celu umiejscowienia poniższej analizy w obrębie badań językoznawczych należy zwrócić uwagę na fakt, że dotyczy ona komunikacji związanej z wykonywaną pracą zawodową, a zatem wpisuje się w nurt badań nad językami specjalistycznymi. Ponieważ grupą zawodową, której komunikacja ta dotyczy, są przede wszystkim stewardesy i stewardzi, a w mniejszym stopniu piloci czy też personel naziemny zatrudniony przy odprawie lotów pasażerskich, analiza ma związek z jednym z wariantów języka lotnictwa. Termin język lotnictwa / język lotniczy odnosi się do szeregu sytuacji komunikacyjnych związanych ze statkami powietrznymi i powinien funkcjonować jako termin nadrzędny w stosunku do subjęzyków języka lotnictwa, wśród których wyróżnia się m.in. frazeologię lotniczą, uproszczony subjęzyk aeronautyczny czy lotniczy język techniczny [Borowska 2017, 64]. Do subjęzyków języka lotnictwa Borowska [2020] zalicza również subjęzyk personelu pokładowego. Niniejsza analiza dotyczy slangu subjęzyka personelu pokładowego, zaś slang jest tu rozumiany jako nieformalny, mówiony język grupy zawodowej, którego prymarna funkcja to funkcja ekspresywna¹.

Ponieważ głównym celem niniejszego tekstu jest przedstawienie mechanizmów językowych oraz procesów myślowych, które odegrały rolę w powstaniu określeń pasażerów używanych w języku personelu pokładowego, w analizie pojawiają się odniesienia do pojęć językoznawstwa kognitywnego. Kluczowe terminy występujące w analizie to metafora oraz metonimia konceptualna. Są one definiowane na podstawie pojęcia domeny konceptualnej, rozumianej jako „dowolny uporządkowany obszar wiedzy, w kontekście którego dokonuje się konceptualizacja danej jednostki semantycznej” [Taylor 2007, 527]. W przypadku znaczeń przenośnych leksemów rozróżnia się domeny: źródłową oraz docelową. W odniesieniu do domeny źródłowej definiuje się podstawowe, dosłowne znaczenie leksemu, zaś znaczenie wtórne jest związane z domeną docelową. Rozszerzenie metaforyczne zakłada istnienie relacji podobieństwa

¹ W polskiej tradycji językoznawczej języki mające na celu intencjonalne utajnienie informacji nazywane były żargonami (np. żargon złodziejski). Termin slang stosowano w tradycji anglosaskiej. Obecnie, jak wynika z definicji SJP, *żargon* i *slang* są pojęciami w dużej mierze synonimicznymi. Grabias [1997] natomiast zauważa, iż zarówno żargon, jak i slang występują w odmianie mówionej języka jakiejś grupy społecznej, np. zawodowej, natomiast różnią się funkcją, która w przypadku żargonu jest komunikatywna, a slangu – ekspresywna.

między elementami domeny źródłowej i docelowej, podczas gdy przy rozszerzeniu metonimicznym cechą definiującą jest istnienie relacji przyległości między elementami domeny źródłowej i docelowej lub też między elementami jednej domeny [Kövecses 2010]. W niniejszym opracowaniu domeną docelową każdego leksemu jest domena PASAŻER. Zapis rozwinięcia metaforycznego oraz metonimicznego przyjmuje postać PASAŻER TO XXX.

Wybór leksemów do analizy nastąpił na podstawie poświęconych tematyce lotniczej artykułów na stronach internetowych oraz blogów, wraz z towarzyszącymi im komentarzami, tworzonych przez osoby związane zawodowo z transportem pasażerskim. Dodatkowym źródłem leksemów jest *Słownik angielsko-polski slangu lotniczego* autorstwa Przemysława Chorażykiewicza [2012]. Analiza obejmuje określenia pasażerów, niebędące skrótowcami utworzonymi od określeń funkcjonujących w oficjalnym języku personelu pokładowego. Przykładowo omówiona została motywacja rozwoju wtórnego znaczenia ‘pasażer’ dla leksemu *carry-on luggage* – ‘bagaż podręczny’, natomiast pominięto skrótowiec PRM pochodzący od oficjalnego terminu *person with reduced mobility* – ‘pasażer o ograniczonej sprawności ruchowej’. Leksemy języka angielskiego zostały zapisane kursywą, a ich znaczenie w pojedynczym cudzysłowie. Należy zauważyć, że tylko nieliczne z analizowanych leksemów mają odpowiedniki tłumaczeniowe w języku polskim. Większość podanych znaczeń to dosłowne tłumaczenia, które w tekście poprzedzono skrótem „dosł.”.

2. Typowy pasażer samolotu

W tajnym, nieformalnym języku personelu pokładowego podstawowym określeniem pasażera jest leksem *pax*. Ponieważ jest to skrócona forma leksemu *passenger*, leksem *pax* nie jest przedmiotem niniejszej analizy². Istnieje jednak szereg określeń pasażerów niebędących skrótami leksemów występujących w języku formalnym.

Mówiąc o wybranym pasażerze, członek personelu pokładowego może zakomunikować:

6 *GOLF needs water*. ‘6 GOLF potrzebuje wody’.
32 *BRAVO doesn't have her belt fastened*. ‘32 BRAVO nie ma zapiętego pasa’.

Należy tu zauważyć, że miejsca w samolocie kodowane są za pomocą znaków alfanumerycznych, jak np. 6G czy 32B. Poza tym w międzynarodowym alfabecie lotniczym, stosowanym przede wszystkim w komunikacji pomiędzy pilotami

---

² Historycznie leksem *pax* powstał w czasach komunikacji telegrafem, kiedy to koszt przesłania informacji zależał od długości komunikatu. Obecnie leksemu tego używa się również w języku formalnym, np. w dokumentach dotyczących lotu, w których podaje się liczbę pasażerów. Zob. <https://aviation.stackexchange.com/questions/25162/what-is-the-origin-of-the-term-pax>.

a kontrolerami lotów, każdej literze odpowiada ustalone słowo, i przykładowo dla G jest to Golf, a dla B – Bravo. Analizując powyższe zdania pod kątem motywacji określenia podróżujących samolotem jako 6 Golf, czy 32 Bravo, należy stwierdzić, że cechą charakterystyczną pasażera jest zajmowane miejsce, natomiast interpretacja każdego ze zdań staje się możliwa dzięki metonimii konceptualnej PASAŻER TO MIEJSCE (W SAMOLOCIE). Podstawą rozszerzenia metonimicznego jest w tym przypadku przyległość wyrażająca się fizycznym kontaktem pomiędzy pasażerem a zajmowanym miejscem.

W odniesieniu do pasażerów personel używa również leksemów takich jak: *self-loading freight* (również w formie skrótowca *SLF*), *self-loading cargo*, *self-loading baggage*, *carry-on luggage*, *talking ballast*, *payload*. Odpowiedniki tłumaczeniowe członów głównych wymienionych złożeń to: *freight*, *ballast*, *load* – ‘ciężar’, ‘obciążenie’, *baggage*, *luggage* – ‘bagaż’, *carry-on* – ‘ładunek’. Człon określający, w niektórych przypadkach, uwidacznia ludzką naturę ciężaru/bagażu, a mianowicie *self-loading* (*freight/cargo/baggage*) – dosł. ‘ciężar/bagaż, który sam się ładuje’, *talking* (*ballast*) – dosł. ‘mówiący (balast)’. Złożenia: *self-loading freight*, *self-loading cargo*, *self-loading baggage*, *talking ballast* powstały na potrzeby nieformalnego języka personelu pokładowego i, jako złożenia, funkcjonują wyłącznie w znaczeniu ‘pasażer samolotu’. Z kolei złożenia *carry-on luggage* oraz *payload* mają podstawowe, dosłowne znaczenia w formalnym uproszczonym subjęzyku aeronautycznym i oznaczają odpowiednio ‘bagaż podręczny’ oraz ‘ładunek handlowy (tj. płatny)’.

Niezależnie jednak od faktu, czy dane złożenie ma znaczenie nieprzenośne, czy nie, każde jest określeniem metaforycznym, motywowanym metaforą konceptualną PASAŻER TO BAGAŻ/CIEŻAR. Pasażer jest widziany przez pryzmat swego ciała posiadającego, jak każdy przedmiot, pewną masę oraz rozmiar. To z kolei generuje porównanie, na zasadzie podobieństwa, do przewożonych towarów, bagaży. Istnienie metafory konceptualnej PASAŻER TO BAGAŻ/CIEŻAR wydaje się ograniczone do nieformalnego języka lotnictwa. Ponadto warto zauważyć, że w przypadku złożenia *carry-on luggage* równie prawdopodobna jest interpretacja metonimiczna, ponieważ bagaż podręczny jest fizycznie bliski pasażerowi, a zatem występuje tu relacja przyległości.

Pod względem nacechowania aksjologicznego leksemu wymienione w tej części analizy są określeniami ironicznie-żartobliwymi, służącymi, jak można się domyślać, zredukowaniu wywołanej pracą frustracji personelu.

3. Nietypowi pasażerowie

Niektórzy pasażerowie wyróżniają się z tłumu podróżujących. W tajnym języku personelu pokładowego takie osoby są określane zbiorowym terminem *specials*, dosł. – ‘oferta specjalna (w handlu)/ promocja’. Przykładowo stewardesa może skierować pytanie *Do we have any specials?* – dosł. ‘Czy mamy coś

w ofercie specjalnej/promocji?’ do członka personelu obsługi naziemnej. Analiza leksemów wykazała, że cechą szczególnie wyróżniającą niektórych pasażerów w oczach załogi jest nietypowe zachowanie.

Postępowanie podróżujących samolotem odbiegające od przyjętych norm personel pokładowy często określa za pomocą leksemów, które w swoim podstawowym, dosłownym znaczeniu są nazwami zwierząt, jak np. *dog* – ‘pies’, *hawk* – ‘jastrząb’, *lice* – ‘wszy’, *cattle* – ‘bydło/rogaczyna’. Leksemy *dog* oraz *hawk* odnoszą się do pasażerów nieuprzejmych, a nawet agresywnych. Motywacji dla takiego wtórnego znaczenia leksemu *dog* można się doszukiwać, widząc analogię pomiędzy dźwiękami, które wydają szczekające, agresywne psy, a wyrażającymi swoje niezadowolenie pasażerami. W obu przypadkach są to zwykle dźwięki głośne, krótkie, urywane. Dodatkowo w slangu personelu pokładowego złożenie *dog food* – ‘psie jedzenie’ oznacza ‘posiłki dla pasażerów’. W przypadku leksemu *hawk* ważny wydaje się fakt, że jastrząb to ptak drapieżny. A zatem pasażer agresywny w stosunku do członka personelu pokładowego jest podobny do atakującego swą ofiarę drapieżnika. Warto tu zauważyć, iż w ogólnym języku angielskim leksemy *dog* i *hawk* również rozwinęły znaczenia w obrębie domeny CZŁOWIEK. Istnieje szereg wyrażen, za pomocą których cechy psa, zarówno pozytywne jak i negatywne, są metaforycznie odwzorowywane na ludzi [Kieltyka 2007]. Z kolei *hawk* to ‘polityk preferujący rozwiązania siłowe zamiast rozmów’.

Leksemy *lice* oraz *cattle* używane w odniesieniu do pasażerów są członkami złożen. Złożenie *gate lice* – dosł. ‘wszy bramkowe’ jest obraźliwym określeniem pasażerów tworzących tłum napierający na bramki przed rozpoczęciem procedury przyjmowania na pokład. W poszukiwaniu motywacji kluczowa wydaje się ilość, w jakiej wszy występują na skórze głowy, prędkość, z jaką się namnażają, jak również uciążliwość związana z ich występowaniem. Złożenie *cattle class* – dosł. ‘klasa dla bydła’ oznacza klasę ekonomiczną w samolocie. Do pasażerów odnosi się jedynie człon określający, tj. *cattle* – ‘bydło’. Interpretacja znaczenia metaforycznego rzeczownika *cattle* wymaga odwołania do przekonań kulturowych, a konkretnie do szeroko rozpowszechnionego przekonania, że bydło domowe, czyli krowy, owce, kozy, są zwierzętami mało inteligentnymi, idącymi bez zastanowienia za członkami swej grupy. Można zatem założyć, że w oczach personelu pokładowego pasażerowie klasy ekonomicznej to bezmyślny tłum podążający jak stado owiec/baranów do samolotu, a tam ściśnięty w klasie ekonomicznej, analogicznie do kłębiącego się w zagrodzie stada zwierząt. OED³ potwierdza, że w ogólnym języku angielskim rzeczownik *cattle* już w XVI wieku występował jako pogardliwe odniesienie zarówno do mężczyzn, jak i kobiet, a obecnie w tym znaczeniu funkcjonuje w potocznej odmianie języka.

³ Tutaj oraz poniżej: Oxford English Dictionary.

Wszystkie powyższe przykłady, w których nazwy zwierząt odnoszą się do pasażerów samolotu, można interpretować dzięki metaforze konceptualnej PASAŻER TO ZWIERZĘ. Odzwierzęce określenia pasażerów mają zabarwienie pejoratywne, chociaż jedynie wszy, jako pasożyty, wzbudzają w ludziach zdecydowanie negatywne emocje. Deprecjonujące użycie nazw zwierząt w stosunku do ludzi jest w filozofii i lingwistyce tłumaczone za pomocą miejsca ludzi i zwierząt w tzw. wielkim łańcuchu bytu, w którym kolejne pozycje od góry zajmują: Bóg, człowiek, zwierzęta, rośliny, przedmioty. Jak podkreśla Krzeszowski [1997], fakt, iż w hierarchii aksjologicznej zwierzęta znajdują się poniżej ludzi, często prowadzi do negatywnych konotacji przenoszonych na ludzi z zastosowaniem nazwy zwierzęcia. Na marginesie warto zaznaczyć, że domena ZWIERZĘTA jest zaliczana do grupy najbardziej popularnych, nie tylko w języku angielskim, domen źródłowych [Kövecses 2010,19].

Złożenie *cattle class* wymaga dokładniejszej analizy. Okazuje się, iż w nieformalnym języku lotnictwa pojawiło się ono dopiero w latach 80. XX wieku jako fonetyczna kalka złożenia *Kettle Class*, które jako odniesienie do pasażerów klasy ekonomicznej zaistniało kilka dekad wcześniej. Leksem *Kettle*, pisany wielką literą, to nazwisko bohaterów popularnego w Ameryce w latach 40. i 50. XX stulecia serialu *Ma and Pa Kettle*. Państwo Kettle byli prymitywnie zachowującymi się ludźmi, którzy dzięki dużej sumie wygranej na loterii nieumiejętnie aspirowali do stylu życia wyższych klas społecznych. Zatem członek *Kettle* w złożeniu *Kettle Class* stał się aluzją do negatywnego zachowania pasażerów pierwszych samolotów oferujących loty pasażerskie. Należy zauważyć, że jeszcze w latach 50. podróże lotnicze zarezerwowane były tylko dla najbogatszych. Obecnie ze względu na silną, oczywistą dla współczesnego użytkownika języka angielskiego, motywację metaforycznego znaczenia rzeczownika *cattle* złożenie *cattle class* prawie zupełnie wyparło z użycia *Kettle Class*. Ponadto wydaje się, iż określenie *cattle class* jest bogatsze semantycznie, ponieważ oprócz eksponowania analogii pomiędzy zachowaniem bydła a zachowaniem pasażerów opisuje obrazowo warunki podróży oferowane w klasie ekonomicznej.

Jednak leksemy odnoszące się metaforycznie do zachowania pasażerów to, jak wynika z poniższego przykładu, nie tylko nazwy zwierząt:

I've got two OJ's for 451 to Vegas. 'Mam dwóch OJ na lot nr 451 do Vegas'.

Litery O i J są inicjałami imion amerykańskiej gwiazdy futbolu⁴ – O.J. Simpsona. Wpływ Simpsona na nieformalny język personelu pokładowego jest związany z jego obecnością w jednej z reklam samochodów na wynajem, w której O.J. biegnie przez teren hali odlotów. Dzięki tej reklamie z końca lat 70. litery OJ oznaczają w sposób żartobliwie-ironiczny 'biegnącego pasażera'⁵.

⁴ O.J. Simpson to również gwiazda filmu oraz skazany za morderstwo przestępca.

⁵ Reklama jest dostępna na stronie https://www.youtube.com/watch?v=6z_VpVaPLWs.

Interpretacja powyższego przykładu może nastąpić dzięki metaforze PASAŻER TO O.J. SIMPSON, w której cechą charakterystyczną O.J. Simpsona, aktywującą znaczenie metaforyczne, jest jego zachowanie w jednej, jednak dzięki reklamie powtarzalnej, sytuacji.

Metaforycznego przeniesienia znaczenia można też doszukiwać się w przypadku leksemu *boffin*. Wg OED leksem ten pojawił się w latach 40. XX wieku, a pierwszy raz był prawdopodobnie użyty w odniesieniu do ‘naukowców sił lotniczych Wielkiej Brytanii, opracowujących system radarowy’. W potocznym języku angielskim *boffin* to ‘osoba bardzo inteligentna, mająca dogłębną wiedzę na jakiś temat’. Jak wynika z blogów prowadzonych przez członków personelu pokładowego, niektórzy pasażerowie, często ze strachu przed lotem, starają się oswoić nieznaną i przeglądają dostępne źródła na temat procedur stosowanych w organizacji lotu, aby następnie przechwalać się swoją wiedzą. Zatem w oczach personelu pokładowego PASAŻER TO NAUKOWIEC, ale z interpretacją ironiczną, tj. ‘przemądrzały pasażer’.

Kolejną grupę nietypowych podróżnych stanowią osoby wyróżniające się równocześnie poprzez swoje zachowanie oraz wiek, a wśród nich na szczególną uwagę zasługują dzieci i ludzie starsi. W odniesieniu do pasażerów-dzieci można usłyszeć określenia takie jak: *Baby Jesus*, *unaccompanied monster* czy *crumb cruncher*. *Baby Jesus* to ‘dzieciątko Jezus’, czyli niezwykle dziecko, któremu zaraz po narodzinach, zgodnie z historią biblijną, pokłon przyszli złożyć pasterze oraz trzej mędrcy z dalekich krajów. Podobnego, wyjątkowego traktowania swoich pociech oczekują od personelu pokładowego niektórzy rodzice niemowlaków, co nierzadko wyraża się ich pretensjonalnym, niekulturalnym zachowaniem w stosunku do członków załogi czy też innych pasażerów. Złożenie *baby Jesus* można interpretować za pomocą metafory konceptualnej DZIECKO TO ISTOTA POZAZIEMSKA (BOSKA), której podstawą jest podobieństwo pomiędzy sposobem, w jaki Józef i Maria, a także pasterze oraz trzej mędrcy odnosili się do dzieciątka Jezus, a oczekiwaniami rodziców w traktowaniu ich dziecka. Mówiąc o dziecku *baby Jesus*, personel nie ma na myśli zachowania samego dziecka, ale raczej jego rodziców. Złożenie to ma wydźwięk ironiczno-negatywny.

Zachowanie dziecka można natomiast opisać złożeniem *unaccompanied monster*. Ponieważ jednak mogłoby ono być zbyt łatwo rozszyfrowane przez pasażerów, często pojawia się w formie skrótowca *UM*, jak w poniższym przykładzie:

We've got a flight with 2 UMs. ‘Mamy lot z dwójką UM’.

W zależności od polityki danej linii lotniczej dzieci mogą podróżować bez osoby dorosłej, a wtedy zadaniem personelu pokładowego jest sprawowanie nad nimi opieki. Zwykle są to dzieci w wieku 5-11 lat. Określenie *unaccompanied monster* – dosł. ‘potwór bez opieki’ świadczy o trudnej pracy personelu związanej z wypełnieniem tego zadania. Inaczej mówiąc, metaforycznie DZIECKO TO ISTOTA POZAZIEMSKA (POTWÓR), a podobieństwa będącego podstawą tej

metafory należy doszukiwać się w odczuciach, jakie w ludziach wzbudzają potwory. Potwory to oczywiście istoty bajkowe, mityczne, ale – jak powszechnie wiadomo – przerażają swoim strasznym zachowaniem i każdy woli się trzymać od nich z daleka. Ciekawostką jest fakt, że skrótowiec *UM* istnieje w oficjalnym języku personelu pokładowego, a jego rozwinięcie to złożenie *unaccompanied minor* tłumaczone jako ‘małoletni bez opieki’.

Innym określeniem pasażera-dziecka jest złożenie *crumb cruncher*. Człon główny tego złożenia, *cruncher*, to osobowy rzeczownik odczasownikowy, którego podstawę tworzy czasownik *crunch* – ‘chrupać’. Człon określający, *crumb*, znaczy ‘okruch’, a zatem *crumb cruncher* to dosł. ‘chrupiący okruchy’. Poszukując motywacji dla takiego określenia dziecka, należy zauważyć, że podczas długich lotów samolotami młodszy pasażerowie dla zajęcia ich uwagi często dostają chrupiące przegryzki. Chrupanie jest zatem typową czynnością wykonywaną przez dzieci w samolocie, co pozwala na interpretację tego złożenia za pomocą metonimii PASAŻER TO WYKONYWANA CZYNNOŚĆ. Nazwanie dziecka *crumb cruncher* ma wydzźwięk żartobliwy.

Ostatni z leksemów odnoszących się do zachowania pasażerów w połączeniu z kryterium wieku to złożenie *jet bridge Jesus*, dotyczące pasażera w starszym wieku. Człon określający, sam będący złożeniem, *jet bridge* – ‘rękaw pasażerski’, oznacza ruchomy pomost łączący terminal lotniczy ze stojącym na płycie lotniska samolotem. Rękaw zastępuje przystawiane schody i w porównaniu z nimi jest wygodniejszy, zwłaszcza dla pasażerów niepełnosprawnych. Odniesienie do istoty boskiej w złożeniu wydaje się aluzją do biblijnych cudów uzdrowień, gdyż *jet bridge Jesus* to ‘starszy pasażer, który podczas wsiadania do samolotu, jako osoba niepełnosprawna ruchowo, korzysta z wózka inwalidzkiego, a po lądowaniu zwawo, na własnych nogach kieruje się do wyjścia’. Jak zauważają członkowie personelu pokładowego, niektórzy pasażerowie symulują ograniczoną sprawność ruchową. Dzięki wózkowi mogą bez stania w kolejce, a zatem szybciej niż inni, zająć miejsce w samolocie. Innym określeniem metaforycznym w języku personelu pokładowego, odnoszącym się do takiej sytuacji, jest *miracle flight* – dosł. ‘lot, podczas którego nastąpił cud’. Obydwa wyrażenia mają zabarwienie ironiczne, a ich interpretacja następuje na podstawie metafory PASAŻER TO ISTOTA POZAZIEMSKA (BOSKA).

Kolejny przykład stanowi leksem, który w swoim zakresie semantycznym oprócz zachowania pasażera odnosi się do płci. Jest to złożenie *landing lips*, dosł. – ‘lądujące usta’, oznaczające ‘pasażerkę (lub też stewardesę) przygotowującą się do lądowania samolotu poprzez poprawianie makijażu’. Główny człon tego złożenia to rzeczownik *lips* – ‘usta’, w przypadku którego znaczenie ‘pasażerka/stewardesa’ można interpretować w odniesieniu do metonimii konceptualnej. Mianowicie usta to część twarzy, a więc część ciała. Podstawę dla tego przesunięcia metonimicznego, stanowi przyległość fizyczna. Samą metonimię można przedstawić w formie CZĘŚĆ CIAŁA ZA OSOBE, a bardziej

precyzyjnie PASAŻERKA (TUŻ PRZED LĄDOWANIEM) TO USTA⁶. Użycie złozenia *landing lips* jest określeniem żartobliwym.

Ostatnią grupę leksemów odnoszących się do zachowania pasażerów tworzą osobowe rzeczowniki odczasownikowe *runner*, *screamer*, *spinner*, *gate hoarders*. Ich bazę semantyczną stanowią następujące czasowniki: *run* – ‘biegać’, *scream* – ‘krzyczeć’, *spin* – ‘kręcić się’, *hoard* – ‘gromadzić się’⁷. W nieformalnym języku lotnictwa *runner* to: a) ‘osoba, która biegnie do samolotu zwłaszcza w sytuacji, gdy czas przeznaczony na przesiadkę z jednego samolotu na drugi jest zbyt krótki’, b) ‘pasażer stawiający się do odprawy w ostatniej chwili’. Personel pokładowy może usłyszeć od załogi naziemnej następujący komunikat:

We have runners along the way. ‘Mamy dobiegających’.

Spinner to, jak wynika z poniższego przykładu, ‘pasażer krążący po samolocie w poszukiwaniu miejsca’:

We have a spinner mid-cabin. Are there any seats in the back?

‘W środkowej części kręci się pasażer. Czy z tyłu są jakieś wolne miejsca?’

Pomimo iż na bilecie lotniczym miejsce jest wyznaczone, opisana sytuacja może zdarzyć się w kilku przypadkach. Po pierwsze, gdy ktoś pomyłkowo zajmie cudze miejsce. Po drugie, gdy przy niewykorzystanych, wolnych miejscach pasażer poszukuje miejsca lepszego niż przypisane. Po trzecie, gdy ze względu na ekonomię lotu zostały wydane dublety biletów⁸. *Screamer* to ‘niespokojny, zdenerwowany, pokrzykujący pasażer’. Można przypuszczać, że zdenerwowanie wywołuje sama podróż samolotem, która dla wielu osób jest stresującym przeżyciem. Z kolei złozenie *gate hoarders* – dosł. ‘gromadzący się przy bramkach’, odnosi się do tłumu pasażerów przepychających się podczas odprawy. Określenie to stosuje się zwłaszcza w stosunku do osób blokujących przejście do bramki pasażerom, którzy mają przy boardingu pierwszeństwo. Złozenie *gate hoarders* jest synonimiczne do omówionego powyżej złozenia *gate lice*, ale charakteryzuje się znacznie łagodniejszym zabarwieniem emocjonalnym.

Rzeczowniki: *runner*, *screamer*, *spinner*, *hoarder* występują w ogólnym języku angielskim, a zatem ich znaczenia związane z pasażerami samolotu mogą być traktowane jako wynik rozszerzenia znaczenia o kolejny sens. Można jednak zauważyć, że – jak wynika z OED – w języku do celów ogólnych podstawą słowotwórczą dla rzeczowników osobowych *runner*, *screamer*, *hoarder* są odpowiednio czasowniki *run*, *scream*, *hoard*. Natomiast w przypadku leksemu *spinner* znaczenia odnoszące się do ludzi, jak np. ‘tkacz’ czy ‘osoba opowiadająca długą historię’, nie wywodzą się bezpośrednio od czasownika

⁶ Kopecka [2011] przedstawia liczne przykłady ilustrujące metonimię CZĘŚĆ CIAŁA ZA OSOBE.

⁷ Quirk i Greenbaum [1980, 436] zauważają, że sufiks *-er* jest wysoce produktywny w języku angielskim i często występuje w tworzonych spontanicznie rzeczownikach osobowych.

⁸ Ponieważ statystycznie zawsze ktoś z potencjalnych pasażerów nie pojawi się na lotnisku, niektóre linie lotnicze wydają dublety biletów.

spin, lecz od leksemu *spinner* ‘pająk, który buduje sieć’. W nieformalnym języku lotnictwa podstawę słowotwórczą wszystkich czterech leksemów odnoszących się do zachowania pasażerów stanowią czasowniki, a zatem mogą być one traktowane jako przykład słowotwórstwa uwarunkowanego metonimią konceptualną PASAŻER TO WYKONYWANA CZYNNOŚĆ [Szawerna 2007]⁹. Określenie pasażera jako *runner*, *screamer*, *spinner* czy też grupowo jako *gate hoarders* mają wydźwięk żartobliwy.

Podsumowanie

Powyższa analiza stała się podstawą do omówienia mechanizmów językowych oraz procesów myślowych prowadzących do powstania określeń pasażerów w nieformalnym języku personelu pokładowego.

Pod względem budowy słowotwórczej analizowane leksemy to przeważnie złożenia. Zdecydowanie mniej liczne są przykłady zmiany semantycznej w przypadku leksemów morfologicznie prostych, jak np. *hawk*, *dog*, lub też derywacji w połączeniu ze zmianą semantyczną, np. *screamer*. Wystąpił zaledwie jeden przykład skrótowca – *OJ*, przy czym należy zaznaczyć, że wszystkie skrótowce, których rozwinięcia funkcjonują jako terminy w oficjalnym języku personelu pokładowego, zostały wyłączone z analizy. Omówione w tekście złożenia są przeważnie zbudowane na bazie elementów angielskiego języka ogólnego, ale w formie złożenia funkcjonują one wyłącznie w nieformalnym języku personelu pokładowego, np. *talking ballast*, *gate lice*, *landing lips*. Wyjątkiem są złożenia *carry-on luggage* oraz *payload*, które w formie złożenia mają swoje podstawowe znaczenie w obrębie uproszczonego języka aeronautycznego. Wszystkie złożenia ze względu na konieczne w ich interpretacji odniesienie do przesunięć metaforycznych lub metonimicznych wywołują w umysłach odbiorców barwne obrazy mentalne, a zatem – używając terminologii zaproponowanej przez Benches [2006] – są złożeniami kreatywnymi.

W kwestii procesów myślowych, które odegrały rolę w tworzeniu określeń pasażerów, najczęściej zaobserwowano przesunięcie metaforyczne. W analizie wyróżniono szereg metafor konceptualnych, takich jak: PASAŻER TO BAGAŻ/CIEŻAR, PASAŻER TO ZWIERZĘ, PASAŻER TO NAUKOWIEC, PASAŻER TO O.J. SIMPSON, PASAŻER TO ISTOTA POZAZIEMSKA. Metafora PASAŻER TO ZWIERZĘ jest metaforą niższego rzędu w stosunku do jednej z podstawowych w języku ogólnym metafor konceptualnych CZŁOWIEK TO ZWIERZĘ. Pozostałe metafory są specyficzne dla języka personelu pokładowego i oprócz metafory PASAŻER TO BAGAŻ/CIEŻAR stanowią wyjaśnienie bardziej zawężonych semantycznie określeń pasażerów, np. dziecka, osoby starszej, osoby niekulturalnej,

⁹ Słowotwórstwo uwarunkowane metonimią Szawerna [2007] uważa za mniej typowy przykład metonimii niż derywacja zerowa.

agresywnej, przemądrzałej, biegnącej. Mniej licznie występują leksemy, których powstanie można wytłumaczyć przesunięciem metonimicznym. Wyróżnione metonimie to: PASAŻER TO MIEJSCE (W SAMOLOCIE), PASAŻER TO WYKONYWANA CZYNNOŚĆ, PASAŻERKA TO USTA. Każda z wyróżnionych relacji metonimicznych ma inny charakter. Relacja PASAŻER TO MIEJSCE wyjaśnia duży zbiór określeń będących kombinacją litery i cyfry, a jedynym ograniczeniem jest tu liczba miejsc w samolocie. Metonimia PASAŻER TO WYKONYWANA CZYNNOŚĆ stanowi bazę dla znaczenia rzeczowników osobowych derywowanych od czasownika określającego czynność, natomiast PASAŻERKA TO USTA to szczególny przypadek popularnej relacji metonimicznej CZĘŚĆ CIAŁA ZA OSOBE.

Reasumując, należy zauważyć, że większość analizowanych określeń pasażerów ma wydźwięk ironiczno-żartobliwy. Negatywne nacechowanie wartościujące występuje w przypadku leksemów oznaczających pierwotnie nazwy zwierząt, a w tej grupie najmocniejszym określeniem wyrażającym pogardę i obrzydzenie jest złożenie *gate lice*.

Bibliografia

- Benches Réka. 2006. *Creative Compounding in English. The Semantics of Metaphorical and Metonymical Noun-Noun Combinations*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Company.
- Borowska Anna P. 2017. *Avialinguistics. The Study of Language for Aviation Purposes*. Frankfurt a. Main: Peter Lang.
- Borowska Anna P. 2020. *Systematyzacja zasadniczych pojęć i koncepcji w badaniach lingwistycznych w zakresie języka lotnictwa*. W: *Komunikacja specjalistyczna w edukacji, translatoryce i językoznawstwie 4 / Specialist communication in education, translation and linguistics 4*. Red. Grygiel M., Rzepecka M. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego (w druku).
- Grabias Stanisław. 2019/1997. *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*. Wyd. 4. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kopecka Beata. 2011. *Skirts, Jacks, piece of flesh do make people: metonymic developments to the macrocategory Human Being*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kiełtyka Robert, Kleparski Grzegorz. 2007. *On cognitively motivated semantic change – the case study of Middle English and early modern English canine zoosemy*. W: *Pase Studies in Linguistics*. Red. Stelmaszczyk, P. i I. Witzczak-Plisiecka. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: 107-120.
- Kövecses Zoltán. 2010. *Metaphor. A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Krzyszowski Tomasz. 1997. *Angels and Devils in the Hell: Elements of Axiology in Semantics*. Warszawa: Wydawnictwo Energeia.
- Quirk Randolph, Greenbaum Sidney. 1980. *A university grammar of English*. London: Longman.
- Szawerna Michał. 2007. *Deverbal nominalizations as a type of metonymic extension from processes to things*. W: *Perspectives on Metonymy. Proceedings of the International*

- Conference 'Perspectives on Metonymy' 2005*. Red. Kosecki K. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: 147-155.
- Taylor John R. 2007. *Gramatyka kognitywna*. Tłum. Buchta M., Wiraszka Ł. Kraków: Universitas.

Źródła pierwotne

- Allan Patrick. 2016. *Learn basic flight attendants lingo with this handy glossary*. W: <http://lifehacker.com/learn-basic-flight-attendant-lingo-with-this-handy-glos-1785474431> [Accessed VI 2019].
- Andrew Scottie. 2019. „Pilots have their own secret language”. *Here is what they're really saying*. W: <http://time.com/5538144/pilots-secret-language-meaning/> [Accessed VIII 2019].
- Blair Beth. 2016. *Arm doors, cross-check and all-call'? A former flight attendant helps decode cabin-crew jargon*. W: www.bbc.com/autos/story/20160816-the-secret-lingo-of-flight-attendants [Accessed VI 2019].
- Braun Lauren. 2019. *Flight Attendants have all sorts of secrets including how they pack, what they eat, and they even have their own language*. W: www.airportag.com/blogs/news/the-secret-language-of-flight-attendants [Accessed VI 2019].
- Chorażykiewicz Przemysław. 2012. *Słownik angielsko-polski slangu lotniczego*. Warszawa: Wydawnictwo Kastor.
2018. *Revealed: the secret language of airline crew. Cabin crew lingo decoded*. W: www.loveexploring.com/gallerylist/78494/revealed-the-secret-language-of-airline-crew [Accessed IX 2019].
2016. *The secret language of flight attendants*. W: www.baatraining.com/the-secret-language-of-flight-attendants/ [Accessed VI 2019].
- Eilers Christian. 2014. *Airline, pilot and flight attendant lingo and slang*. W: <https://djaunter.com/airline-lingo-slang/> [Accessed VI 2019].
- Garcia Marisa. 2017. *What your pilot means when they say „Go round”, „Crosscheck”, „Vector” and more*. W: www.travelandleisure.com/airlines-airports/pilot-slang [Accessed IX 2019].
- Murray James A. Red. *Oxford English Dictionary (OED)*. W: <http://bur.ur.edu.pl/> [Accessed VI 2019].
- Romano Andrea. 2019. *Flight attendants have a secret language you didn't know about*. W: <https://www.travelandleisure.com/travel-tips/flight-attendant-secret-terms-meaning> [Accessed XI 2019].
- Strutner Suzy. 2015. *The secret language of flight attendants is your new inflight entertainment*. W: www.huffingtonpost.com/2015/12/22/flight-attendant-slang_n_6329064.html [Accessed VIII 2019].
- Trim Liam. 2018. *13 Secret phrases cabin crew use – including the code word they say if they fancy you*. W: <https://www.somersetlive.co.uk/whats-on/whats-on-news/13-secret-phrases-cabin-crew-2036691> [Accessed VI 2019].

DOI: 10.31648/an.5583

EXPRESSIVE USES OF PROPER NAMES AS UNITS OF MEASURE IN THE CURRENT INFORMAL ONLINE DISCUSSION ABOUT POLITICS IN POLAND

Iwona Góralczyk

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2845-7267>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / University of Warmia and Mazury in Olsztyn

e-mail: iwona.goralczyk@uwm.edu.pl

Keywords: eponymy, metonymy, conversion, measuring units, nonce-formations

Abstract: This study offers a cognitive linguistic account of a few remarkably innovative uses of proper names to denote *units of measure* in utterances related to current political issues in Poland, which are delivered with ironic, sarcastic or humorous intent (such as *jachiry* and *ziemce*). The novel words, which are all nonce-formations, are minor conversions. They occur preceded by numerals and are pluralised. The coinages creatively elaborate on the morphological and semantic pattern utilised in scientific terminological eponyms (such as *niutony* and *bubnoffy*). The focus of this contribution is placed on metonymies and metaphors that motivate the form and content of the coinages.

1. Introduction

The present analysis is focused on a few remarkably innovative uses of surnames of politicians and other well-known figures as *units of measure* in utterances related to current public issues in Poland, which are delivered with ironic, sarcastic or humorous intent. A small selection of such recent creative coinages have been picked up from written texts posted in user comments in a few internet blogs, forums, on Twitter, in newspaper columns, on press websites, mostly in informal and semi-formal communication.

The examined word-coining pattern creatively elaborates on a fully conventional and internationally widespread, non-evaluative use of names

as measurement units in scientific discourse. Consider, for example, a few employed in physics such as *amper*, *herc*, *om*, *rentgen*, *niuton*, *dzul*, etc. (in English: *ampere*, *hertz*, *ohm*, *roentgen*, *newton*, *joule*).¹ Such name-based lexemes are instances of eponymy, whereby “names are used to stand for non-personal categories” and each lexical item denotes “a perfectly replicable unit or a category” [Bierwiazzonek 2013, 198]. Both the well-established eponyms utilised in discourse of science and their creative analogues in the current political discourse in Poland, which are examined in this study, involve re-categorisation from proper to common nouns.

Eponyms, which abound in specialized terminologies of many scientific fields, may be derived from proper names due to a variety of word-formation processes (e.g. conversion, suffixation, composition, clipping, blending, acronymy and backformation in English [Lalić 2004, 64]). Measurement units which are in focus in the present analysis are single-word lexemes produced by (intra-categorical, or minor) conversion [Szymanek 1989, 89; Bierwiazzonek 2013, 117].²

In the analysis, scientific terminological eponyms such as exemplified above will be the springboard for further examination of the collected coinages in the ensuing sections. The goal of the study is primarily to explore the semantic/pragmatic content and the communicative function of the examined novel words.

The analysis is premised upon the methodological assumptions of cognitive linguistics, the most relevant of which include the following:

- a) Linguistic meaning is viewed as associated with the conceptualization evoked by a linguistic expression in speakers’ minds and not the linguistic expression itself [Langacker 2013, 27]. It is not fixed or static but it emerges and develops in discourse, shaped in active negotiations between interlocutors through communicative interaction [ibid., 30]. Dynamic in nature, such conceptualizations encompass both established conceptions and novel ones, in “apprehension of the physical, linguistic, social, and cultural context” [ibid.].
- b) A traditionalist, *dictionary* or “purely linguistic” view of a lexical item’s meaning is rejected, instead, an *encyclopaedic* model of semantics is adopted [ibid., 38-39]. A lexical item’s semantic value may thus be contributed by an array of rich, encyclopaedic and cultural knowledge, which is structured by multiple cognitive models, domains and frames [ibid., 43-47].

¹ In internationalisms such as listed above, names may undergo phonetic assimilation to Polish and typically their spelling is assimilated (e.g. diacritics are lost).

² There is rich morphological research on the special nature of conversion in inflectional languages like Polish [Szymanek 1989, 81-87]. An in-depth discussion of the process, and especially the terminological clarifications provided in the literature [Chruścińska-Waszkowa 1981], go beyond the scope of the paper. In this analysis, the term will be adopted in a fairly broad sense, encompassing the morphological changes involved in the process in inflectional languages as well.

c) Cognitive linguists advocate the usage-based model of language, whereby linguistic meaning emerges from use, so in context, discourse and interaction. Thus, no strict divide is postulated between semantic and pragmatic information [Dancygier 2017, 3]. More precisely, cognitive linguistic and pragmatic research prove to converge in many areas of study and they can “profitably complement” each other [Fischer 2017, 331]. Put into contrast, the focus of cognitive linguistics is on “the relation between language and cognition”, while pragmatics “takes a socially situated perspective” (ibid.) In the present analysis, both perspectives will aid in understanding fully how the examined words are used.

An “increasingly popular” strand within the paradigm of cognitive linguistics is a construction-based approach to linguistic analysis, including such “traditionally central areas” as morphology or phonology, for example [Goldberg 2017, 2,5]. The assumptions that directly pertain to word-formation include the following:

d) Complex words are constructions, that is “pairings of forms and meanings” that “may have holistic properties that cannot be derived from properties of their constituents” [Booij 2017, 229, 232]. In line with c), the semantic interpretation of a construction (which is part of the constructional schema licensing this construction) is sensitive to contextual pragmatic properties of the construction in an instance of its use. It may include evaluative or expressive meaning, e.g. contempt, affection, trivialization, endearment or euphemism, etc. Also, it may specifically include a property of a given construction in a given discourse genre [ibid., 232].

One of the key tenets of cognitive linguistics is its “cognitive commitment” [Langacker 2013], which makes mechanisms of human cognition central to linguistic explanations. Relevant for the present analysis are the following assumptions:

e) A linguistic unit (as a whole or its form or content [Radden & Panther 2004, 23]) is believed to be motivated to the extent that some of its properties are shaped, or guided, by a variety of factors, including a variety of language-independent factors (experiential, genetic, ecological, perceptual, cognitive, communicative, cultural, biological, neurological [Radden & Panther 2004, 24-31]).

f) Cognitive motivational factors encompass inference, metonymy and metaphor [Radden & Panther 2004, 24; Panther & Radden 2011, 10].

g) Specifically, metaphor and metonymy, in addition to non-metonymic and non-metaphorical inferential operations, serve as inferential pathways that guide and regulate “much of our inferential activity, including pragmatic implications” [Ruiz de Mendoza & Mairal Usón 2007, 33; Radden & Panther 2004, 24].

h) Conceptual metaphor and metonymy are defined respectively as a cognitive mapping (or a set of correspondences) across discrete conceptual domains

and a domain-internal mapping, whereby one domain serves as a point of access to the other within a domain complex [Ruiz de Mendoza & Mairal Usón 2007, *ibid.*].

In light of the above claims, particular attention will be paid in this analysis to cognitive motivation and the key role in meaning construction and comprehension in the studied novel formations that is played by metonymy and metaphor.

In the ensuing sections, a semanto-pragmatic account of the examined words is first offered (Section 3), followed by a description of the metonymic and metaphorical motivation which partially licenses the use of proper names in discursive contexts, in which they denote (units of) entities that are replicable and that can be counted (Section 4). The conclusions to the present study are presented in Section 5.

As a point of departure, we shall focus on the properties of lexical items denoting units of measure in scientific discourse, as outlined in the section below.

2. Eponyms in scientific discourse

In the traditional morphological research on eponyms such as listed in the Introduction, the shift from a proper name has been claimed to underlyingly involve the relation of *association*³ [Skudrzyk & Urban 2002, 259]. For example, the newton (N) – the international measure unit of force – is in close association with Isaac Newton, who discovered the second law of motion describing force exerted by an object [https://en.wikipedia.org/wiki/Newton_unit]. To take another example, the Bubnoff unit (B), employed in geology, is in association with the Russian scientist Serge von Bubnoff, who measured the speed with which earth surfaces are lowering due to erosion (https://en.wikipedia.org/wiki/Bubnoff_unit). In scientific discourse, units of measure are “tribute paying eponyms” [Lalić 2004, 67] – they are commonly named after scientists, inventors and discoverers in recognition of their contribution to scientific progress, their inventions and discoveries [Sadowski 2013, 291].

In cognitive linguistic accounts of eponymy, the relation of eponymous lexemes and their proper name bases is re-cast as a conceptual metonymic relation. According to Bierwiazzonek [2013, 198], name-based units of measure in science are derived specifically by the metonymy NAME OF RESEARCHER/INVENTOR FOR A UNIT OF ENTITY. Metonymies of this kind, which exploit “established conceptual links between human agents and various aspects of their activities”, can be dubbed as instances of eponymous metonymy (e-metonymy) [*ibid.*]. Particularly relevant to discourse of science, e-metonymies

³This relations is described in the original as “przeniesienie (...) na tle styczności (*ma związek z ...*)” [p. 260].

extend the existing categories and, in creating lexical polysemy, fill lexical gaps in the (specialised) vocabulary of a language. Thus, they perform a catachretic function [ibid., 56].

In summary, the main properties of eponymous nouns denoting units of measure which have been identified in the research can be stated as follows: (i) they belong to specialised terminology (scientific discourse, formal register); (ii) they are well-established and fully conventional lexemes (listed as separate dictionary entries); (iii) the relation between the source lexeme (proper name) and the target eponym belongs under the rubric ‘semantic polysemy’; (iv) eponymous senses are extended from proper names by means of metonymy; (v) the eponymous nouns are internationalisms (culture-non-specific); (vi) they perform a catachretic (lexical gap-filling) function; (vii) the semantic relation between the eponym and its proper name source is based on the intent of honouring the proper name’s referent.

In the sections to follow, the neologisms culled from informal and semi-formal online written texts about political issues will be individually characterised in terms of their semantic content in the context of their use, and further, they will be viewed collectively against the background of the characterisations of scientific units of measure overviewed above.

3. A semanto-pragmatic account of creative surname-based coinages denoting measurement units

The collected coinages are used in interactive circumstances whereby an individuated (often anonymous) speaker is engaged in communication with an audience of (anonymous) readers/commentators. Part of the mutually shared context is provided by immediate and less immediate (e.g. the divide among Polish citizens) circumstances of the communicative event in which the novel word is used.

The neologisms are all nonce-formations. They have very low token frequency, a few are isolated instances. They are typically preceded by numerals and pluralized. A more detailed elucidation of the words’ content below often requires situating them in a specific socio-political context, in addition to the sentential linguistic context.

Karpiniuki

The coinage *karpiniuki*_{N(COM.)PL}⁴ employs the surname of the late Polish MP Sebastian Karpiniuk, who sadly passed away, killed in the Smoleńsk

⁴The coinage is decomposable into the morphemes [karpiniuk] and [i]. The plural affix in Polish has a few phonological representations, which are morphologically or grammatically conditioned. They will be treated as allomorphs [Szymanek 1989, 18-19].

plane crash in 2010, and whose fear of flying had been anecdotal among his colleagues and friends. In a rather idiolectal use by his parliamentary group, in affectionate and gentle teasing by the politician's friends and supporters, the word denoted a unit measuring *flight phobia*. This fact was referred to in press articles written in memoriam of Sebastian Karpiniuk following the air disaster [www.fakt.pl; 15.04.2010, www.wprost.pl; 21.04.2010]. The word, which is now long forgotten, epitomizes some essential properties of the examined coinages: ephemeral nature, local community-bound use and evaluative meaning component, whereby the speaker takes up the attitudinal alignment with respect to the name's referent.

Kudryki [kudryczki]⁵; *gowinki*⁶

In informal use on a few specialised forums for academics in Poland such as [www.forum.gazeta.pl.DNU] and [habilitant2012.blox]; [habilitant2012.pl], the surnames of two former Ministers of Higher Education – respectively, Barbara Kudrycka and Jarosław Gowin – are employed to refer to *metrics for research evaluation*, typically, to journal level indicators of such evaluation on the successive lists of journals with the Ministry's recommendation. Part of the meaning of the coinages is contributed by the context of the publish-or-perish policy on academic research and its consequences to scholars.

- (1) Z wielką przykrością stwierdzam, że nie naprawiono karygodnych błędów z poprzedniej punktacji. Ziemiak Polski ma tylko 5 *kudryków*, a Bydło dalej zero. [www.gazeta/forum; 10.12.2016]
 'I am extremely sorry to say that shameful mistakes in the previous evaluation scores have not been corrected. *Polish Potato* is worth only 5 *Kudryks*_{N(COM.)PL GEN.} and *Cattle* is still zero points.'
- (2) (...) patrzyło się, *ile* przynosi *kudryków/gowinków* i to decydowało o tym (...) [http://habilitant2012.blox.pl; 25.01.2019]
 '(...) one would look at how many *Kudryks*_{N(COM.)PL GEN.} /*Gowins*_{N(COM.)PL GEN. DIMIN.} [the publication] brings and this fact would decide (...)'

Even if used by a local community of forum participants only, the coinages have a relatively high token frequency within the forums. As illustrated in (1-2), they tend to convey an air of dismissiveness, or mildly ironic detachment. The expressive meaning of the novel words is partly contributed by the diminutive suffix [Grzegorzczkova et. al. 1999, 425-426].

⁵ The surname Kudrycka is a base for two coinages. In *kudryki*, the plural morpheme (allomorph) [i] is attached to a truncated form of the name (kudry[c]k[a]); in hypocoristic *kudryczki*, the final velar consonant /k/ in the same base [kudryk] alternates with, or, historically, is palatalised to /č/, following the attachment of the diminutive affix /-ik/ [Grzegorzczkova et al. 1999, 426], and finally, the morpheme marking plurality (the allomorph [i]) is added.

⁶ In the singular form, the word is derived by suffixation with the diminutive affix [ek] of the surname in the base [gowin←Gowin], further the inflectional morpheme (allomorph) marking plurality [-i] is attached.

*Ziemce*⁷

An isolated use of the word was picked up from a column by the journalist Marcin Meller in the weekly *Newsweek* (paper edition no.26, 2018). The novel creation employs the surname of Krzysztof Ziemiec, who is one of the leading journalists at the state broadcaster TVP. It was used in a heavily ironic comment about the sports commentator Maciej Iwański's shamelessly overflattering and servile way of greeting the Prime Minister, Mateusz Morawiecki, in the stands of the national football stadium, in a running commentary during a football match. In Meller's article, Iwański's words are quoted, followed by the punchline.

- (3) "(...). Na trybunach jest premier Mateusz Morawiecki z rodziną. Reprezentacja Polski przyciąga wszystko co najlepsze". Wzruszające. W skali od 0 do 10 – solidne 7 ziemców.
 "(...) In the stands we can see the Prime Minister, Mateusz Morawiecki, with family. Poland's national football team attracts everything that is the best."
 Touching. On the scale from zero to 10, solid 7 Ziemiecs_{N(COM.)PL GEN.}'.

In (3), a relation of similarity is set up between the attitude of extreme loyalty to the government allegedly displayed by the journalist Krzysztof Ziemiec and Iwański's choice of words in the commentary. By the same token, as part of its meaning, the coinage evokes a relation of dissimilarity between professional journalistic rigour – as exhibited in impartial, detached and informative reports of facts – and pro-government journalism, as allegedly represented by both reporters. The meaning of the coinage can be rendered as a measuring unit on the scale of *bias in non-professional pro-government journalism*.

*Sorosy*⁸

The name of George Soros – one of the world's foremost philanthropists – is used as a unit of currency purportedly paid to anti-government opposition in Poland by 'enemies of the state', as exemplified in (4). In (5), the word is intentionally used in the phrase associated with the Bible story of betraying Jesus, framing beneficiaries of the scholarships, grants and other types of funding offered by Soros as Judas himself, receiving his thirty pieces of silver.

- (4) Ja poproszę trzy #sorosy, gdyż byłem na trzech demonstracjach, spaliłem trzy świece. Nie krzychałem, bo trochę się obawiam @mblaszczak [https://twitter.com/lyudakozlovska; 29.07.2017]
 'Could I please get three Soros_{N(COM.)PL ACC.} as I attended three demonstrations and lit three candles. I did not chant [any slogans] as I am a little bit afraid of M. Błaszczak'

⁷ The plural affix (allomorph) [-e] triggers syncopation of the vowel /e/ and modification (consonantal softening) of /m/ in the stem, the word is decomposable into the morphemes [ziemc] [e].

⁸ The word is decomposable into the stem [soros ← Soros] and the inflectional allomorph marking plurality [-y].

- (5) (...) garść *sorosów* ‘a handful of Soros _{N(COM.)PL.GEN.}’ [<https://kodmalopolska.pl/26.10.2016>; <https://fabrykamemow.pl/memy/441665>].

In using the coinage, the speakers are intending to be sarcastic. They are adopting the viewpoint of their adversaries who condemn their civic activity and them personally as paid agents of foreign powers. Quite a few instances of the novel formation have been found mostly in comments posted on websites of civic organisations and on Twitter⁹.

Units measuring *public figures’ alleged stupidity*

By far the most popular entity which is measured in units conforming to the examined morphological pattern is public figures’ alleged stupidity. Language users’ creativity is flourishing, sometimes triggered by specific events, sometimes by observations that are of more general nature. Proper names used in this capacity that are attested in our collection include *spurki* _{N(COM.)PL} (← Sylwia Spurek), *Jachiry* _{N(COM.)PL}, *jachirki* _{N(COM.)PL DIMIN.}, *jachirki* _{N(COM.)PL} *kwadratowe* ‘square’ (← Klaudia Jachirek); *schetyny* _{N(COM.)PL} (← Grzegorz Schetyna); *sasiny* _{N(COM.)PL} (← Jacek Sasin); *blaszczaki* _{N(COM.)PL} (← Mariusz Błaszczak), etc. Sometimes fanciful systems are created. For illustration, consider the examples in (6-7) below.

- (6) (...) Jednostką głupoty i kłamliwej manipulacji w PiSie jest *sasin*, który dzieli się na 100 *blaszczaków*. Np., “obatel” jest równy w tym wymiarze 1,30 *sasinów*, czyli jest o 30 *blaszczaków* głupszy od Sasina, Karczewski zaś jest równy 2 *sasinom*, czyli jest dwa razy większym manipulatorem i kłamcą. Brudzińskiego można ocenić na 0,7 *sasina* (...) [<https://dzienniklodzki.pl/>; 02.03.2018]

‘The unit measuring stupidity, lies and manipulation in PiS [Law and Justice party] is *Sasin* _{N(COM.)SG.}, which is divisible into 100 *Błaszczaks* _{N(COM.)PL.GEN.}. For example, “obatel” [Ryszard Czarnecki] in that system equals 1,30 of *Sasins* _{N(COM.)PL.GEN.}, which makes him more stupid than Sasin by 30 *Błaszczaks* _{N(COM.)PL.GEN.}. Karczewski equals 2 *Sasins* _{N(COM.)PL.DAT.}, which means that he is twice as big a manipulator and liar. Brudziński can be measured as 0,7 *Sasin* _{N(COM.)SG.GEN.} (...).’

- (7) *Spurek* to zakończenie skali a nie jednostka. To coś jak temperatura wrzenia, więcej się nie da. Jednostką może być *Nurowska*, albo *Jachira*, a *Petru* (← Ryszard Petru) dziesiątymi (...). [Twitter.com; 28.08.2019]

‘*Spurek* _{N(COM.)SG.} is the upper end of scale and not a measurement unit. It is like a boiling point, you cannot go higher. The unit can be a *Nurowska* _{N(COM.)SG.} (← Maria Nurowska), or a *Jachira* _{N(COM.)SG.}, and a *Petru* can be a decimal number.’

The listed collection are all single instances which were picked up from exchanges on Twitter and from user comments. Some of the uses came in comments to an interview with Sylwia Spurek, in which she complained

⁹ This includes the website of Fundacja Otwarty Dialog ‘Open Dialogue Foundation’ [<https://odfoundation.eu/>], and on the foundation’s President Lyudmyla Kozlovska’s Twitter account.

of the fate of dairy cows, allegedly linking it to the fact that they are female and not male cattle. It thus appears to be an essential property of the novel creations like the above that they are created as a response to a specific, immediate and passing linguistic need, fostered by a specific event which sparks controversy among the public.

If, admittedly, some may consider the coinages witty, they are also sneeringly ironic, and for many – outright rude and insulting.

In the following section, the scope of the analysis is extended by focusing on cognitive motivation behind meaning construction in the eponymous nouns discussed above.

4. Cognitive motivation for form/content in the creative neologisms

The communicative potential of the examined coinages crucially relies on the nature of their bases – the surnames of public figures who have gained considerable recognition in the public sphere. In cognitive linguistics, proper names evoke an idealised cognitive model whereby each human has a unique name, so the name is the unique instance [Langacker 1991]. Multiple less central domains, frames, or cognitive models, which the proper name may also evoke in dynamically shaped communicative interactions, contribute an array of rich socio-political and cultural knowledge, which may emerge as relevant in a given context of the name's use in unfolding discourse.

The composite lexical meaning in the examined word-forms is contributed by the component morphemes, yet the construction has holistic properties that cannot be derived from properties of the components: the unique sense of a proper name and countability sense of a plurality-marking morpheme (in a few instances, meaning is also contributed by the diminutive suffix). We shall assume that in meaning construction, the extension of a proper name to denote the non-unique sense of a *unit of measure* involves complex inferential activity and is partly licensed by metonymy and metaphor. Put differently, the use of proper names in the examined common nouns is partly cognitively motivated.

It will be noted that underlying the relation between the proper name's referent and the entity which can be *measured* is one between BEARER OF ATTRIBUTE and ATTRIBUTE. The association between X 'public person' and their attribute such as 'fear of flying', 'stupidity' or 'unprofessionalism' is framed as a contiguous relation within "the same single integrated conceptualization" [Bierwiazzonek 2013, 15], which can thus be exploited metonymically. Specifically, the conceptual path in the meaning construction in most examined eponyms is carved by the metonymy BEARER OF ATTRIBUTE

FOR ATTRIBUTE, or WHOLE FOR PART. It deserves noting that the selection of the attribute which is singled out for the association relation reveals a partly subjective construal of that relation.

Let us further note that human understanding and reasoning about ATTRIBUTE as measurable in terms of countable object-like ‘perfectly replicable’ units is facilitated or shaped by human experience with MATERIAL SUBSTANCE and CONTAINER. What appears to be of relevance is the property that a smaller quantity of a given substance has exactly the same properties as the whole substance, and that measuring the quantity of the substance requires a container of a fixed size. It will thus be claimed that meaning construction in the examined eponyms involves analogising [Panther & Radden 2011, 2], or putting in correspondence two discreet domains, so that the entailments holding for substances and containers also hold for the abstract entity of ATTRIBUTE and UNIT OF MEASURE.

As a final step in inferential activity, another metonymic shift reduces the conceptual material accessed in the first tier. The target concept is thus ultimately derived due to the chained metonymy BEARER OF ATTRIBUTE FOR ATTRIBUTE FOR UNIT (OF ATTRIBUTE).

A slightly different conceptual relation is involved in meaning construction underlying the neologisms *kudry(cz)ki*, *gowinki* and *sorosy*, whereby the referent is an AGENT remaining in contiguous association with a very complex conception of their political or public ACTIVITY and, further, with a salient ENTITY related to that activity. They are thus derived due to the metonymy AGENT FOR ACTIVITY FOR ENTITY (IN THAT ACTIVITY). The proper names are ultimately mapped upon the existing *units*, respectively points measuring scientific merit, and large sums of money transferred in support of beneficiaries.

Cognitive processing (metaphorical and metonymic mapping) underlies the shift of the proper names to common nouns and it motivates the distribution of the newly coined common nouns with the plural inflection and numerals.¹⁰

The examined eponyms remain in stark contrast with the scientific units of measure in a number of respects. The main points of contrast can be stated as follows: (i) unlike eponymous scientific terms in formal register, the newly formed lexemes are used in informal, or semi-formal communication in general Polish, in exchanges about political issues; (ii) they are nonce-words – ephemeral in nature, and unlikely ever to become better-entrenched, let

¹⁰ The word-forms of the eponymous nouns which are actually attested in the corpus provide only very limited ‘hard’ evidence for the proper names’ shift into the inflectional (declensional) paradigm of common (inanimate) nouns. The subcategories are formally distinguishable due to some distinct inflectional markers of case for NOM. and ACC., separate for masculine personal nouns (including masculine proper names) and all other nouns (including inanimate masculine common nouns) in the plural, respectively as in *trzech Soros-ów*_{ACC.PL} ≠ *trzy soros-y*_{ACC.PL} in (4). All the remaining case-forms (for the singular, masculine, feminine and neuter alike) are indistinctive for proper names and common nouns in the paradigm. In most uses, the examined eponyms occurred in GEN. and LOC.

alone institutionalised; (iii) the relation between the source lexeme (proper name) and the target concept (common noun) couldn't be thought of as one of polysemy. The semantic extensions exhibited in the short-lived coinages are rather unlikely even to mark a first step that could lead to true polysemy [Bierwiazzonek 2013, 118]; (iv) they evoke conceptualisations which are imbued with rich culture-specific encyclopaedic knowledge; (v) they have a quasi-catachretic function, filling lexical gaps which are often only created by the speaker (such as the intensity scale of bias in pro-government journalism); (vi) the semantic relation between the eponym and its proper name source is based on the intent of the speaker to express their mostly negative emotive or evaluative attitude towards the name's referent.

5. Conclusions

This analysis focused on a few nominal derivatives out of a plethora of miscellaneous proper name-based coinages that abound in the studied text genre, particularly in communication delivered on the Internet [Góralczyk, Paszenda 2020a; 2020b]. Even if the examined coinages are most probably short-lived ephemerides, they prove to be very potent tools of communicating rich cultural content in an extremely efficient manner. Infused with irony and sarcasm, leavened with humour, they are employed in order to usually convey a negative attitude of the speaker and, especially, their negative emotions. The expressivity of the coinages enhances their persuasiveness and rhetorical value – intentionally provocative, the use of such words appears to entice the reader into interaction with the speaker.

Used in communication in a conflict-affected society, the neo-formations perform a range of social functions. These include revealing the speaker's political identity and their loyalty to a political option. Their employment marks out social proximity and consolidates the social group's unity and solidarity among the like-minded readers, at the same time marking out the psychological distance from the political 'enemy camp'.

Some of the lexemes have been created for the purpose of local communication in the limited context of a specific text and, consequently, have a rather limited circulation, confined, for example, to a couple of forums only. In such a case, the coinages are addressed to and identify an audience who will be able to decode their meanings. Presumably, they function more to boost the sense of belonging to a given community than to mark its dissociation from other members of the public.

Also, by singling out a particular individual by name, the speaker ties their name with a range of (mildly or strongly) negatively assessed events and/or attributes that are ascribed to that referent. In this way, the speaker

may emphasise the referent's personal responsibility for a given political or public outcome and frame that person as *the Other*. Part of such a grave message comes as a result of a metonymic and metaphorical shift in the construction of meaning underlying the examined coinages.

Finally, I hope to have shown that, even if the novel words exploit the same morphological and semantic pattern as terminological eponyms in science – they are derived from proper names due to conversion and denote units of measure – they are used pragmatically to express a very different kind of conceptualisation.

References

- Bierwiazek Bogusław. 2013. *Metonymy in Language Thought and Brain*. Sheffield-Bristol: Equinox.
- Booij Geert. 2017. *The construction of words*. In: *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics*. Ed. Dancygier B. Cambridge: Cambridge University Press: 229-246.
- Chruścińska-Waszakowa Krystyna. 1981. *Pojęcie i zakres derywacji paradygmatycznej w słowotwórstwie języka polskiego*. "Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica" no 2: 45-58.
- Dancygier Barbara. 2017. *Introduction*. In: *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics*. Ed. Dancygier B. Cambridge: Cambridge University Press: 1-10.
- Fischer Kerstin. 2017. *Cognitive Linguistics and Pragmatics*. In: *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics*. Ed. Dancygier B. Cambridge: Cambridge University Press: 330-346.
- Góralczyk Iwona, Paszenda Joanna. 2020a. *An introduction to a cognitive linguistic analysis of novel name-based derivatives in the current political discourse in Poland*. "Prace Językoznawcze" XXII/3: 91-113.
- Góralczyk Iwona, Paszenda Joanna. 2020b. *Name-based derivatives suffixed with -izm/-yzm in the current political discourse in Poland*. „Prace Językoznawcze” XXII/4: 21-40.
- Grzegorzczkova Renata, Puzynina Jadwiga. 1999. *Rzeczownik*. In: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Eds Grzegorzczkova R., Laskowski R., Wróbel H. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN: 349-468.
- Lalić Gordana. 2004. *Eponyms in English*. "Romanian Journal of English Studies" no 1: 64-69.
- Langacker Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 2: *Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker Ronald W. 2013. *Essentials of Cognitive Grammar*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Panther Klaus-Uwe, Radden Günter. 2011. *Reflections on motivation revisited*. In: *Motivation in Grammar and the Lexicon*. Eds Panther K.-U., Radden G. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing: 1-26.
- Radden Günter, Panther Klaus-Uwe. 2004. *Introduction*. *Reflections on motivation*. In: *Studies in linguistic motivation*. Eds Radden G., Panther K.-U. Berlin: Mouton de Gruyter: 1-46.

- Ruiz de Mendoza Francisco J., Mairal Usón Ricardo. 2007. *High-level metaphor and metonymy in meaning construction*. In: *Aspects of Meaning Construction*. Eds Radden G., Köpcke K.-M., Berg T., Siemund P. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing: 33-51.
- Sadowski Mirosław. 2013. *Eponimy jako sposób wzbogacania leksyki*. "Acta Erasmiana" no 7: 289-308.
- Skudrzyk Aldona, Urban Krystyna. 2002. *Mcdonaldyzacja, bigbrotheryzacja, czyli eponimy współczesne – norma ortograficzna i uzus*. In: *W kręgu zagadnień dydaktyki języka i literatury polskiej: księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Edwardowi Polańskiemu*. Ed. Synowiec H. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: 258-263.
- Szymanek Bogdan. 1989. *Introduction to morphological analysis*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

DOI: 10.31648/an.5584

СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КОНЦЕПТА СКАНДАЛ И ЕГО ДЕРИВАЦИОННЫЕ МАРКЕРЫ В РУССКИХ И ПОЛЬСКИХ МЕДИАТЕКСТАХ

ON SEMANTIC DEVELOPMENT OF THE CONCEPT SCANDAL AND ITS DERIVATIVE MARKERS IN MODERN RUSSIAN AND POLISH LANGUAGES

Elena Koriakowcewa

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0701-1506>

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach / Siedlce University
of Natural Sciences and Humanities

e-mail: elena.koriakowcewa@uph.edu.pl

Keywords: concept, semantics, *-gate* suffixoid, mass media discourse

Abstract: This article is devoted to the tendencies in the semantics of words *скандал* and *skandal* and the derivation with the help of the *-gate* suffixoid in the modern Russian and Polish mass media discourse being the main environment for the emergence and spreading of scandals. The modern scandal becomes an attention attracting strategy. As a result, new semantic features and a positive connotation appear in the semantics of the words *скандал* and *skandal*. The *-gate* suffixoid is used to derive the terms that may suggest unethical behaviour and a cover-up of scandal, particularly in politics and government.

В современную эпоху постмодернизма и американоцентричной глобализации духовно-нравственные ценности целенаправленно вытесняются потоком эмоциогенной информации, «ритмоводителями» которого являются масс-медиа (см. [Szabała 1999]; [Adamczyk 2013]). Вследствие экспансии агрессивных дискурсов средств массовой информации (СМИ), превратившихся в мощный инструмент оперативного управления общественным сознанием, одним из основных модусов презентации общественной жиз-

ни и её восприятия¹ становится концепт СКАНДАЛ, который отражает действие, нарушающее моральные и поведенческие нормы, а также его последствия (см. [Кочкин 2003; Michałowski 2003; Вольнская 2014]).

Рассматривая концепт как лингвистическую реалию, исследователи, как правило указывают, что языковыми носителями концептуальной информации являются внутренняя форма лексемы, вербализирующей концепт, её семантические компоненты и деривационные связи, а также типовая узуальная и „свободная” текстовая сочетаемость². Разделяя эту точку зрения, в данной статье мы ставили следующие задачи: 1) показать, хотя бы в общих чертах, семантическую эволюцию изофонных слов *скандал*, *skandal*, вербализирующих концепт СКАНДАЛ в русском и польском языках; 2) сравнить типовую узуальную и „свободную” текстовую сочетаемость русского *скандал* и польского *skandal*; 3) выявить потенциал формантов *-geim*, *-gate* – деривационных маркеров медийного скандала, появившихся в российском и польском медиа-дискурсах вследствие «амероглобализации»³.

Краткий экскурс в этимологию и историю слов *скандал*, *skandal*

По данным *Griechisches Etymologisches Wörterbuch von Hjalmar Frisk*, древнегреческое *σκάνδαλον* [skandalon] восходит по происхождению к древнееврейскому слову, обозначающему ловушку, состоящую из сети, наброшенной на деревянный брусок [Frisk 1970, 717-718]. Развив метафорическое значения ‘препятствие’, ‘соблазн, искушение’, это слово из древнегреческого языка проникло в латынь (*scandalum* ‘препятствие, камень преткновения; грех’), а оттуда через религиозные контексты, начиная с XI века, – в новоевропейские языки (см. [ODEE 2012, 794]).

Изучая историю слов *скандал*, *skandal*, вербализирующих концепт СКАНДАЛ в русском и польском языках, необходимо иметь в виду, что препятствие, а также искушение с целью вызвать падение (в моральном смысле) «(...) предполагают в своей основе обман, с помощью которого достигается цель, которая не может быть достигнута прямыми или пра-

¹ Французский философ Ги Дебор рассматривал скандал как универсальную метафору и одновременно диагноз современного общества. Метафора общества скандала отражает одновременно распространенность скандала в современной культуре и готовность самого общества «скандализироваться» на каждое событие (см. [Дебор 2012]).

² См. об этом: [Березович 2007, 12], [Зализняк, Левонтина, Шмелев 2012, 11-14]. Ср.: «Концепт – это некое представление о фрагменте мира или части такого фрагмента, имеющее сложную структуру, выраженную разными группами признаков, реализуемых разнообразными языковыми способами и средствами» [Пименова 2005, 134].

³ Примеры, приведенные в статье, получены с помощью Yandex.ru и Google.pl, национальных корпусов русского и польского языков, а также www.skandaly.ru. Диапазон дат поиска: 1 I 2017 – 1 I 2020.

вильными средствами (...)» [Евзлин 2008, 68]. О справедливости этого утверждения свидетельствует анализ дефиниций слов *скандал*, *skandal* в словарях русского и польского языков, данные которых отражают эволюцию смыслового объема и оценочного потенциала концепта СКАНДАЛ.

Слово *скандал* вошло в древнерусский язык в XII веке благодаря переводу древнегреческого оригинала Псалтири, причем в разных ее списках как аналоги *okávbалov* использованы полные синонимы *скандал* и *соблазн*: «(...) при стези *скандал* положиша ми»; «(...) при стези *соблазны* положиша ми» («на пути создали мне препятствие» – речь идет о происках врагов рода человеческого, мешающих идти по правильному пути). Язык старается избавиться от полных синонимов, поэтому уже к XV веку, судя по материалам картотеки *Словаря древнерусского языка XI–XIV веков*, исконное слово *соблазн* вытеснило из употребления заимствованное *скандал*. В русском языке XV–XVIII веков в значениях ‘искушение’ и ‘препятствие’ закрепился славянизм *соблазн*.

В начале XIX века слово *скандал* вторично заимствуется в литературный русский язык из французского, причем ход его семантического развития был таким, как у латинского *skandalum*, французского *skandale*, немецкого *Skandal*, английского *scandal*: от значения ‘препятствие’ к значениям ‘искушение’, ‘неприличный поступок’, ‘ссора’ и ‘возмущение’. К концу XIX века сформировалось словообразовательное гнездо слова *скандал*, куда вошли производные прилагательные *скандальный* и *скандалёзный*, глаголы *скандализовать*, *скандализировать*, *скандалить*, *оскандалиться*, наречия *скандально*, *скандалёзно*, существительные *скандализация*, *скандалик*, *скандалец*, *скандалище*, *скандалист*, *скандалистка* [Коряковцева 1984].

Историческое развитие семантики слова *скандал* отражает изменение морально-нравственных ориентиров русскоговорящего сообщества. В *Толковом словаре живого великорусского языка* В.И. Даля значение существительного *скандал* описывается как ‘срам, стыд, позор, соблазн, поношение, непристойный случай, поступок’. Таким образом, в словаре Даля акцент делался прежде всего на ‘унижение в глазах людей, постыдное, унижительное положение’, т.е. на чувственную реакцию, вызванную субъективным переживанием и объективным общественным осуждением аморального поведения.

В словарях русского языка, изданных в XX веке (см.: [Ушаков 1940]; [Ожегов 1960]; [Кузнецов 1998]), в качестве первого значения слова *скандал* указывается ‘случай, происшествие, позорящие его участники’ либо ‘случай, происшествие, получившие **широкую огласку** и позорящие его участники’. Следовательно, наиболее важным становится то обстоятельство, что участник скандала попадает в неловкое для него положение и становится объектом всеобщего осуждения лишь тогда, когда само происшествие, событие получает широкую огласку.

В XXI веке *скандал* — прежде всего феномен медиареальности, поскольку это получивший широкое публичное освещение инцидент, связанный с заявлениями о правонарушениях, позорных или аморальных проступках. Тот факт, что в современном мире основным пространством конструирования и драматизации скандала являются СМИ, отражает последовательность подачи значений слова *скандал* в словарях, размещенных в Рунете. Например, в *Учебном словаре терминов рекламы и паблик рилейшнз* (автор — И.А. Радченко) в качестве первого значения слова *скандал* указывается ‘намеренное (реже случайное) действие с целью привлечь внимание СМИ и получить широкую огласку’. В *Толковом словаре русского языка* под редакцией Д.В. Дмитриева читаем следующее: «1. Скандалом называют случай, происшествие, которые получили **широкую огласку** в прессе, на телевидении». На позиции второго значения слова *скандал* перемещается ‘случай, происшествие, позорящее его участников’. Такое позиционирование лексикографических толкований слова *скандал* в новейших словарях объясняется тем, что «в российском обществе скандал играет важную роль как один из немногих доступных населению способов социального и информационного обмена» [Дмитриев, Сычев 2014, 49], а масс-медиа позволяют за короткое время вовлечь в обсуждение скандальных событий миллионы россиян.

Слово *skandal* отсутствует в словарях польского языка XVI, XVII и XVIII веков, а также в *Słowniku języka polskiego*, составленном С. Линде (1807-1814 гг.). Впервые оно зафиксировано в т.н. *Słowniku wileńskim*, подготовленном к публикации А. Здановичем в 1861 году, причем слово *skandal* толкуется почти так же, как и в словаре Даля (‘срам, стыд, позор, соблазн, поношение, непристойный случай, поступок’), однако в его дефиниции подчеркивается связь с грехом, ср.: «(z łac.) 1) zgorszenie, powód do grzechu, do upadku; słowa, postępek prowadzące do grzechu; 2) = postępek, który jest grzechem. *Narobił skandalu*» [SW, 1488]. В *Słowniku języka polskiego*, опубликованном Я. Карловичем А. Крынским и В. Недзведским в Варшаве в 1909 году, как и в *Słowniczku wyrazów obcych* М. Арцта (1899 год), в толкованиях слова *skandal* уже отсутствует указание на греховность непристойного поступка, но отмечается сопровождающая его публичная огласка, ср.: «*skandal* ‘zajście gorszące, scena gorsząca, awantura, zdarzenie wywołujące oburzenie, zgorszenie, wstyd publiczny» [SWarsz]; «*skandal* (fr.) ‘zdarzenie gorszące, wywołujące oburzenie, wstyd publiczny, awantura» [SWO].

Судя по данным словарей, к началу XX века польским языком был усвоен и освоен галлицизм *skandale*, поскольку у него появилось словообразовательное гнездо, куда вошли дериваты *skandaliczny*, *skandalicznie*, *skandaliczność*, *skandalik*, *skandalista*, *skandalistka*, *skandalizacja*, *skandalizować*, *skandalizowanie*.

В словарях польского языка, изданных во второй половине XX века, а также в начале XXI века, в том числе – в размещенных в Интернете, актуальность широкой огласки подчеркивается только в *Wielkim słowniku języka polskiego*, ср.:

skandal – «**ujawniony** fakt, który oburza lub zawstydza» [WSJP];

skandal – «coś, co wywołuje zgorszenie, oburzenie; rzecz gorsząca, zawstydzająca, postępek przynoszący wstyd, awantura» [SJPDor];

skandal – «czyn, postępowanie wywołujące oburzenie, zgorszenie, awantura» [NSJP];

skandal – «wydarzenie, które wywołuje zgorszenie i oburzenie; też: atmosfera wokół takiego wydarzenia» [SJP PWN].

Словари современного польского языка не отражают тот факт, что масс-медиа не только позволяют публике приобщиться к скандальным событиям, но и сами создают скандалы. Тем не менее, в ряде работ по социальной философии утверждается, что скандал стал популярной и эффективной коммуникативной стратегией польских СМИ эпохи пост-модерна, ср.:

(...) obok skandalu z przypadku istnieje skandal wykreowany. (...) Niewątpliwie największe znaczenie zyskuje dziś skandal medialny. (...) skandal staje się stereotypem i zostaje wprzęgnięty w mechanizm komunikacji [Michałowski 2003, 86, 87];

Skandal, który się zdarza bez scenarii społecznej, bez kolektywnej reakcji i ujemnego rezonansu, nie istnieje [Szabała 1999,120].

Итак, в эпоху постмодернистской переоценки ценностей из события, позорящего его участников, скандал превращается в стереотип медийной коммуникации. Вследствие этого в современных русском и польском языках модифицируется семантика слов *skandal*, *skandal*, поскольку коннотация позора, унижения либо становится имплицитной, либо вовсе стирается, на первый же план выходит коннотация сенсационности: шокирующая информация, получившая широкую огласку, способствует росту известности участников скандала.

Лексическая сочетаемость слов *skandal*, *skandal* и основные метафорические модели вербализируемого ими концепта

Анализируя данные, полученные с помощью поисковых систем Yandex.ru и Google.pl, а также национальных корпусов современных русского и польского языков, мы выделили ряд особенностей лексической сочетаемости слов *skandal*, *skandal* и выявили метафорические модели вербализируемого ими концепта, наиболее частотные по своей дискурсивной реализации.

Итак, скандал – это событие, отмеченное процессуальностью (фазовостью), имеющее временную протяженность (русск. *начинается, возникает, получает свое развитие, длится, достигает пика, близится к развязке, заканчивается, затихает, возобновляется*; польск. *faza skandalu właściwego, od początku skandalu, rosną skandale, skończył się, trwa skandal, zaczął się*). Нередко скандал является звеном в цепочке событий (русск. *очередной скандал, многочисленные скандалы, эстафета скандалов, один скандал перерастает в другой*; польск. *apogeum skandalu, przebieg skandalu, kolejny, następny, ostatni, jeden skandal przerodził się w drugi*).

Сочетаемость существительных *скандал, skandal* с прилагательными отражает: 1) локализацию скандала (русск. *английский, вашингтонский, муниципальный, парижский*; польск. *brytyjski, waszyngtoński, watykański*); 2) сферу действия скандала (русск. *дипломатический, политический, сексуальный, семейный, финансовый*; польск. *dypłomatyczny, finansowy, korporacyjny, polityczny, seksualny*); 3) масштабы и интенсивность (русск. *беспрецедентный, большой, невообразимый, нешуточный, огромный, сенсационный, серьезный*; польск. *bezprzykładowy, gigantyczny, kosmiczny, największy, niesamowity, niewyobrażalny, ogromny, olbrzymi, prawdziwy, przerażający, sensacyjny, straszny, wielki*); 4) морально-этическую оценку со стороны наблюдателей (русск. *грязный, жуткий, позорный, отвратительный*; польск. *fatalny, haniebny, obrzydliwy, ostry, podły*).

В ходе анализа сочетаемости существительных *скандал, skandal* были выявлены семь основных метафорических моделей концепта СКАНДАЛ:

- 1) нечто, до поры до времени скрытое в контейнере, с чего снимается покров, и тайное становится явным (русск. *раскрыть, выплеснуться наружу*; польск. *demaskować, odkryć, ujawnić, wykryć*, ср.: *Nowa odsłona skandalu obuczajowego*); в то же время возможны попытки вернуть объект в скрытое состояние (русск. *замять, маскировать, покрывать*; польск. *ukryć, zaniechać, zatuszować*; ср.: *kolejna odsłona skandalu; pod przykrywką skandalu*);
- 2) скандал уподобляется таким стихийным бедствиям, как *гроза, пожар, эпидемия, землетрясение*, поскольку может (русск.) *вспыхнуть, грянуть, разразиться, разгореться, стрястись*; ср. (польск.): *gaśnić, rozgorzać, rozpaść się, rozpętać się, wybuchnąć, wstrząsnąć*);
- 3) скандал предстает в форме круга (русск. *скандал вокруг чего-л., в центре / эпицентре скандала*; польск. *w centrum skandalu, w epicentrum skandalu*, ср.: *развернуть скандал вокруг компании себе на пользу; skandal wokół litewskich Polaków*);
- 4) развитие скандала уподобляется фурункулёзу (русск. *назревает, созревает*; польск. *dojrzeć skandal*) или колебанию пламени (русск. *вспыхивает с новой силой, затухает, разгорается*; польск. *rozpaść się skandal, zanika*);

- 5) сущность скандала может быть представлена как грязное месиво (русск. *ввергнуть, втянуть в скандал, оказаться замешанным, погрязнуть в скандале*; польск. *pogrążyć się w skandalu, uwikłać w skandal, wciągnąć się w skandal*, ср. «(...) *ugrzęznąć na dobre w największym skandalu, jaki dotknął w ostatnich latach branżę motoryzacyjną*»);
- 6) скандал осмысляется как звучащая субстанция (русск. *громкий, резонансный, шумный, гремел, зазвенел*; польск. *głośny, najgłośniejszy, brzmi jak skandal, uciszyć skandal, zagłuszyć skandal*);
- 7) подчеркивается преднамеренность скандала, отображаются усилия его устроителей: русск. *вызвать, запланировать, использовать, развернуть, раздуть, разжигать, спровоцировать, срежиссировать, сфабриковать, устранить, устроить*, ср. *краткосрочный, постановочный*; польск. *powodować, rozdmuchać, rozstrzygać, stworzyć, szukać, uruchomić, urządzić, wykreować, wyolbrzymiać, wyreżyserować, wywołać, wznieść, zaplanować, zaprojektować*, ср. *skracać życie skandalom*).

Высокая частотность дискурсивной реализации седьмой метафорической модели концепта СКАНДАЛ свидетельствует о том, что ныне скандализация – это один из наиболее эффективных способов выделить событие из непрерывных потоков информации: «(...) в сферу внимания попадает только громкое, шокирующее, неприличное и нарушающее ожидания. (...) Скандал стал способом формирования общественного мнения, механизмом функционирования публичной сферы вообще» [Волынская 2014, 50].

Деривационные маркеры концепта «скандал» – суффиксоиды *-гейт*, *-гейт*

Распространенность скандалов в постмодернистской культуре, скандално-стереотипная сенсационность СМИ способствовали тому, что концепт СКАНДАЛ приобрел специфический деривационный маркер – словообразовательную морфему *-гейт* (*-гейт*)⁴. Этот маркер медиального скандала, англо-американский по происхождению, является интернациональным «мобильным, транслокальным, оперативным словообразовательным ресурсом» (ср. [Blommaert, Dong, 2010]), поскольку с конца XX века морфема *-гейт* функционирует в 16 европейских языках (см. [Görlach 1998]). В 70-е гг. XX века значение 'скандал' появилось в результате структурно-семантической компрессии у английского композита *Watergate*, названия отеля, где произошел инцидент, приведший к политическому скандалу в США, который закончился отставкой президента страны Ричарда Никсона. В названии

⁴ Как известно, одной из форм манифестации концептов являются т.н. «когнитивные деривационные маркеры», которые имеют материальное выражение в форманте (см. [Борисова 2016]).

отеля *Watergate* ('шлюз') *-gate* является компонентом сложения, лексемой со значением 'ворота'. Употребление существительного *Watergate* в значении 'скандал' *Merriam–Webster Dictionary* датирует 1973 годом, указывая на эллипсис устойчивого словосочетания *Watergate scandal*.

В семантической структуре неологизмов *Irangate* и *Contragate*, появившихся в американских масс-медиа в 80-е гг. XX в., элемент *-gate* уже самостоятельно передает значение 'скандал, афера', в связи с чем в *Dictionary of Contemporary English* отмечается, что в соединении с антропонимами или *nomina loci* *-gate* используется для наименования событий, связанных с аморальным поведением политика или общественного деятеля ('used with the name of a place or a person to give a name to an event involving dishonest behaviour by a politician or other public official').

Американские лингвисты по-разному определяют морфемный статус элемента *-gate* в составе неологизмов типа *Irangate*. Составители *Merriam–Webster Dictionary* рассматривают *-gate* как субстантивный компонент сложения. Авторы *The American Heritage® Dictionary of the English Language* характеризуют *-gate* как суффикс, обозначающий 'скандал, вызванный противоправной деятельностью государственных чиновников' (ср.: «suffix: 'A scandal involving alleged illegal acts and often a cover-up, especially by government officials'»). Существует также мнение, что структурный элемент *-gate* стал самостоятельным словом – термином со значением 'скандал' (см. [DeFleur 1997, 16]). Однако, независимо от трактовки морфемного статуса элемента *-gate*, продуктивность этого, по сути, радикального суффиксоида-агглютинатора (см. [Janovec, Rangelová 2005]) обуславливается социокультурными факторами, а именно – частотой скандалов, вызванных аморальным поведением представителей правящих кругов.

В славянских языках, заимствовавших американизмы *Contragate*, *Dianagate*, *Irangate*, *Watergate* и др., их структурные аналоги, образованные по моделям «*nomen proprii* → название скандала с формантом *-gate/-gejt/-gejt̃*», «*nomen loci* → название скандала с формантом *-gate/-gejt/-gejt̃*», «*nomen obiecti* → название скандала с формантом *-gate/-gejt/-gejt̃*», стали регулярно появляться лишь в начале XXI века, когда скандальная информация заняла особое место в текстах постсоциалистических СМИ (см. [Коряковцева 2010]).

В русском языке морфема *-gate* употребляется в транскрибированной форме, причем *gejt̃*-производные являются в основном названиями политических скандалов, связанных: а) с известными персонами (*Ельцингейт*, *зюгановгейт*, *Медведевгейт*, *Немцовгейт*, *Путингейт*, *янаевгейт*); б) с объектами скандала (*ваучергейт*, *газгейт*, *порногейт* 'скандал, вызванный распространением порнографии'); в) с местом (страной, городом, резиденцией правительства: *Ватикангейт*, *Казахгейт*, *Каспийгейт*, *Кремльгейт*, *Москвагейт*, *Пермьгейт*, *Украинагейт*). В последние три года

в медиатекстах появилось более 60 существительных с формантом *-гейт*⁵: *Абрамовичгейт, Азербейт, Алтайгейт, Американгейт, АНТгейт, армянгейт, Афгангейт, Башкиргейт, белорусгейт, видеогейт, Газпромгейт, Гиффенгейт, грузингейт, Израильгейт, Иракгейт, Кавказгейт, Киргизгейт, климатгейт* ‘скандал вокруг *Климатической доктрины*’, *Клинтонгейт, Киевгейт, кудрингейт, Лужковгейт, Майдангейт, Морозгейт, Обамагейт, Осетингейт, педофилгейт, пенсионергейт, Пентагонгейт, рашидовгейт, россиягейт, Румынгейт, Саркозигейт, Сибнефтьгейт, Таджикигейт, телефонгейт, Туркменгейт, угольгейт, украингейт, Уралгейт, чеченгейт, шпионгейт, Юкосгейт, Юлькагейт, Эстонгейт* и др.

В польском языке при материальном заимствовании названий политических скандалов типа *Afganistangate, moneygate, Reagangate* сохраняется оригинальное написание элемента *-gate*. Орфографическая неадаптированность суффиксоида *-gate*, по-видимому, обусловлена искусственным торможением его морфемизации, отражающим своеобразный пиетет представителей польских СМИ по отношению к главному «глобализатору» новейшего времени – США (ср. [Waszakowa 2005, 156-158]).

К 10-ым годам XXI века польскими журналистами с помощью суффиксоида *-gate* были созданы достаточно многочисленные окказионализмы (около 40): *autogate, Begergate, bimbergate, cytrynagate, Golgotagate, Kaczkgate, Kaczorgate, kasynogate, kazikgate, Leppergate, magdalenkgate, Michnikgate, Modlingate, ropagate, Rywingate, seksgate, sznapsgate, taśmagate, trabantgate, telegate, Tuskgate, Wawelgate* и др.

Продуктивность суффиксоидов *-гейт, -gate* объясняется их информационной ёмкостью и экспрессивностью. В семантической структуре наименований-компрессатов *-гейт / -gate* передает родовое понятие ‘скандал’, тогда как производящая основа выступает в качестве атрибутивно-видовой характеристики: ‘скандал’ – финансовый (*кризисгейт, FOZZ-gate*), политический (*Путингейт, Leppergate*), энергетический (*нефтегейт, ropagate*), сексуальный (*сексогейт, seksgate*). Реципиенты медиатекстов, обладающие фоновым знанием социокультурных контекстов, события, обозначаемые гибридными дериватами с формантами *-гейт / -gate*, расценивают как негативные. Примечательно, что лингвокреативные российские и польские журналисты создают гибриды-компрессаты чаще всего на базе прецедентных онимов, помещая неодериваты, как правило, в заголовки статей, ср.: *„Vomergейт vs Немцовгейт”* [stringer.ru publication.html]; *„Rywingate. Matka wszystkich afer”* [www.polskatimes.pl/artukul/487481]. Образование отонимных названий скандалов с помощью суффиксоида *-gate / -гейт* является популярным языковым средством создания гиперболы с целью выделить

⁵ В кандидатской диссертации И.В. Гуровой проанализированы 2146 примеров словоупотребления *гейт*-производных в русскоязычной прессе в 1970-2017 гг., однако те из них, которые зафиксированы до начала XXI века, – это, в основном, заимствования (см. [Гурова 2018]).

некое журналистское произведение в ряду других текстов СМИ, повысить его информационную значимость. Специалисты по социологии масс-медиа связывают этот способ гиперболизации с интернациональной репортерской «гейтманией»:

Gatemanía sprowadza każde mniej lub bardziej bulwersujące i rozpoznane wydarzenie do miana skandalu, a powszechne nie rozpoznawalny w tym kontekście przyrostek *-gate* staje się elementem nadającym mu posmak sensacyjności. Nawyk kończenia w ten sposób nazw skandalizujących wydarzeń stosowany jest w mediach i polityce na całym świecie... Maniera dodawania przyrostka *-gate* obserwowana jest nie tylko w odniesieniu do prawdziwych śledztw dziennikarskich, ale również często wykorzystywana przez tabloidy i to w wielu krajach na całym świecie [Adamczyk 2013, 234].

Очевидно, что «гейтмания», как и скандализация массмедийного дискурса вообще, характерна для тех российских и польских СМИ, которые нацелены не столько на качество информации, сколько на форму ее подачи. Содержательная основа их стиля нередко вытесняется клишированной сенсационностью, речевой агрессией и стереотипностью языковой игры (ср.: [Клушина 2013, 69; Волынская 2014, 29]). Анализ дискурсивной реализации в польских и русских медиатекстах метафорических моделей концепта СКАНДАЛ, а также изучение продуктивности его деривационных маркеров *-gate*, *-gejm* позволяют нам сделать предположение о том, что скандальная субверсивная практика более типична для российских СМИ, регулярно создающих медиаскандалы с целью вызывать в обществе яркие эмоциональные переживания, которые могут быть конвертированы в конкретные деструктивные действия.

Библиография

- Adamczyk Wojciech. 2013. «*Gatemanía*» jako przykład tabloidyzacji śledztw dziennikarskich. «Środkowoeuropejskie Studia Polityczne» № 1: 232-261.
- Berezovič Elena L. 2007. *Ázyk i tradiconnaâ kul'tura: Ètnolingvističeskie issledovaniâ*. Moskva: Indrik [Березович Елена Л. 2007. *Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования*. Москва: Индрик].
- Blommaert Jan, Dong Jie. 2010. *Language and Movement in Space*. In: *The Handbook of Language and Globalization*. Ed. Coupland N. London: Blackwell Publishing: 366-385.
- Borisova Tat'ána G. 2016. *Rol' edinic derivatologii v konceptualizacii i kategorizacii mira*. Stavropol': Paragraf [Борисова Татьяна Г. 2016. *Роль единиц дериватологии в концептуализации и категоризации мира*. Ставрополь: Параграф].
- Debor Gi 2012. *Obšestvo spektaklá*. Moskva: Opustošitel' [Дебор Ги. 2012. *Общество спектакля*. Москва: Опустошитель].
- DeFleur Margaret H. 1997. *Computer-Assisted Investigative Reporting. Development and Methodology*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. In: www.fastreads.xyz/4038zazi4224.pdf [Accessed 24 V 2017].

- Dmitriev Anatolij V., Syčev Andrej A. 2014. *Skandal. Sociofilosofskie očerki*. Moskva: Centr social'nogo prognozirovanija i marketinga [Дмитриев Анатолий В., Сычев Андрей А. 2014. *Скандал. Социологические очерки*. Москва: Центр социального прогнозирования и маркетинга].
- Evzlin Mihail. 2008. *Obman i skandal v mife o Prometeje*. V: *Semiotika skandala*. Red. Buks N., Penskaâ E. Pariž: Sorbonna/Russkij institut. Moskva: Evropa: 64-83 [Евзлин Михаил. 2008. *Обман и скандал в мифе о Прометее*. В: *Семиотика скандала*. Ред. Букс Н., Пенская Е. Париж: Сорбонна/Русский институт. Москва: Европа: 64-83].
- Görlach Manfred. 1998. *The Usage Dictionary of Anglicisms in Selected European languages: a report on progress, problems and prospects*. «Links & Letters» № 5: 209-221.
- Gurova Irina V. 2018. *Gejt-proizvodnye v russkom diskurse*. Diss... kand. filol. nauk. Samarskij gosudarstvennyj social'no-pedagogičeskij universitet. Samara [Гурова Ирина В. 2018. *Гейт-производные в русском дискурсе*. Дисс. ... канд. филол. наук. Самарский государственный социально-педагогический университет. Самара].
- Janovec Ladislav, Rangelová Albená. 2005. *Suffixoidy a suffixoidní lexémy u substantivních kompozit*. In: *Neologizmy v dnešní češtině*. Red. Martinová O. Praha: Academia: 85-99.
- Klušina Natal'â I. 2013. *Adresant i adresat v současném periodiku*. «Russkaâ reč'» № 4: 67-69. [Клушина Наталья И. 2013. *Адресант и адресат в современном периодике*. «Русская речь» № 4: 67-69]
- Korâkovceva Elena I. 1984. *Soblazn i skandal*. «Russkaâ reč'» № 6: 99-102 [Коряковцева Елена И. 1984. *Соблазн и скандал*. «Русская речь» № 6: 99-102]
- Korâkovceva Elena I. 2010. *Ob jednom âzykovom markere medial'nogo skandala*. V: *Živodejstvuiûšâ svâz' âzyka i kul'tury: Diskurs. Tekst. Kul'tura*. Т. 2. Red. Kovšova M.L., Tokarev G.V. Tula: Izdatel'stvo TGPU im. L.N. Tolstogo: 172-177 [Коряковцева Елена И. 2010. *Об одном языковом маркере медиального скандала*. В: *Живодействующая связь языка и культуры: Дискурс. Текст. Культура*. Т. 2. Ред. Ковшова М.Л., Токарев Г.В. Тула: Издательство ТГПУ им. Л.Н. Толстого: 172-177].
- Kočkín Mihail Ū. 2003. *Političeskij skandal kak lingvokul'turnyj fenomen*. Diss. ... kand. filol. nauk [Кочкин Михаил Ю. 2003. *Политический скандал как лингвокультурный феномен*. Дисс. ... канд. филол. наук. Волгоград].
- Michałowski Piotr. 2003. *Strategie skandalu i stereotypy odbioru*. «Przestrzenie Teorii» № 2: 73-88.
- Szabala Henryk. 1999. *Skandal jako bunt w świecie wartości*. «Folia Philosophica» № 17: 119-137.
- Pimenova Marina V. 2005. *Konceptosfery vnutrennego mira čeloveka*. V: *Vvedenie v kognitivnuû lingvistiku*. Otv. red. Pimenova M.V. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat: 133-185 [Пименова Марина В. 2005. *Концептосферы внутреннего мира человека*. В: *Введение в когнитивную лингвистику*. Оtv. ред. Пименова М.В. Кемерово: Кузбассвузиздат: 133-185].
- Volynskaâ Alina G. 2014. *Skandal kak subversivnaâ praktika*. Moskva: Izdatel'skij dom Vysšej školy [Волынская Алина Г. 2014. *Скандал как субверсивная практика*. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики].
- Waszakowa Krystyna. 2005. *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zaliznâk Anna A., Levontina Irina B., Šmelev Aleksej D. 2012. *Konstanty i peremennye russkoj âzykovoj kartiny mira*. Moskva: Âzyki slavânskikh kul'tur [Зализняк Анна

A., Левонтина Ирина Б., Шмелев Алексей Д. 2012. *Константы и переменные русской языковой картины мира*. Москва: Языки славянских культур].

Словари и базы данных

American Heritage® Dictionary of the English Language. 2000. Fourth Edition. Houghton Mifflin Company. In: www.bartleby.com [Accessed 12 X 2019].

Arct Michał. 1899. *Słowniczek wyrazów obcych: 12 000 wyrazów, wyrażeń, zwrotów cudzoziemskich używanych w mowie potocznej i w prasie periodycznej polskiej*. W: https://pl.wikisource.org/wiki/M._Arcta_%C5%82owniczek_wyraz%C3%B3w_obcych/ [Dostęp 12 XI 2019].

Bol'soj tolkovyj slovar' russkogoazyka. 1998. Gl. red. Kuznecov S.A. Sankt-Peterburg: Norint [Большой толковый словарь русского языка. 1998. Гл. ред. Кузнецов С.А. Санкт-Петербург: Норинт].

Dal' Vladimir I. 1863-1866. *Tolkovij slovar' živogo velikoruskogoazyka*. V: <https://www.slovardalja.net> [Dostup 10 XI 2019] [Даль Владимир И. 1863-1866. Толковый словарь живого великорусского языка. В: <https://www.slovardalja.net> [Dostup 10 XI 2019].

Dictionary of Contemporary English. 1997. Ed. Gadsby A. Longman: Harlow.

Griechisches Etymologisches Wörterbuch von Hjalmar Frisk. 1970. Heidelberg. In: <http://ieed.ullet.net/friskL.html> [Zugriff am 12 XI 2019].

Kartoteka slovarâ drevnerusskogoazyka XI-XIV vekov (KSDR). Institut russkogoazyka im. V.V. Vinogradova Rossijskoj akademii nauk. Moskva [Картотека словаря древнерусского языка XI-XIV веков (КСДР). Институт русского языка им. В.В. Виноградова Российской академии наук. Москва].

Linde Samuel Bogumił. 1807-1814. *Słownik języka polskiego*. Warszawa. W: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=8173> [Dostęp 10 XI 2019].

Merriam-Webster Dictionary. In: www.m-w.com [Accessed 12 X 2019].

Nacional'nyj korpus russkogoazyka. V: <http://www.ruscorpora.ru/search-main.html> [Dostup 12 X 2019] [Национальный корпус русского языка. В: <http://www.ruscorpora.ru/search-main.html> [Dostup 12 X 2019].

Narodowy Korpus Języka Polskiego. W: <http://www.nkjp.pl/poliqarp/nkjp300> [Dostęp 15 XI 2019].

NSJP – *Nowy słownik języka polskiego PWN*. 2002. Red. Sobol E. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

ODEE 2012 – *Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford: Oxford University Press. In: <https://www.etymonline.com/> [Accessed 10 XI 2019].

Ožegov Sergej I. 1960. *Slovar' russkogoazyka*. Moskva: Russkijazyk [Ожегов Сергей И. 1960. Словарь русского языка. Москва: Русский язык].

Słownik języka polskiego. 1958-1969. Red. Doroszewski W. Warszawa. W: <http://doroszewski.pwn.pl/> [Dostęp 11 XI 2019].

Słownik języka polskiego PWN. W: <https://sjp.pwn.pl> [Dostęp 14 XI 2019].

SW – *Słownik języka polskiego*. 1861. Red. Zdanowicz A. Wilno. W: <https://eswil.ijp.pan.pl/index.php?str=otworz-sloownik> [Dostęp 11 XI 2019].

SWarsz – *Słownik języka polskiego*. 1915. Red. Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. Warszawa. W: <https://crispa.uw.edu.pl> [Dostęp 16 XI 2019].

Tolkovij slovar' russkogoazyka. 1935-1940. Gl. red. Ušakov D.N. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej. [Толковый словарь русского языка. 1935-1940. Гл. ред. Ушаков Д.Н. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей].

DOI: 10.31648/an.5585

В ПОГОНЕ ЗА ЖАР-ПТИЦЕЙ...
ЯЗЫКОВАЯ ОБЪЕКТИВАЦИЯ КОНЦЕПТА
ДУША В КАЗАХСКОЙ, РУССКОЙ
И ПОЛЬСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

IN PURSUIT OF THE FIRE BIRD...
LANGUAGE OBJECTIVIZATION OF *THE SOUL* CONCEPT
IN KAZAKH, RUSSIAN AND POLISH LINGUOCULTURES

Iwona Anna NDiaye

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3881-0474>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / University of Warmia and Mazury in Olsztyn

e-mail: anna.ndiaye@uwm.edu.pl

Манаткуль Мусатаева

Manatkul Mussatayeva

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1409-3151>

Казахский национальный педагогический университет им. Абая / Abai Kazakh National Pedagogical University

e-mail: mussatayeva@mail.ru

Keywords: concept, soul, language, culture, linguistic consciousness, Kazakh language, Russian language, Polish language, cultural component, connotation, linguistic culture

Abstract: This article explores the concept of the SOUL based on slang and prison culture. The starting point for the argument is the belief that the soul symbolizes the man and his inner being (from the presence of high moral and ethical qualities to statements of spiritual death) in all cultures, as evidenced by the presence of a large number of phraseological and paremiological units with identical values. The purpose of the study is to consider and characterize the linguistic objectification of the concept of the soul. The conducted comparative analysis allows us to conclude that the perception of this concept among the Slavic and Turkic peoples is largely matching. The concept

of the soul in all comparable languages is multilayered, in which cognitive traits are reflected, corresponding to the semantic components of the tokens representing it. The presented variety of semantic and conceptual variations facilitates the modelling of a wide interpretation field of this concept.

Культуру можно определить как то,
что данное общество делает и думает.
Язык же есть то, как думают.

Э. Сепир

Существует масса научной литературы об этногенезе, т.е. историческом процессе происхождения этносов, начиная от истоков до формирования целостных этносоциальных коллективов и их специфических культурно обусловленных систем (языка, обычаев, традиций, приемов хозяйственной практики и др.). Не подлежит сомнению, что основными индикаторами этнической общности являются культура и язык. В соответствии с антропоцентрической научной парадигмой попытка ученых объяснить все языковые явления и процессы с позиций человека неизбежно на первый план выдвигает вопрос о роли языка в жизни этноса и трансляции его культуры, что объясняется общностью этих феноменов: происхождением, семиотической выраженностью и функционированием. Одной из общих черт языка и культуры, выделяемых Ю.М. Лотманом, является то, что «они представляют собой формы сознания, отображающие мировоззрение человека и существующие в диалоге между собой» [Лотман 1973, 228]. В.М. Лейчик, выявляя функции языка и культуры, акцентирует внимание на коммуникативной и аксиологической функциях обеспечивающих диалог культур, осуществляемый, конечно, на основе диалога языков [Лейчик 2005, 250-256]. Также очевиден факт того, что культура зиждется на национальном менталитете. В.В. Колесов, дефинируя термин *ментальность* как «миросозерцание в категориях и формах родного языка, соединяющее интеллектуальные, духовные и волевые качества национального характера в типичных его проявлениях», отмечает, что «(...) язык воплощает и национальный характер и национальную идею, и национальные идеалы, которые в законченном их виде могут быть представлены в традиционных символах данной культуры» [Колесов 1992, 81]. Опираясь на вышеприведенные положения, в данной статье посредством анализа одного и того же культурного концепта в разноструктурных языках, совпадающего по языковой репрезентации, но различающегося содержанием и ролью в формировании национальной ментальности, делается попытка представить степень осмысления этнической принадлежности человека. Объектом описания выступает культурный концепт ДУША, а предметом – выявление средств репрезентации его содержания в русском, казахском и польском языках.

Как известно, слово в любом языке имеет сложную семантическую структуру: собственно лексическое (денотативное и сигнификативное) и коннотативное значения. Как отмечает В.И. Шаховский, коннотация «по-прежнему остается привлекательной, но не пойманной жар-птицей для современной семасиологии» [Шаховский 1983, 13]. Представляется, что выявление универсальных и уникальных черт в содержании данных концептов в языковом сознании носителей славянской и тюркской культур, позволит хотя бы приблизиться к этой мифической жар-птице, «озаряющей невидимые грани этнокультурной семантики не только слова, но и текста» [Алефиренко 2005, 163-164].

Несмотря на наличие огромного количества научных трудов, посвященных взаимообусловленности и взаимозависимости языка и культуры, исследовательский интерес к ним неисчерпаем. В фундаментальных трудах таких научных персоналий, представляющих различные гуманитарные отрасли, как В. фон Гумбольдт, Г. Гачев, Л.Н. Гумилев, Ю.М. Лотман, Э. Сепир, Б.Л. Уорф, М.М. Бахтин, Н.С. Трубецкой, С.В. Лурье, Н.И. Толстой, В.М. Лейчик, В.Н.Телия, В.В. Колесов, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева, Д.С. Лихачев, Ю.С. Степанов, А. Вежбицка, Н. Бонвиллейн, Т. Шварц, Н.С. Триандис, Р.А. Шведер и мн. др., содержится «россыпь» идей, являющаяся импульсом для дальнейших исследований феноменов языка и культуры. В современных исследованиях, касающихся этих двух феноменов (языка и культуры), красной нитью проходит мысль В. фон Гумбольдта о том, что «(...) изучение языков мира – это также всемирная история мыслей и чувств человечества. Она должна описывать людей всех стран и всех степеней культурного развития; в нее должно входить все, что касается человека» [Гумбольдт 1984, 43]. Идеи В. Гумбольдта о взаимосвязи языка, мышления и культуры получили дальнейшее развитие в гипотезе Э. Сепира и Б. Уорфа, в основе которой лежит мысль о том, что «язык, будучи общественным продуктом, представляет собой такую лингвистическую систему, в которой мы воспитываемся и мыслим с детства. Мы видим, слышим и воспринимаем (...) те или другие явления в зависимости от языковых навыков и норм своего общества» [Сепир 1993, 248-258]. Отмечая принципиальное единство мышления и языка, Б. Уорф подчеркивает влияние языковых норм не только на восприятие людьми внешнего мира: «(...) Поразительное многообразие языковых систем, существующих на земном шаре, убеждает нас в невероятной древности человеческого духа (...)» [Уорф 1960, 189]. В этом мы убеждаемся всякий раз, в особенности, когда проводим сопоставительный анализ на материале разноструктурных языков. Попытаемся проиллюстрировать это посредством анализа культурно маркированных слов в казахской, русской и польской лингвокультурах.

Общеизвестно, что субъектами культуры и языка является человек, соответственно изучение концептов, отражающих внутренний мир человека,

представляет особую ценность для всех наук о человеке, поскольку в каждом индивидуе сквозь призму его родного языка проявляются древнейшие представления этноса, к которому он принадлежит. Так, в современном казахском языке существует слово *айналайын*, дошедшее до нас в значении ласкового обращения к младшим по возрасту и активно употребляемое в разговорной речи. Как пишет известный казахстанский поэт О. Сулейменов в своей поэме *Айналайын*:

Айналайын – чудесное слово,
Жаль, что русский его не поймет,
Объяснить я готов ему снова,
Только бедно звучит его перевод....

Айналайын – дословно: «давай, покружусь вокруг тебя», на первый взгляд, не имеющее ничего общего с чувством ласки. Между тем оно имеет сакральный смысл. Дело в том, что в древности у казахов существовало поверье, согласно которому, больного человека мог излечить старец, пожертвовав своим здоровьем. Жертвенность престарелого человека заключалась в том, что, положив больного человека посреди юрты, старец кругами ходил вокруг больного, приговаривая, чтобы всевышний ниспослал эту болезнь на него, избавив тем самым больного от страданий. Неизвестно, то ли вмешательство Провиденциального субъекта, к которому была обращена молитва-просьба об исцелении больного через трансформацию на старца, то ли сила Слова-молитвы, то ли экстрасенсорные способности молящего, но это, действительно, «срабатывало»: старец умирал, а больной выздоравливал. Таким образом, можно предположить, что в основе современного казахского слова *айналайын* лежит когнитивная структура своеобразного вербального оберега, поэтому заряженное добром ласковое обращение оберегает адресата от разного рода напастей.

Данный пример наглядно иллюстрирует взаимодействие языка как транслятора культуры и исторической памяти этноса. Аналогичную, не всегда осознаваемую носителями языка, функцию оберега в русской культуре выполняют и слова типа *спасибо* (изначально: спаси, Бог) человеку, который заслужил выражение благодарности.

Существует множество попыток описания с разных позиций (философии, теологии, психологии, когнитивной психологии, когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и др.) внутреннего мира человека на материале концепта ДУША. Данный концепт является лингвокультурным, поскольку номинирует абстрактное понятие, не соотносящееся с конкретным денотатом, и семантика которого выявляется через сигнификат. Как отмечает Е.О. Опарина, понятийное содержание таких концептов «конструируется» носителями языка, исходя из характерной для каждой лингвокультурной общности системы ценностей, поэтому культурные концепты и способны проявлять специфику языковой картины мира [Опарина 1999, 35].

Концепт ДУША как один из константных в русской концептосфере представлен в *Словаре русской культуры...* Ю.С. Степанова [Степанов 1997]. Проблеме вербализации данного концепта в русской лингвокультуре посвящен целый ряд публикаций: от отдельных статей до монографических исследований, в которых данный концепт рассматривается в одном ключе с такими, как дух/душа/плоть/тело (сердце). Исследованию феномена души посвящены работы В.Н. Топорова (душа и тело), Е.В. Урысон (ДУША – сердце – ум/разум), Ю.Д. Апресяна (телесная метафора), Ю.С. Степанова (дух – душа), А.Д. Шмелева (человек как тройственная структура: дух – душа – тело), А. Вежбицкой (правда и душа), В. Дементьева (коммуникативная составляющая концептов дружба – правда – душа), Л.Ю. Буяновой («образ души» у различных авторов) и др.

Исследованию концепта ДУША на лексическом, фразеологическом и метафорическом материалах разных языков посвящены работы А. Вежбицкой, В.А. Масловой (русского); М.Ю. Михеева, И.А. Перевозниковой (в русской ЯКМ); И.О. Голубовской (украинского, русского, английского и китайского); О.О. Селивановой (украинского), Ст. Калдиевой-Захариевой (болгарского и румынского), А.С. Айдарбековой (русского и казахского), Н.В. Деевой (польского), Н.Г. Арефьевой (болгарского) В.И. Бурнос, М.В. Пименовой (русского и английского), М.К. Головановской (русского и французского), Е.В. Черниковой (русского, английского и эвенкийского), Е.Б. Яковенко (английского и немецкого), Р.Р. Замалетдинова (татарского), А.З. Хабибулиной (русского и китайского), Л.Х. Самситовой и Г.Х. Бухаровой, (башкирского), Ж.М. Уматовой, С. Акатай (казахского) и др.

В.А. Маслова в концепте ДУША выделяет следующие семантические компоненты:

- внутренний мир человека, его «я»;
- носитель этического идеала (чистая душа, запачканная душа);
- связь с высшим духовным началом;
- душа – двойник доли, судьбы;
- дыхание, воздух, пар, птица, бабочка (представление, присущее разным народам);
- локализация в человеческом теле (душа не на месте, душа ушла в пятки);
- твердый предмет (царапать душу);
- поверхность, похожая на землю (камень на душе, след в душе);
- хлеб (черств душой);
- отхожее место (нагадить в душу, гниль в душе);
- музыкальный инструмент (струны души);
- маленький ребенок (в глубине души, тревожить душу, лезть в душу, хватать за душу);
- душа уходит после смерти в загробный мир;
- дым [Маслова 1999, 235].

Также представляют интерес семантические компоненты концепта ДУША, выделенные М.Ю. Михеевым:

- вместилище (тайник, хранилище, сокровищница), сосуд (опустошенная или заполненная);
- ткань, полотно или завеса;
- воздух;
- как некий орган;
- струны, нити, фибры или жилы;
- растение, деревце;
- некая ценность, которую можно заложить, продать, купить или которой можно завладеть [Михеев 1999, 157].

Вышеприведенный перечень работ позволяет судить о достаточной степени изученности концепта ДУША в русской языковой картине мира. В связи с этим в рамках данной статьи мы не «углубляемся» в объективацию анализируемого концепта в русской культуре, а опираемся на результаты вышеприведенных исследований. Безусловно, когда речь идет о таком сложном феномене, как душа, то ошибочно полагать, что он изучен до конца. Однако, как говорится, все познается в сравнении. Если изучение данного концепта на материале русского языка отличается большим разнообразием подходов, то в других национальных ЯКМ степень ее изученности весьма скромна. Определенный вклад в восполнение этой лакуны может внести проведение сопоставительного анализа данного концепта, присутствующего в концептосфере носителей и славянской, и тюркской культур, репрезентируемых средствами разноструктурных языков. Это позволит выявить универсальные и уникальные черты в понимании такой тонкой сферы, как человеческая душа, носителями сопоставляемых культур, а тем самым – глубже понять их менталитет. Исходя из этого, предметом данной статьи является языковая объективация концепта ДУША в казахской и польской лингвокультурах на фоне русской языковой картины мира.

Изначально следует отметить, что содержание анализируемого концепта в рассматриваемых языках в основном вербализуется посредством переносных значений репрезентантов, т.е. метафорически. И это естественно, поскольку человеку свойственно сравнивать, сопоставлять новое явление с уже известным ему и выделять общие признаки. Как справедливо отмечают Дж. Лакофф и М. Джонсон, «(...) метафоры пронизывают нашу повседневную жизнь, и не только язык, но и мысль, и действия. Наша обычная концептуальная система, в терминах которой мы думаем и действуем, является метафоричной по своей природе» [Лакофф, Джонсон 1990, 389].

ДУША, являясь одним из ключевых культурных концептов в польской лингвокультуре, постоянно привлекает внимание, как польских, так и русских языковедов. Н.В. Деева сосредоточивается на проблеме изучения метафорических способов репрезентации данного концепта [см. напр.

Деева 2019; Piasecka 2008]; Эдыта Концевич-Дзидух писала о феномене славянской души в культурной и языковой перспективе [Koncewicz-Dziduch 2012]; антропологические и языковые картины души в межкультурной коммуникации представлены в статьях, включенных в коллективную монографию под редакцией Евы Масловской и Дороты Пазио-Влазловской [Antropologiczno-jezykowe wizerunki... 2016].

Актуальность результатов научных исследований обоснована тем, что описание лексико-семантического поля концепта *душа*, обладает универсальностью. Они доказывают, что ДУША, рассматриваемая в качестве лингвокультурного эмоционального концепта, имеет универсальный характер и, в той или иной форме, присутствует во многих этнических лингвокультурах. К примеру, состояние души является эмоциональной универсалией, так как каждому человеку свойственна способность к переживаниям и эмоциям.

Однако, несмотря на универсальный характер, концепт ДУША обладает определенной спецификой представлений и ассоциаций о ней в каждой отдельной лингвокультуре. Соответственно вербальное представление анализируемого нами концепта в сопоставляемых языках вариативно. Как известно, изучение лингвокультурологической специфики концепта ДУША в той или иной ЯКМ предполагает обращение к единицам всех уровней языка, в том числе к фразеологическому и паремиологическому фондам сопоставляемых языков.

ДУША является значимым концептом для любой славянской культуры. Понятие «славянская душа» обозначает устойчивый склад, присущий индивидуальным представителям славянских народов, выделяющий их из других этносов. К типичным чертам «славянской души» причисляются: душевность, жертвенность, открытость. Она проявляется «как душевное состояние, влияющее на поведение в целом и каждом конкретном случае отдельно. (...) Славянская душа, в ее устойчивых проявлениях, определяет характер славянских народов, их культуру, веру» [Основы духовной культуры...].

Следует подчеркнуть, что концепт ДУША в польской языковой картине мира имеет свои древние, языческие корни. Как отмечает Е.Е. Левкиевская, «(...) у славян, как и у всех других народов, уже в языческие времена существовало понятие души – некой субстанции, которая находится внутри человека и обеспечивает ему жизнь» [Деева 2019, 496]. Этимологически оно происходит от прасл. *duša* (очень хороший человек, честный и доброжелательный), в нем нашло отражение древнее значение слов *дух* и *дыхание*. Таким образом, для представителей польской культуры концепт ДУША противопоставляется явлениям материального мира, выступая прежде всего как символ внутреннего психического мира, эмоций, желаний.

В русской лингвокультуре своеобразным вместилищем души и местом локализации эмоций человека, зачастую выступающим в качестве

замены самого человека, является сердце. Об этом свидетельствует наличие большого количества фразеологических: *сердце радуется, сердце не на месте, сердце падает, отлегло от сердца; доброе/золотое/мягкое/чуткое/отзывчивое сердце, сердечный друг, отдать свое сердце кому-нибудь (полюбить), у него нет сердца, жестокосердный, бессердечный, сдобольный, милосердный, милосердие, чистосердечное признание* и др. и паремиологических единиц: *сердце сердцу весть подает, сердце не камень, черствое сердце не знает благодарности, в сердце не влезешь, сердцу не прикажешь; есть сердце, да закрыто дверцей, сердце не лукошко – не выбросишь за окошко; из сердца не выкинешь, а в сердце не вложишь; от чистого сердца чисто зрят очи* и др.

В польском языке душа может номинироваться с помощью различных лексем: *dusza, duch, duszyczka, serce*, напр. *wciskać w serce (w duszę), w głębi ducha (duszy, serca)*. Используя ряд синонимических словарей польского языка [*Słownik synonimów...; Internetowy słownik...; Inny słownik...*], мы выяснили, что синонимическая группа концепта ДУША включает в себя 94 лексемы, что позволяет говорить о высокой номинативной плотности данного концепта.

В казахском языке номинативное поле концепта ДУША представлено лексемами *бауыр* (печень), *жүрек* (сердце), *жан* (душа, дух), *көңіл* (душа), *заре* (дух), которые в одних случаях монозначны, в других – метафоричны, коннотативны. Филиация их значений позволит выявить когнитивные структуры, лежащие в их основе, поэтому рассмотрим семантические компоненты каждого из них по отдельности.

В казахском, как и в других тюркских языках, образно функцию вместилища души также выполняет сердце. Это наглядно демонстрируют сложные слова с компонентом *жүрек* «сердце»: *ержүрек* «смелый, отважный», *жүректілік* «отважность, смелость», *тасжүрек* «с каменным сердцем», *жүрексіз* «бессердечный», *сужүрек* «трусливый», и др. Приведем также целый ряд фразеологизмов с компонентом *жүрек*, выражающий различные состояния души: *жүрек жутқан* – дословно «проглотивший сердце»: о бесстрашном человеке; *жүрек айнуы* – душу воротить, *жүрегі шайқалған* – о перенесшем потрясение сердце/душе, *шын жүректен* – от всей души/ всего сердца, *жүрек жарылу/ жүрегі жарыла жаздау* – от радости чуть сердце не выскочило из груди/ чуть не лопнуло, *жүрегін жайып салу* – распахнуть сердце, *жүрегі қарс айрылу (қайғыдан қатты күйіну, өзегі өртену)* – сердце разрывается на части (от горя, переживаний, жалости) и мн. др. Сердце рассматривается и как вместилище ума, так, в паремии *Ақымақтың ақылы білегінде, Ақылдының ақылы – жүрегінде*. Ум глупца – в запястье, а умного – в сердце.

Если в русской лингвокультуре вместилищем души является только сердце, то в тюркской, в том числе казахской, таковым в большей степени является печень – *бауыр*, этимона от древнетюркского *bağır*, восходящего

к пратюркскому *biagir* со значениями «печень», «сердце», «родственный», «кровный» [*Древнетюркский словарь* 1969].

В современных тюркских языках слова с древним корнем *bağ-* имеют прямое значение «печень», переносное «сердце», «душа». Поскольку у казахов, как и во всем тюркском мире, в большом приоритете кровное родство, то слово, именующее важный орган внешней секреции человека, метонимически переносится и на родственников, тем самым подчеркивая их важность в жизни человека. Соответственно производный от *бауыр* дериват *бауырмашыл* означает «чуткий, особенно по отношению к родственникам», а *тасбауыр* – «с каменным сердцем», «бессердечный». Кроме того, в современном казахском языке слово *бауырым* выступает и в роли обращения казаха к представителю своего этноса, в чем проявляется один из вариантов этнического образа – *интраобраз* (представления о членах своего этноса), являющегося базовым основанием в оппозиции «свой – чужой».

Следует отметить, что в современном польском языке, кроме христианского понимания души как морально-этической сущности, связывающей человека с Богом, укоренились несколько других, в том числе материальных, значений. *Словарь польского языка в 2-х томах* определяет душу как:

- (*перен.*) психический мир человека; психика, дух, сознание: *stan duszy, dusza ludzka*;
- (*в христианской религии*) духовное начало, существующее независимо от тела, обладающее бессмертием (нематериальный быт, покидающий человека в момент смерти): *wieczna dusza*;
- кто-то, являющийся вдохновителем (инспиратором) различных действий, влияющий на других: *być duszą towarzystwa*;
- (*перен.*) человек: *poszcziwa dusza*;
- (*техн.*) металлическая часть старинного, чугунного утюга;
- (*муз.*) в струнных инструментах часть, соединяющая верхнюю и нижнюю плиту резонаторного ящика.

Если в казахском языке слово *бауыр* является вторичной номинацией концепта *душа*, то его первичная номинация – слово *жан* «дух, душа». Так, существительное *жаным* имеет значения 1. Душа моя; 2. Сердце мое; 3. Ласковое обращение к близким, иногда и к чужим младше себя. Отсюда *жанды* – одушевленный, а *жансыз* – неодушевленный. Происхождение слова *жануар*, вероятно, от *жан(ы) + б/уар* (фонетическая переогласовка) или *жәндік* «насекомое» со значением «живое существо», хотя в казахском языке названия всей фауны представляют класс неодушевленных существительных.

В казахском языке опорный компонент *жан* во фразеологизмах соответствуют русскому *душа*, *дух*: *жаны шықты* (испугался настолько, что чуть *дух* не испустил); *жанына бат(ыр)у* – дословно «давит/ давление на душу»: сильно переживать, огорчаться (доставить огорчение, переживание);

жанашыр – о человеке: близком, родном, болеющим душой за (кого/что...); *жаны ашу* – болеть душой за (кого/что...); *жаны ашымау* – быть равнодушным, не болеть душой за (кого/что...); *жанын шығару* – дословно «выпустить кому-л. дух»: дать нагоняй»; *жанын/ жан-тәнін салу* – «делать что-либо от души, с полной отдачей, самозабвенно»; *жанын жаралау* – ранить душу, *жанын күту* – беречь свое здоровье; *жаны кіру* – успокоиться душой, наслаждаться; *жанын шүберекке түйіп...* – буквально «завязав душу в тряпочку»: «собравшись с духом/ спрятав страх глубоко в себе пойти на что-то, сделать что-то»; *жантәттілік* – *неодобр.* дословно «сладость жизни»: излишняя боязнь за свою душу/жизнь; *жаны тәтті* – *неодобр.* о человеке, который «трясется» за свою душу/жизнь; *жаны жәннетте* – о покойном/ой: его/ее душа в раю; *сөзінің жаны бар* – есть доля истины в его/ее словах; *тірі жан* – живое существо: *ирон.* чаще о безынициативном, инертном человеке (эйгеуір, жүрген бір тірі жан – одно название, что человек), *жансақтау* – (жить) жизнеобеспечение; *жансақтау бөлімі* – реанимационное отделение.

Такие духовно-нравственные ценности, как *честь, достоинство, дружба, здоровье* и др., в казахской ЯКМ также соизмеряются с душой/жизнью, о чем свидетельствуют паремиологические единицы с компонентом *жан* (душа). Приведем примеры, подтверждающие мысль о том, что казахи честь и совесть ценили выше жизни: *Ақылдыға ар қымбат, ақылсызға жан қымбат* – Умному дорога честь, а глупому – жизнь; *Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы.* – Богатством своим пожертвую ради жизни, но жизнью (душой) своей – ради чести. О дружбе: *Етігің жаман болса, аяғыңды қажайды, жолдасың жаман болса, жаныңды қажайды* – дословно: Если у тебя худые сапоги, они натирают тебе ноги; если у тебя плохой друг он натирает твою душу (причиняет боль твоей душе).

Отношение казахов к Слову как ценности, занимающей большое место в душе казахов, отразилось в следующих пословицах: *Жақсы адам елдің ырысы, жақсы сөз жанның тынысы.* – Хороший человек – достояние народа, хорошее слово – спокойствие души; *От тәнді жылытар, сөз жанды жылытар.* – Огонь согревает тело, слово согревает душу.

Проявлением этнической ментальности являются и имена собственные, в которых ярко выражаются ее уникальные черты. Казахи придавали большое значение именам детей, считая, что имя, данное в рождении, предопределяет судьбу ребенка. Поэтому в сложных именах первый компонент наполнялся основным содержанием, отличался разнообразием и образностью, а второй компонент – *жан* был своеобразным ласковым, душевным благословением в большую жизнь, *мальчиков*: *Арманжан* «мечта+душа», чтобы он достиг своей цели в жизни, *Ғалымжан* «ученая душа», *Жандос* «душевный друг», *Бахытжан* «счастливая душа», *Ержан* «мужественная душа» и др., *девочек*: *Аружан* «красивая душа», *Айжан* «лунная душа», *Балжан* «медовая душа» и др.

Одним из репрезентантов лингвокультурного концепта ДУША в казахском языке является слово *көңіл*. Об его важности в выражении внутреннего мира казахов свидетельствует наличие ряда фразеологических единиц применительно к разным ситуациям: (біреудің) *көңілін қалдыру* / (біреуден) *көңілі қалу* – разочаровать (кого-то)/разочароваться (в ком-то); *көңіл бөлу* – уделять внимание, *көңілін аулау* – стараться угодить, *көңіл (ін) көтеру* – веселить(ся), *көңілден шығу* – угодить, *шын көңілден* – от души, *көңілі көңішу* – удовлетвориться, успокоиться душой и др. Также слово *көңіл* является опорным компонентом в фразеологизмах, в которых находит отражение такие национальные обычаи, как обязательный визит к больным родственникам и близким людям с тем, чтобы справиться о здоровье: *көңілін сұрау*; ритуал выражения соболезнования *көңіл айту* и др., что подтверждает мысль В.Н. Телии о том, что: «Культурное явление, вербализуясь в языке, получает статус национально-культурного кода, только в этом случае, когда оно покидает рамки языковой или речевой действительности одного индивида и становится общенациональным достоянием» [Телия 1999, 71].

И в качестве еще одного репрезентанта концепта ДУША в казахском языке можно назвать лексему *рух* с основным значением *дух*, периферийно выступающей со значением *душа*. Следует отметить, что производные от *рух* дериваты *руханият* – духовность, *рухани* – духовный в современном казахстанском социуме очень значимы, поскольку в всех сферах общественной жизни активно реализуется Программа «Рухани жаңғыру» – взгляд в будущее, что означает «Духовное возрождение», в которой разработаны конкретные проекты с целью сохранения и приумножения духовных и культурных ценностей нации.

Таким образом, концепт ДУША в казахском языке репрезентируемый лексемами *жан*, *көңіл*, *жүрек*, *бауыр*, частично *рух*, состоит из следующих семантических компонентов/ когнитивных признаков:

- жизнь/важный (*Ақылдыға ар қымбат, ақылсызға жан қымбат*);
- состояние/эмоциональный (*көңілі қалу* / *қуаныштан жүрегі жарыла жаздау, қайғыдан жүрегі қарс айрылу*);
- мягкий предмет / хрупкий, нежный (*жанына бату / батыру, жанын жаралау*);
- переменчивость/рефлексирующий (*көңілін аулау, көңіл көтеру, көңілі көңішу*);
- локализация в человеческом теле / подвижный (*жаны шығу, жанын шығару*);
- родство / кровный, свой (*бауыр*).

В польской лингвокультуре основные синонимические значения можно разделить на несколько групп, учитывая следующие значения:

- душа – по отношению к стимулу действовать (*argument, asumpt, bodziec, czynnik, generator, motyw, spiritus movens* и др.);

- душа – в контексте живого начала действия (*impuls, początek, sprężyna, źródło* и др.);
- душа – по отношению к образу мышления (*charakter, duch, psychika, serce* и др.);
- душа – как душевное спокойствие (*duch, duszyczka, jaźń* и др.)
- душа – по отношению к темпераменту человека (*głębia duszy, osobowość, usposobienie* и др.);
- душа – как черта смелого человека (*bohaterstwo, duch walki* и др.);
- душа – по отношению к сфере чувств и переживаний человека (*wewnętrzne ja, wewnątrz* др.);
- душа – в контексте духовности (*duchowość, psyche* и др.).

Осуществленный нами анализ фразеологических единиц, поговорок, пословиц и поговорок, доказывает, что концепт ДУША в польском языке ощутил на себе заметное влияние христианства. Показательными примерами являются следующие пословицы и поговорки, для которых типично использование религиозной лексики (Бог, ад, рай, день поминовения усопших): *Wsadził Bóg duszę ni w pień, ni w gruszę; Hulaj dusza, piekła nie ma; Dzień Zaduszny bywa pluśny, niebo płacze, ludzie płaczą, a ubogich chlebem raczą, rozdając jałmużnę za duszyczki różne.* Характерным является также противопоставление души (морально-эмоциональное) и тела (материальное). Ярким примером может служить следующая поговорка: *Postać anielska, dusza diabelska.* Кроме антитезы «душа– тело», основной является «душа – грех»: *Co ciało lubi, to duszę gubi.* Противопоставление может строиться на сравнении земных благ и духовных. Этот прием используется с целью подчеркнуть несовершенство и тленность земной жизни: *Chciałaby dusza do raju, ale jej grzechy nie dają; Jak msza zakupiona, to dusza zbawiona; Rada by dusza do raju, ale grzechy nie puszczają.*

Фразеология польского языка, мотивированная мифически-христианскими воображениями о душе, отражает характерные для славянской этнокультуры понимание души как ценности. На основе анализа фразеологических единиц мы можем сделать вывод о том, что понятие души осуществляется в четырех семантических пространствах:

- душа как символ жизни;
- душа как символ добра;
- душа как символ разума;
- душа как символ человека.

Таким образом, в сопоставляемых лингвокультурах в основе лексических значений репрезентантов концепта ДУША лежат когнитивные структуры, отражающие следующие универсальные черты:

- психическая и эмоциональная жизнь человека: польск. *bratnia dusza, dusza człowiek, dusza się raduje, być oddanym duszą i ciałem, lekko (ciężko) na duszy, chwytać za duszę, w głębi duszy, odczuwać niepokój w duszy, wkładać w coś całą duszę, wejść (włączyć) z kaloszami (butami) do duszy, otworzyć*

przed kimś duszę и др.; русск. *легко/тяжело/беспокойно на душе, камень на душе, душа-человек, нет душе покоя* и др.; казах. *жанын салу, жаны ашу, жанталасу* и др.

- душа наделяется способностью к эмоциональным переживаниям: польск. *dusza raduje się, dusza śpiewa, dusza tańczy, dusza tęskni, dusza płacze*; русск. *душа радуется, душа поет*; казах. *жаны жадырау, жаны жай табу, жаны қиналу* и др.
- мотивированы мифологически-религиозными представлениями о душе: польск. *duszą i ciałem, martwa dusza, nieczysta dusza, nie ma żywej duszy, zbląkana dusza, oddać duszę diabłu / sprzedać duszę diabłu, rogata dusza, za spokój duszy*; русск. *душа в раю/аду*; казах. *жаны жәннетте/тозақта* и др.
- локализация души, т.е. наличие конкретного места ее нахождения: польск. *mieć duszę na ramieniu / z duszą na ramieniu*; русск. *душа не на месте, душа покинула тело*; казах. *жаны шығу, жанын шығару* и др.
- вместилищем души во всех культурах является сердце: польск. *całą duszą (z całego serca)*; русск. *брать за сердце, на сердце камень, сердце кровью обливается*; казах. *жүрек жұтқан, жүрек шайқалуы* и др.

Репрезентация концепта ДУША в сопоставляемых языках также характеризуется этнокультурной маркированностью, к которой можно отнести:

- культурный компонент, связанный с принадлежностью к разным религиозным конфессиям: *oddać duszę Bogu, Bogu duszę oddać, жанаалгыш Әзірейіл* и др.
- в славянской лингвокультуре вместилищем души является только сердце; в тюркской, в том числе казахской, таковым в большей степени является печень – *бауыр* (см. примеры выше).

Как видно, по справедливому замечанию Н.В. Деевой, душа, как и человек, который испытывает положительные эмоции, может радоваться, петь, танцевать, тосковать, плакать [Деева].

На основе проведенного сравнительно-сопоставительного анализа концепта ДУША, нами сделан вывод о том, что восприятие данного концепта у славянских и тюркских народов во многом совпадают. Концепт ДУША во всех сопоставляемых языках является многослойным, в которых отражаются когнитивные признаки, соответствующие семантическим компонентам репрезентирующих его лексем. Представленное разнообразие семантических и понятийных вариаций дает возможность моделированию широкого интерпретационного поля данного концепта.

Во всех трех культурах душа, как и сердце, символизирует человека, его внутреннюю сущность (от наличия в нем высоких нравственных и морально-этических качеств до констатации его духовной смерти), о чем свидетельствует наличие большого количества фразеологических и паремиологических единиц с идентичными значениями. Кроме того, в ментальности славян и тюрков большое внимание уделяется гибели

души и её спасению. ДУША во всех тех культурах рассматривается как основная субстанция, дарованная человеку Провиденциальным субъектом. Бережное отношение к ней и сохранение ее первоизданной чистоты вменяется Им в обязанность человека.

Библиография

- Alefirenko Nikolaj Fedorovič. 2005. *Spornye problemy semantiki*. Moskva: Gnozis [Алефиренко Николай Федорович. 2005. *Спорные проблемы семантики*. Москва: Гнозис].
- Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej*. 2016. T. 1: *Dusza w oczach świata*. Red. Masłowska E., Pazio-Wlazłowska D. Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.
- Сепир Эдуард. 1993. *Izbrannye trudy po ŗazykoznanii i kul'turologii*. Moskva: Progress, Univers [Сепир Эдуард. 1993. *Избранные труды по языкознанию и культурологии*. Москва: Прогресс, Универс].
- Drevnetŗrkskij slovar'*. 1969. Red. Nadelŗev V.M., Nasilov D.M. Leningrad: Nauka [Древнетюркский словарь. 1969. Ред. Надеяев В.М., Насилов Д.М. Ленинград: Наука].
- Gumbol'dt Vil'gel'm. 1984. *Izbrannye trudy po ŗazykoznaniiŗ*. Moskva: Progress [Гумбольдт Вильгельм. 1984. *Избранные труды по языкознанию*. Москва: Прогресс].
- Inny słownik języka polskiego*. 2000. Red. Bańko M. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Internetowy słownik języka polskiego*. В: <https://synonim.net/>.
- Kolesov Vladimir Viktorovič. 1992. *Koncepty kul'tury: obraz, ponŗtie, simbol*. «Vestnik Spbgu» № 16. Seria 2. Выр. 3: 3-40 [Колесов Владимир Викторович. 1992. *Концепты культуры: образ, понятие, символ*. «Вестник СПбГУ» № 16. Серия 2. Вып. 3: 3-40].
- Koncewicz-Dziduch Edyta. 2012. *O słowiańskiej duszy w wierzeniach, kulturze, języku na przykładzie frazeologizmów sztokawszczyzny literackiej*. «Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej» № 47: 181-192.
- Lakoff Dŗ., Dŗonson M. 1990. *Metafory, kotorymimy ŗivem*. V: *Teoriŗ metafory*. Red. Arutŗnova N.D., ŗurinska M.A. Moskva: Progress: 387-415 [Лакофф Дж., Джонсон М. 1990. *Метафоры, которыми мы живем*. В: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова Н.Д., Журина М.А. Москва: Прогресс: 387-415].
- Lejčik Vladimirmoiseevič. 2005. *Social'noe i individual'noe v dialoge kul'tur*. V: *ŗizn' ŗyka i ŗizn' vŗyke*. Red. Sulecmenova Œ.D. Almaty: Œazaŗ universiteti: 250-256 [Лейчик Владимир Моисеевич. 2005. *Социальное и индивидуальное в диалоге культур*. В: *Жизнь языка и жизнь в языке*. Ред. Сулецменова Э.Д. Алматы: Қазақ университеті: 250-256].
- Lotman ŗrij Mihajlovič. 1973. *O dveh modelŗh komunikacii v sisteme kul'tury*. «Semeiotike» (Tartu) t. 6: 76-89 [Лотман Юрий Михайлович. 1973. *О двух моделях коммуникации в системе культуры*. «Semeiotike» (Тарту) т. 6: 76-89].
- Maslova Valentina Avraamovna. 2001. *Lingvokul'turologiŗ. Učebnoe posobie*. Moskva: Akademiŗ [Маслова Валентина Авраамовна. 2001. *Лингвокультурология. Учебное пособие*. Москва: Академия].

- Miheev Mihai Ūr'evič. 1999. *Otraženie slova «duša» v naivnoj mifologii russkogo āzyka (opyt razmytogo opisaniā obraznoj konnotativnoj semantiki)*. V: *Frazeologiā v kontekste kul'tury*. Red. Teliā V.N. Moskva: Institut āzykoznanīā RAN: 145-158 [Михеев Михаил Юрьевич. 1999. *Отражение слова «душа» в наивной мифологии русского языка (опыт размытого описания образной коннотативной семантики)*. В: *Фразаология в контексте культуры*. Ред. Телия В.Н. Москва: Институт языкознания РАН: 145-158].
- Oparina Eena Olegovna. 1999. *Lingvokul'turologiā: Metodologiċeskie osnovaniā i bazovye ponātiā*. V: *Āzyk i kul'tura: Sbornik obzorov*. Red. Oparina E.O. i dr. Moskva: INION RAN: 27-48 [Опарина Еена Олеговна. 1999. *Лингвокультурология: Методологические основания и базовые понятия*. В: *Язык и культура: Сборник обзоров*. Ред. Опарина Е.О. и др. Москва: ИНИОН РАН: 27-48].
- Osnovy duhovnoj kul'tury (ěnciklopediċeskij slovar' pedagoga)*. 2000. Sost. Bezrukova V.S. Ekaterinburg: Izdatel'stvo AST [*Основы духовной культуры (эциклопедический словарь педагога)*]. 2000. Сост. Безрукова В.С. Екатеринбург: Издательство АСТ].
- Šahovskij Viktor Ivanoviċ. 1983. *Ėmotivnyj komponent znaċeniā i metody ego opisaniā*. Volgograd: Izdatel'stvo VGPI im. A.S. Serafimoviċa [Шаховский Виктор Иванович. 1983. *Эмотивный компонент значения и методы его описания*. Волгоград: Издательство ВГПИ им. А.С. Серафимовича].
- Słownik synonimów*. 1998. Red. Kubiszyn-Mędrala Z., Kurzowa Z., Skarżyński M. Warszawa: PWN.
- Stepanovŭrij Sergeevič. 1997. *Konstanty. Slovar' russkoj kul'tury. Opyt issledovaniā*. Moskva: Āzyki slavānskoj kul'tury [Степанов Юрий Сергеевич. 1997. *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*. Москва: Языки славянской культуры].
- Teliā Veronika Nikolaevna. 1999. *Pervooċerednye zadaċi i metodologiċeskie problemy issledovaniā frazeologiċeskogo sostava āzyka v kontekste kul'tury*. V: *Frazeologiā v kontekste kul'tury*. Red. Teliā V.N. Moskva: Āzyki russkoj kul'tury [Телия Вероника Николаевна. 1999. *Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры*. В: *Фразаология в контексте культуры*. Ред. Телия В.Н. Москва: Языки русской культуры].
- Uorfbendžamin Li. 1960. *O dvuh ošiboċnyh vozzreniāh na reċ' i myšlenie, harakterizuiŭših sistemu estestvenno jlogiki, i o tom, kak slova i obyċai vliāiūt na myšlenie*. «Naukai āzykoznanie. Novoe v lingvistike» (Moskva). Вып. 1. V: <http://www.philology.ru/linguistics1/worf-60a.htm> [Dostup 26 III 2020] [Уорф Бенджамин Ли. 1960. *О двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление*. «Наука и языкознание. Новое в лингвистике» (Москва). Вып. 1. В: <http://www.philology.ru/linguistics1/worf-60a.htm> [Доступ 26 III 2020].

DOI: 10.31648/an.5586

KONCEPCJA RUCHU W DYSKURSIE O TAŃCU WSPÓŁCZESNYM

THE CONCEPT OF MOVEMENT IN THE DISCOURSE ABOUT CONTEMPORARY DANCE

Joanna Pędzisz

ORCID: <http://orcid.org/000-0002-0931-8387>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie / Maria Curie Skłodowska
University in Lublin

e-mail: joanna.pedzisz@gmail.com

Keywords: movement, contemporary dance, performance, discourse analysis, text linguistics

Abstract: The aim of the considerations presented in this paper is to determine the specificity of movement in contemporary dance. This specificity is considered at three levels: as the relationship of body parts to each other, as the relation of the body and part of it to the stage space, and as the relation of the body and parts of it to the qualitative parameters of movement such as speed, tension and size. The research data consist of the descriptions of dance performances, which are published in printed or electronic form during the organization of conferences, meetings and dance theatre festivals.

Uwagi wstępne

W opublikowanym w lutym 2019 roku artykule *Taniec współczesny: sztuka patrzenia*¹ Stanisław Godlewski traktuje taniec jako sztukę autonomiczną, która wykształciła własne formy realizacji i gatunki. W tym kontekście autor wskazuje na trudność jej recepcji. Taniec współczesny według Godlewskiego jest szczególnym gatunkiem z powodu braku linearnej fabuły, która nie dąży do mimetycznego odwzorowania świata w spektaklu. W związku z tym taniec

---

¹ Zob. [Godlewski, online].

ten staje się abstrakcyjny, a eksperymenty formalne i estetyczne, po jakie sięgają choreografowie, oraz tworzenie innych okoliczności odbioru tego gatunku sztuki autonomicznej sprawia, że publiczność powinna wykształcić określony rodzaj uważności i sposobu patrzenia na spektakl tańca współczesnego². Łatwo tutaj rozpoznać nawiązanie do specyficznego, zakładanego *a priori* elitaryzmu [Szymajda 2013, 10], o który oskarżany jest taniec współczesny. Naprzeciw procesowi rozwoju umiejętności patrzenia wychodzi jednak autor opisu spektaklu tanecznego. W dużej mierze są to choreografowie, opiekunowie artystyczni, ale również tancerze, którzy występują w roli choreografów spektakli, w których sami tańczą. W przypadku większych kompanii lub grup tanecznych może zdarzyć się, że autorem opisu jest dramaturg, który, formułując taki opis, działa w porozumieniu lub we współpracy z choreografem.

Dalsze rozważania traktują opis spektaklu tańca współczesnego jako gatunek tekstu funkcjonujący w określonym kontekście i określonej sytuacji komunikacyjnej. Jest on: 1) elementem programu informującego o ofercie kulturalnej danej instytucji w określonej przestrzeni czasowej, 2) publikowany w formie drukowanej jako folder i/lub elektronicznej na stronie internetowej tej instytucji, 3) publikowany przy okazji cyklicznych wydarzeń kulturalnych znajdujących się w ofercie tej instytucji (festiwal, przegląd, spotkanie, forum). Na podstawie zaprezentowanych wyników analizy segmentów treściowych opisu spektaklu tanecznego podjęta zostanie próba wygenerowania specyfiki ruchu w tańcu współczesnym, pomimo „że przekaz taneczny nie znajduje nigdy adekwatnego przełożenia na język opisu” [Ibidem, 9-10]. W centrum zainteresowania znajdują się te elementy treści, które odnoszą się do: a) relacji części ciała wobec siebie, b) relacji ciała i jego części wobec przestrzeni scenicznej, w której działa, oraz c) relacji ciała i jego części wobec parametrów jakościowych ruchu, takich jak tempo, napięcie i wielkość. Punktem wyjścia do zdefiniowania powyższych kategorii stała się idea *corps dansant* (*dancing body*, *tanzende Körper*), czyli „ciała w ruchu”/ „ciała tańczącego”³. Ciało zyskuje tym samym status estetycznego konstruktów, którego właściwości, cechy i układ tworzą spektakl, np. fizyczność *versus* metaforyczność, młodość *versus* starzenie się [Ibidem, 27].

1. Charakterystyka korpusu badawczego

Korpus badawczy obejmuje polskojęzyczne opisy spektakli tańca współczesnego prezentowane w ramach Międzynarodowych Spotkań Teatrów Tańca (MSTT), organizowanych od 1997 roku w Lublinie i powstałych z inicjatywy Hanny Strzemieckiej, dyrektor artystycznej Grupy Tańca Współczesnego

² Ibidem.

³ Tłumaczenie terminu zaproponowała Szymajda [2013, 27].

Politechniki Lubelskiej, a następnie Lubelskiego Teatru Tańca (od 2001). MSTT mają na celu promowanie i propagowanie aktywności artystycznej i pedagogicznej tancerzy współczesnych i performerów. W związku z tym oprócz spektakli odbywają się również warsztaty taneczne, seminaria i wykłady. Od 2009 roku Spotkaniom towarzyszą inne wydarzenia. Są to konferencje naukowe, prezentacje filmów (Kino Mistrzów Tańca) i spotkania z twórcami. Dobór korpusu badawczego osadzonego w tym konkretnym kontekście dyskursywnym wynika ze statusu i prestiżu, jaki przez lata zyskały Spotkania. Co roku gromadzą one twórców z Europy i świata, by w ten sposób wyeksponować wielość estetyk, stylów choreograficznych i różnorodność kulturową⁴, co gwarantuje jednocześnie reprezentatywny charakter wybranych opisów. Korpus badawczy obejmuje 100 opisów spektakli tańca współczesnego, które były pokazane począwszy od I edycji MSTT (1997) aż po XX, która odbyła się w 2018 roku. Z perspektywy lingwistycznie wyprofilowanej analizy dyskursu ta konstelacja opisów spektakli tanecznych stanowi wycinek dyskursu o tańcu współczesnym, ponieważ tworzy serię jednostkowych tekstów, które znajdują się w relacji na płaszczyźnie tekst – gatunek [Fix 2000, 449-457; Janich 2008, 177-196] i funkcjonują w określonej strukturze dyskursywnej determinowanej ramami instytucjonalnymi i kontekstem komunikacyjnym [Heinemann W. 2011, 42]. Uwzględniając tradycję niemieckiej lingwistyki tekstu podejmującą kwestię analizy strukturalnej i funkcjonalnej tekstu [Brinker 2000a; 2000b], rozważań na temat rodzaju, wzorca i typu tekstu [Heinemann W. 2000; Heinemann M. 2000] i konstrukcji prototypowych cech tekstu [Sandig 2000] można stwierdzić, że opis spektaklu tańca współczesnego jest gatunkiem tekstu⁵. Jego dominująca funkcja to jedna z podstawowych funkcji wyróżnionych przez Brinkera [1992, 98] – informacyjna. W strukturze tego gatunku tekstu można wyróżnić jednostki tematyczne. Przy czym istotny jest fakt, że treść i temat tekstu są ściśle powiązane z określonymi segmentami tekstu.

1. Segment 1: imię i nazwisko tancerza, nazwa kompanii, tytuł spektaklu;
2. Segment 2: termin spektaklu (dzień, godzina, miejsce);
3. Segment 3: koncepcja spektaklu, choreografia, kreacja, wykonanie/twórca i wykonawca/realizacja, wideo, kostium/kostiumy, reżyseria światła/światła/ oświetlenie/ montaż światel, dramaturg/dramaturgia, dyrektor artystyczny/ opieka artystyczna/ opiekun artystyczny, asystent choreografa, producent/ produkcja, artyści, czas/czas trwania, pomysł, taniec, tekst, muzyka, produkcja, partnerzy, premiera, podziękowania dla/ przy wsparciu/ wsparcie produkcyjne itp.;

⁴ Zob. <http://www.taniecpolska.pl/instytucje/27> [Dostęp 15 II 2019].

⁵ Ponieważ przedmiotem rozważań prezentowanych w tym artykule nie jest scharakteryzowanie opisu spektaklu tańca współczesnego jako gatunku tekstu, omówienie jego struktury ograniczy się do określenia treści i tematu tekstu, przedstawienia ogólnej struktury tekstu oraz wskazania jego dominującej funkcji.

4. Segment 4: opis spektaklu tańca współczesnego⁶;
5. Segment 5: informacja o kompanii/tancerzu/performerze, którzy prezentują spektakl: historia powstania kompanii, choreografowie, którzy z kompanią współpracowali, nagrody, jakie otrzymał do tej pory spektakl, lub nagrody, jakie otrzymali kompania/tancerz/performer, estetyka tańca współczesnego, jaką reprezentują kompania/tancerz/performer;
6. Segment 6: cytaty recenzji spektaklu, które ukazały się w mediach (głównie prasa) [Pędzisz 2019, 242-243].

Warto zwrócić uwagę, iż segmenty te pojawiają się w różnym układzie i zmienia się kolejność ich występowania.

2. Analiza intratekstualnej płaszczyzny opisu spektaklu tańca współczesnego

W segmencie opisującym spektakl tańca współczesnego (segment 4) można wyodrębnić jednostki jedno- i wielosłowne, które zgodnie z założeniami wielopoziomowej lingwistycznej analizy dyskursu DIMEAN Warnkego i Spitzmüllera [2008, 25; 2009, 126] są kategoriami należącymi do płaszczyzny analizy intratekstualnej. Warto w tym momencie zaznaczyć, że model DIMEAN obejmuje trzy płaszczyzny opisu dyskursu: a) płaszczyznę jednostkowego tekstu, b) struktury transtekstualne rozumiane jako sieć tekstów powiązanych tematycznie lub/i funkcjonalnie oraz c) aktorów dyskursu „rozumianych tu jako działające-aktywne elementy w praktykach dyskursywnych” [Warnke, Spitzmüller 2008, 23; 2009, 125]. Każda z tych płaszczyzn obejmuje konkretne kategorie analityczne⁷, np.

- a) płaszczyzna jednostkowego tekstu: słowa klucze, słowa stygmaty, wyrażenia *ad-hoc*, figury retoryczne, leksemy metaforyczne, akty mowy, pola leksykalne, gatunek tekstu, relację obraz – tekst, typografię;
- b) płaszczyzna struktur transtekstualnych: podstawowe semantyczne figury dyskursu, indeksowość, historyczność, intertekstualność, symbolika społeczna, ideologia/mentalność;
- c) płaszczyzna aktorów dyskursu: role interakcyjne, społeczna stratyfikacja, Ideology Brokers, Voice, formy komunikacji, obszary komunikacji, wzorce tekstu.

Tym samym model ten integruje badania o charakterze lingwistycznym z analizą działań uczestników dyskursu, którzy przejmują w nim określone role interakcyjne i społeczne determinujące ich stanowisko i pozycję w dyskursie,

⁶ Analiza treści na mikroplaszczynie i jej realizacji zostanie zaprezentowana w dalszej części rozważań.

⁷ Z racji rozbudowanego zbioru kategorii analitycznych, jakie Warnke i Spitzmüller [2008, 44; 2009, 143-144] włączają do modelu DIMEAN, kategorie wymienione w punktach a) - c) stanowią jedynie egzemplifikację dla tego zbioru.

a obszerny zbiór kategorii analitycznych „umożliwia w ramach konkretnej empirycznej analizy wybór istotnych ze względu na cel danego badania aspektów opisywanego przedmiotu przy równoczesnym nazwaniu tego, co nie jest aktualnym obiektem zainteresowania” [Warnke, Spitzmüller 2008, 24; 2009, 125].

Opisując płaszczyznę intratekstualną, Warnke i Spitzmüller [2008, 25; 2009, 127] stwierdzają, że nie tylko pojedyncze słowa (słowa klucze, słowa stygmaty, nazwy, wyrażenia *ad-hoc*), ale również kolokacje są konstytutywne dla semantyki tekstu. Tym samym u podstaw konfrontacji z korpusem badawczym leży identyfikacja jednostek wielosłownych ze słowami frekwencyjnie najbardziej reprezentatywnymi dla badanego dyskursu, czyli: *ciało /ciała, przestrzeń/przestrzenie, ruch/bezruch, taniec, tancerz/tancerze*. Dzięki wyekscerpowanemu materiałowi językowemu możliwe jest określenie z jednej strony pól leksykalno-semantycznych wyżej wymienionych słów, z drugiej zaś scharakteryzowanie relacji ciała, przestrzeni i jakości ruchu (tempo, napięcie, wielkość), a tym samym wyodrębnienie specyfiki ruchu w tańcu współczesnym jako wątku tematycznego dyskursu⁸.

3. Językowa manifestacja estetyki ciała i ruchu w tańcu współczesnym

Na uwagę zasługuje fakt, że ruch w tańcu współczesnym jest wyjątkowo złożonym zjawiskiem. O jego estetyce stanowi wiele czynników, które występują jednocześnie i są równorzędne, jak np. układ elementów ciała wobec siebie, postrzeganie przestrzeni przez tancerza i wielkość ruchu ciała. Dlatego też wyekscerpowane z korpusu badawczego wyrażenia nierzadko można przypisać jednocześnie do kilku domen tematycznych.

W przypadku relacji części ciała wobec siebie rozpoznane jednostki wielosłowne odnoszą się do:

- a) statycznego układu elementów ciała wobec siebie i ich stałej konstelacji, np. *ciało jest figurą* (T27⁹), *schowana za plecami ręka* (T57), *pusta forma* (T71), *rysunek ciała* (T75), *choreografia na połowę ciała (obu nóg i prawej ręki nie widzimy)* (T57);
- b) dynamicznego układu elementów ciała wobec siebie, który stanowi o jakości ruchu, np. *swobodne ruchy*¹⁰ (T3), *soczystość i gwałtowność ruchów* (T24),

⁸ Wątek dyskursu jako kategoria ukuta w niemieckojęzycznej Krytycznej Analizie Dyskursu Siegfrieda Jägera jest jednolity tematycznie i składa się z fragmentów dyskursu, gdzie fragment dyskursu to tekst lub część tekstu, w którym podejmowany jest określony temat [Jäger 2004, 159, tłum. J.P.].

⁹ T1, T2, T3, ...T27 ... Tn = wyodrębniona fraza pochodzi z tekstu oznaczonego numerem 1, 2, 3, ..., 27 ... n w zgromadzonym korpusie badawczym.

¹⁰ Wydawać się może, że swobodne ruchy nie mają określonej dynamiki. Jednak w tańcu współczesnym swobodny ruch jest ściśle powiązany z tempem, napięciem i wielkością. Swobodne

chwilowo uchwycone formy (ciała, przyp. J.P.) (T19), *prostota i czystość ruchu* (T47), *figury wymagające sporej sprawności i biegłości w tanecznym rzemiośle* (T47), *ruch oparty na fizyczności ciała* (T55), *ruchowe poszukiwania* (T28), *gesty na pozór zwyczajne, proste* (T73), *ruch w sposób organiczny wypływa z rysunku ciała* (T75), *swobodny naturalny ruch* (T88), *niczym nie ograniczona aktywność ciała i ducha* (T89), *odczytać specyficzne abecadło ruchowe ciała* (T94), *wyniesione z techniki baletu skoki i praca nóg* (T99), *pluralizm stylów* (T99), *taneczne rubato* (T97), *elementarne taneczne gesty* (T94), *ruch (...) tancerzy oparty na asymetrycznym rytmie* (T97), *emocje budujące fakturę ruchu* (T94);

- c) konstytuowania się ciała jako spójnej całości poprzez określony układ jego elementów, np. *tworzyć jeden organiczny twór* (T10), *namacalne ciało* (T23), *uobecnienie płynnego, wielowarstwowego ciała kalejdoskopowego* (T4), *świadoma obecność* (T23), *fizyczna obecność* (T90);
- d) wielości i kompleksowości układów poszczególnych elementów ciała, gdzie układy te tworzą konstelacje ruchowe, np. *kumulować w ciebie (...) układ cytatów ruchowych* (T3), *cielesny koncert* (T2), *różne kolory choreograficzne* (T25b), *język ciała jako komunikator* (T36a), *abstrakcyjny język ciała* (T100c), *próba stworzenia własnego alfabetu* (T88), *taneczne gesty, które są w stanie przekształcić całe ciało* (T94).

Za pomocą wyróżnionych jednostek wielosłownych ciało w tańcu współczesnym jest opisane jako narzędzie komunikacji (punkt b): T94, T100c; punkt d): T3, T36a, T88), ekspresji artystycznej (punkt b): T94; punkt d): T2) oraz instrument, za pośrednictwem którego tancerze współcześni konstruują swoją kinesferę (punkt a): T27, T57; punkt b): T3, T24, T28, T47, T89, punkt d): T94). Jest to jednocześnie byt, którego fizyczność i organiczność są niepodważalne (punkt b): T55; punkt c): T4, T10, T23, T90) i który kreuje nurty oraz rozmaite rozwiązania ruchowe (punkt b): T47, T88, T97, T99; punkt d): T25b).

Druga grupa relacji ciała i części ciała wobec przestrzeni scenicznej, w której działa, obejmuje:

- a) trwanie ciała w przestrzeni lub jego zaistnienie w przestrzeni, np. *uobecnienie płynnego, wielowarstwowego ciała kalejdoskopowego* (T4), *fizyczna obecność* (T90), *świadoma obecność* (T23), *świadome bycie w niej* (w przestrzeni, przyp. J.P.) (T56), *manifestuje się obecność jego – performerera* (T33);
- b) postrzeganie przestrzeni przez tancerza, np. *odmienna percepcja* (T2), *język, oczy, kończyny zwrócone ku jasności* (T4), *patrząc w różne strony* (T12), *przestrzeń się kurczy* (T65), *przestrzenna kakofonia* (T97);
- c) działanie tancerza w przestrzeni, która jest zorganizowana, zaprojektowana, ma swoje elementy i granice, np. *siedząc na jednym krześle, przy wspólnym*

---

ruchy mogą być dynamiczne, ponieważ, wykonywane przy dużym rozluźnieniu ciała (napięcie), stają się szybkie (tempo). Przy utrzymaniu tych jakości w gestii tancerza leży decyzja dotycząca wielkości ruchów.

stole (T12), *tańczy w surowym świetle* (T4), *minimalistyczny krajobraz rozciągnięty na podłodze sali tanecznej* (T33), *szybkość, tempo, zwinność (na poziomie podłoża)* (T99);

- d) działanie w przestrzeni, którą tancerz dzieli z innym tancerzem lub z publicznością, np. *zrównoważone partnerowanie* (T10), *świadomość ciała w interakcji z drugą osobą* (T34), *ruch zaprojektowany na siedem osób* (T73), *mówić do widza* (T76), *nie tracić kontaktu z (...) publicznością* (T68), *płynnie przechodzić od solowych etiud do grupowej ekspresji* (T73);
- e) interakcja ciała z przestrzenią i reakcja ciała na przestrzeń, np. *nawiązanie kontaktu z przestrzenią* (T11), *przestrzeń, która angażuje twórcę* (T15), *odczuwanie (przestrzeni, przyp. J.P.) staje się najważniejsze* (T49), *„pływanie” w przestrzeni* (T91), *określenie własnej przestrzeni scenicznej* (T92), *kreowanie przestrzeni* (T56), *przestrzeń klasycznego pudełka* (T73).

Za pomocą wymienionych jednostek wielosłownych przedstawiona zostaje koncepcja przestrzeni w tańcu współczesnym, która jest częścią kinesfery tancerza współczesnego. Ona nierzadko współtworzy lub warunkuje ruch ciała (punkt b): T65, T97; punkt c): T12, T4, T33; punkt e): T15, T49, T92, T56). Ciało zajmuje zatem określoną przestrzeń (punkt a): T4, T23, T33, T56, T90) i, jako byt organiczny, odkrywa (punkt b): T2, T4) i pokonuje ją w określonych kierunkach (punkt b): T12, punkt c): T99), a także dzieli z innymi tancerzami i publicznością (punkt d): T10, T34, T68), dzięki czemu tworzy z nimi różnorodne relacje przestrzenne (punkt d): T73).

Trzecia grupa zidentyfikowanych jednostek wielosłownych określa relację ciała i jego części wobec parametrów jakościowych ruchu, takich jak tempo, napięcie oraz wielkość, i tematyzuje:

- a) tempo ruchu ciała i jego części, np. *soczystość i gwałtowność ruchów* (T24), *atletyczny, pełen wigoru ruch* (T47), *płynnie przechodzić od solowych etiud do grupowej ekspresji* (T73), *ciała wyrzucają emocje* (T80), *szybki i bardzo emocjonalny taniec* (T88), *chwilowo uchwycone formy* (T19);
- b) wielkość ruchu ciała i jego części, np. *niczym nie (sic!) ograniczona aktywność ciała i ducha* (T89);
- c) napięcie ruchu ciała i jego części. np. *swobodne ruchy* (T3), *swobodny naturalny ruch* (T88), *odczuć jako nacisk (ucisk)* (T69), *zasadniczą rolę odgrywa napięcie i rozluźnienie* (T89), *uobecnienie płynnego, wielowarstwowego ciała kalejdoskopowego* (T4);
- d) realizacja trzech jakości ruchu, np. *dążąc Do (sic!) pozbycia się wszelkich ograniczeń, w ciele* (T89), *przepływ impulsów* (T19), *ruch oparty na fizyczności ciała* (T55), *kumulować w ciele (...) układ cytatów ruchowych* (T3), *różne kolory choreograficzne* (T25b), *powstająca na bieżąco kompozycja* (T2), *pluralizm stylów* (T99), *emocje budujące fakturę ruchu* (T94), *odczytać specyficzne abecadło ruchowe ciała* (T94).

Jednostki wielosłowne wskazują tu na istotę tancerza i tańca współczesnego. Zdeterminowane są one wyborem jakości ruchu, co oznacza często poszuki-

wanie tych jakości na bazie czucia proprioceptywnego (punkt c): T69, T89; punkt d): T89). Dzięki temu pojawiają się różne sposoby postrzegania ruchu przez tancerza współczesnego lub/i publiczność (punkt a): T24, T47, T80, T88, T19; punkt c): T3, T88), intencji ruchu i miejsc/obszarów jego zainicjowania (punkt d): T19, T94) oraz różne formy jego zaistnienia na scenie (punkt d): T2, T25b, T94, T99).

W częściach 3.1-3.4 zestawiono wyrażenia ze słowami kluczami *ciało/ciała*, *przestrzeń/przestrzenie*, *ruch/ruchy i bezruch*, *tancerz/tancerze i taniec*, których desygnatami są konfiguracja części ciała tancerza względem siebie, ustawienie ciała tancerza w przestrzeni oraz wobec innych tancerzy i publiczności.

3.1. CIAŁO/CIAŁA

Rozpoznane jednostki wielosłowne ze słowami kluczami CIAŁO/CIAŁA wskazują na status ciała w tańcu współczesnym. Za pomocą ciała: *ciało jest instrumentem* (T89) tancerz działa na scenie: *pozwalać ciałom „gadać”, przekształcić całe ciało* (T94), *pozbycie się wszelkich ograniczeń w ciele* (T98), *używając swojego ciała* (T21), *ciało w każdym akcie, działaniu...* (T46), *choreografia na... ciało (...)* (T33). Ciało posiada określone właściwości, które determinują jakość ruchu, specyficzną dla danego spektaklu (*wielowarstwowe ciało* (T4), *ciało kalejdoskopowe* (T4), *namacalne ciała* (T23)). Nierzadko w opisie podkreślona jest materialność ciała: *fizyczność ciała* (T55). Ciału przypisane są również cechy, które pozwalają na jego działanie: *abecadło ruchowe ciała* (T94), *świadomość ciała* (T34), *przyswajanie wiedzy przez ciało tancerza* (T3), *język ciała* (T11). Ciało może być modyfikowane: *forma prowadzenia ciała* (T51), *zakładać maski na nasze ciało* (T98), *pozbycie się wszelkich ograniczeń w ciele* (T98), *eksplorować możliwości własnego ciała* (T34), a działania tancerza nadają mu określone cechy: *pejzaż ciała* (T90), *rysunek ciała* (T75), *piękno ciała* (T77). Tym samym ciało staje się bez wątpienia przedmiotem, ale jednocześnie podmiotem i narzędziem własnego poznania.

Słowo klucz *ciało* tworzy nierzadko stałe kolokacje, np. *własne ciało* (T34) lub *ludzkie ciało* (T49), które funkcjonują jako epitety stałe, czyli powtarzalne, a częstotliwość ich występowania sprawia, że nie mamy już świadomości, iż pełnią one funkcję określenia. Za pomocą szeregu wyrażenia metaforycznych: *pejzaż ciała* (T90), *abecadło ruchowe ciała* (T94), *soniczna sygnatura ciała* (T7), czy epitetów metaforycznych: *płynne ciało* (T4), *wielowarstwowe ciało* (T4), *ciało kalejdoskopowe* (T4), manifestują się jego właściwości i cechy, a wspomniane już upodmiotowienie dokonuje się dzięki połączeniu słowa *ciało* z czasownikami, które wskazują na dynamikę działającego ciała: *ciała wyrzucają emocje* (T80), konkretyzują te działania: *przyswajanie wiedzy przez ciało tancerza* (T3), *pozwalać ciałom „gadać”* (T71), *ciało filtruje przez siebie* (T19) i sygnalizują relację między tancerzem a jego ciałem: *„oswajac” swoje ciało*

(T76). Przykłady T19 i T80 nawiązują do wnętrza ciała i stanowią realizację metafory ontologicznej CIAŁO TO POJEMNIK, którą wyróżniają również Maćkiewicz [2006, 23] oraz Pędzisz/Staniewski [w druku]. Ciało jest konceptualizowane również jako SUBSTANCJA PŁYNNA (T4) [Pędzisz/Staniewski, w druku], OBRAZ (T90, T75), ZBIÓR CZĘŚCI (T4) czy CZŁOWIEK (T3, T71, T76) [Brzezicka 2016, 30-32].

3.2. PRZESTRZEŃ/PRZESTRZENIE

Wyodrębnione jednostki wielosłowne określają funkcję przestrzeni. Przestrzeń ma określone cechy, istotne dla procesu kreowania ruchu: *jednorodna przestrzeń* (T15), *przestrzeń klasycznego pudełka* (T73), *przestrzeń wizualna* (T53), *trójwymiarowa przestrzeń* (T27). Przy czym epitety statyczne, przedmiotowe, które nie noszą ze sobą wartości emocjonalnej, precyzują i uwypuklają jej cechy: *jednorodna przestrzeń* (T15), *alternatywna przestrzeń publiczna* (T26). Za pomocą wyrażeń metaforycznych wskazuje się na zmienność i nietrwałość przestrzeni: *przestrzeń się kurczy* (T65). Przestrzeń podlega działaniom z zewnątrz: *harmonizować i wypełniać przestrzeń* (T49), *otwierać przestrzeń na odmienną percepcję* (T2). Jest ona obiektem trójwymiarowym, który może być konceptualizowany w różny sposób, np. jako pojemnik. Przykłady (T49) i (T2) są zatem metaforami ontologicznymi [Lakoff/Johnson 1988, 59]. Jak wskazują Pędzisz/Staniewski [w druku] przestrzeń jest również obiektem, którym tancerz współczesny manipuluje lub w stosunku do którego wykonuje określone ruchy. W takiej interakcji z przestrzenią uwaga może być skierowana na ruszające się ciało tancerza bądź na przestrzeń samą w sobie lub jej granice. Przestrzeń staje się tym samym integralnym elementem procesów interakcyjnych oraz działań twórczych tancerza lub performerera: *choreografia na przestrzeń* (T33), *scenografia kształtująca plastycznie przestrzeń* (T80).

3.3. RUCH i BEZRUCH

Ruch sprowadzony jest do działań poszczególnych elementów ciała i zyskuje w ten sposób swój anatomiczny wymiar: *ruch ramion i tułowia* (T47), *kreowanie ruchu opartego na fizyczności ciała* (T55). Ruch zestawiony jest nierzadko z bezruchem, by z jednej strony stworzyć opozycję, z drugiej zaś parę zjawisk, które warunkują się: *ruch zaczyna się tam, gdzie bezruch* (T51), *pod pozornym bezruchem pulsuje...* (T48). Ruch ma swoje właściwości: *prostota i czystość ruchu* (T47), *pełen wigoru ruch* (T47), *fizyczny ruch* (T11), *soczystość i gwałtowność ruchów* (T24), *specyficzny ruch* (T97), *emocje budujące fakturę ruchu* (T94), ale również poprzez działania tancerza: *budowanie ruchu* (T86) / *budować ruch* (T89), zyskuje on określone cechy: *ruch zaprojektowany* (T73),

piękno ruchu (T77). Epitety statyczne i przedmiotowe precyzują i uwypuklają jego cechy: *swobodny, naturalny ruch* (T3, T88), *ruch sceniczny* (T10). Natomiast dzięki zastosowanym personifikacjom, np. *bohaterami prezentacji są: ruch i jego jakość* (T56), *ruch chce wyrażać emocje* (T100c) ruch staje się nadrzędny wobec tancerza, który ten ruch kreuje i wykonuje. W układzie elementów: tancerz – ciało – ruch ich wzajemne relacje stanowią o zaistnieniu tańca, a personifikacja ruchu sygnalizuje jego fundamentalny charakter.

3.4. TANCERZ / TANCERZE i TANIEC

Obok wyrażen, które uwypuklają pozytywne cechy tancerzy: *wytrawni tancerze* (T47), *jasnowłose tancerz* (T47), *doskonały tancerz* (T66), *profesjonalni tancerze* (T66), *tancerze bezbłędnie władający techniką* (T75), *utalentowani tancerze* (T100), w których epitet podmiotowy wyraża emocjonalną relację wobec określanego zjawiska, tu: tancerza lub tancerzy, pojawiają się również wyrażenia akcentujące instrumentalny charakter ich działań ruchowych na scenie: *tancerze ofiarowują tu siebie publiczności* (T35), *wykorzystywać psychofizyczne cechy tancerzy* (T93). Wyeksponowana zostaje również podmiotowość tancerza jako jednostki: *tancerz uczy się* (T3), *prawdziwa inwencja tancerzy* (T100c), *improvizujący tancerze* (T34), *wymiana myśli tancerzy* (T31), *kilkunastu tancerzy (...) interpretuje wypowiedzi choreografów* (T75), (...) *wykreowanych przez tancerzy* (T84), *indywidualna ekspresja tancerza* (T55), *energia, jaką emanują tancerze* (T73).

Właściwości, jakie przypisywane są tańcowi współczesnemu, identyfikują go jako ściśle określoną jakość: *fizyczny taniec współczesny* (T47), *mój taniec* (T30), *precyzyjny taniec* (T62), *emocjonalny taniec* (T76), *solowy taniec* (T76), *taniec jest tu nieustannym przepływem impulsów...* (T19), sytuują go na mapie rozmaitych technik: *taniec współczesny jako technika* (T80). Taniec współczesny jest produktem i efektem pracy tancerza lub performerera: *otrzymaliśmy taniec* (T40), *w ich wykonaniu taniec nie jest czymś sztucznym, wyuczonym* (T76), i istnieje w analogii: *taniec jest formą rozmowy z Bogiem* (T91), *taniec, który sam w sobie jest bydlęcą przyjemnością* (T95), by tym samym zasygnalizować punkty odniesienia dla porównania tańca z innymi obszarami rzeczywistości, zjawiskami itp. Nierzadko ruch i taniec wymienione zostają obok siebie: *fizyczny ruch i taniec* (T11), *ruch i taniec musi być ciągle żywy* (T89), co może oznaczać, że nie są tożsame, choć mają te same cechy.

4. Perspektywa badawcza

Zestawione w artykule jednostki wielosłowne tworzą bez wątpienia inwentarz leksykalny dyskursu o tańcu współczesnym [Busch 2004, 31], który determinuje jeden z wątków tego dyskursu, czyli koncepcję ruchu w tańcu współczesnym. Wątek ten tworzą pojedyncze tematy, do których autorzy opisów spektakli tanecznych odnoszą się w sposób eksplicytny. Nawiązują do wspólnych tematów ciała w ruchu, obecności ciała w przestrzeni oraz generowania ruchu w określonych jakościach i warunkach przestrzennych. Nawiązania cechuje natomiast różny stopień uszczegółowienia kwestii układu części ciała względem siebie i przestrzeni (*schowana za plecami ręka vs. ciało jest figurą; trójwymiarowa przestrzeń vs. harmonizować i wypełniać przestrzeń*), sekwencyjności ruchu (*płynnie przechodzić od solowych etiud do grupowej ekspresji vs. taneczne gesty, które są w stanie przekształcić całe ciało*), jego intencji (*odczuć jako nacisk (ucisk) vs. ruchowe poszukiwania*), złożoności (*swobodny, naturalny ruch vs. wyniesione z techniki baletu skoki i praca nóg*) i ekspresji (*ciała wyrzucają emocje / emocje budujące fakturę ruchu vs. choreografia na połowę ciała (obu nóg i prawej ręki nie widzimy)*). Wyniki przedstawionej analizy płaszczyzny intratekstualnej mają jednak charakter cząstkowy i obejmują jedynie wybrane kategorie. Zgromadzony materiał empiryczny wykazuje natomiast wysoki potencjał badawczy z uwagi na fakt, że opis spektaklu tańca współczesnego jest rodzajem tekstu multimodalnego, który funkcjonuje zarówno w mediach drukowanych, jak i cyfrowych, i obejmuje złożone wizualne struktury. Uwzględniając zatem kategorie analizy tekstu na płaszczyźnie intratekstualnej modelu DIMEAN [Warnke, Spitzmüller 2008, 44], jak *layout/design*, typografia oraz relacja obraz – tekst, a w przypadku opisu spektaklu pojawiającego się na stronie internetowej relacja wideo – tekst, dalsza analiza koncepcji ruchu sprowadza się do następujących pytań badawczych:

1. Na ile poszczególne modalności manifestują koncepcję ruchu w tańcu współczesnym?
2. W jaki sposób relacje intersemiotyczne w tekście multimodalnym stanowią o koncepcji ruchu w tańcu współczesnym?
3. Jaką strukturę hierarchiczną tworzą poszczególne elementy opisu spektaklu tanecznego jako tekstu multimodalnego i jak ta struktura konstytuuje jego funkcję?

Dyskurs o tańcu współczesnym bez wątpienia jest wielowymiarowy, a złożoność działań uczestników tego dyskursu – tancerzy współczesnych jako choreografów, pedagogów lub performerów, krytyków i badaczy tańca, adeptów, uczniów, studentów tańca, producentów spektakli tanecznych, dramaturgów, adresatów, publiczności itd. – którzy funkcjonują w różnych układach komunikacyjnych w tym dyskursie, sprawia, że jego analiza powinna mieć charakter interdyscyplinarny i sytuować się na styku kierunków badań w obrębie teorii tańca, choreologii, semiotyki, lingwistyki tekstu i dyskursu.

Bibliografia

- Brinker Klaus. 1992. *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. 3. Durchgesehene und erweiterte Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Brinker Klaus. 2000a. *Textstrukturanalyse*. W: *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Bd. 1: *Textlinguistik*. Hrsg. Antos G., Brinker K., Heinemann W., Sager S. F. Berlin-New York: Walter de Gruyter: 164-175.
- Brinker Klaus. 2000b. *Textfunktionale Analyse*. W: *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Bd. 1: *Textlinguistik*. Hrsg. Antos G., Brinker K., Heinemann W., Sager S. F. Berlin-New York: Walter de Gruyter: 175-186.
- Brzezicka Barbara. 2016. *Językowy obraz ciała – jakie schematy wyobrazeniowe można odnaleźć w etymologii?* W: *Badania diachroniczne w Polsce II: między współczesnością a przeszłością*. Red. Krzyżanowska A., Posturzyńska-Bosko M., Sorbet P. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 27-38.
- Busch Albert. 2004. *Diskurslexikologie und Sprachgeschichte der Computertechnologie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Fix Ulla. 2000. *Aspekte der Intertextualität*. W: *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Bd. 1: *Textlinguistik*. Hrsg. Antos G., Brinker K., Heinemann W., Sager S. F. Berlin-New York: Walter de Gruyter: 449-457
- Godlewski Stanisław. *Taniec współczesny: sztuka patrzenia*. W: <https://kulturaupodstaw.pl/taniec-wspolczesny-sztuka-patrzenia-stanislaw-godlewski/?fbclid=IwAR3M3aLq9Z-8-HcW8mzrW9zhCbkawQLIvdvx6RFp8naMYkJhvcuR5f-WQHw> [Dostęp 23 II 2019].
- Heinemann Wolfgang. 2000. *Textsorte–Textmuster–Texttyp*. W: *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Bd. 1: *Textlinguistik*. Hrsg. Antos G., Brinker K., Heinemann W., Sager S. F. Berlin-New York: Walter de Gruyter: 507-523.
- Heinemann Margot. 2000. *Textsorten des Alltags*. W: *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Bd. 1: *Textlinguistik*. Hrsg. Antos G., Brinker K., Heinemann W., Sager S. F. Berlin-New York: Walter de Gruyter: 604-614.
- Heinemann Wolfgang. 2011. *Diskursanalyse in der Kontroverse*. „tekst i dyskurs – text und dyskurs” nr 4: 31-67.
- Jäger Siegfried. 2004. *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung*. Münster: Unrast Verlag.
- Janich Nina. 2008. *Intertextualität und Text(sorten)vernetzung*. W: *Textlinguistik. 15 Einführungen*. Hrsg. Janich N. Tübingen: Narr Studienbücher: 177-196.
- Lakoff George, Johnson Mark. *Metafory w naszym życiu*. Przeł. Krzeszowski T.P. Warszawa: PIW.
- Maćkiewicz Jolanta. 2006. *Językowy obraz ciała, szkice do tematu*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Pędzisz Joanna. 2019. *Tanzende Körper im Lichte sozialer Transformationen: Eine text- und diskurslinguistisch orientierte Reflexion über Re-Codierungen öffentlicher Diskurse im zeitgenössischen Tanz*. W: *Werte und Paradigmen zwischen Wandel und Kontinuität. Literatur- und sprachwissenschaftliche Perspektiven*. Hrsg. Rutka A., Szulc-Brzozowska M. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage: 239-258.
- Pędzisz Joanna, Staniewski Przemysław. (w druku). *Propriocepcja w tańcu współczesnym i jej językowa realizacja: perspektywa kognitywna*. „Prace Filologiczne”.

- Szymajda Joanna. 2013. *Estetyka tańca współczesnego w Europie po roku 1990*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Warnke Ingo H., Spitzmüller Jürgen. 2008. *Methoden und Methodologie der Diskurslinguistik. Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen*. W: *Methoden der Diskurslinguistik. Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene*. Hrsg. Warnke Ingo H., Spitzmüller Jürgen: Berlin-New York: Walter de Gruyter: 3-54.
- Warnke Ingo H., Spitzmüller Jürgen. 2009. *Wielopoziomowa lingwistyczna analiza dyskursu – DIMEAN*. „tekst i dyskurs – text und dyskurs” nr 2: 123-147.
<http://www.taniecpolska.pl/institucje/27> [Dostęp 15 II 2019].

DOI: 10.31648/an.5587

**TŁUMACZENIE DYDAKTYCZNE
W NAUCZANIU JĘZYKA FRANCUSKIEGO
NA POZIOMIE SZKOLNYM
– MIĘDZY TEORIA A PRAKTYKĄ PEDAGOGICZNĄ
(NA PRZYKŁADZIE NAUCZYCIELI JĘZYKA
FRANCUSKIEGO W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM)**

**PEDAGOGIC TRANSLATION
IN TEACHING FRENCH AT SCHOOL LEVEL:
BETWEEN THEORY AND PEDAGOGIC PRACTICE
(BASED ON THE EXAMPLE OF TEACHERS OF FRENCH
IN THE SILESIA VOIVODESHIP)**

Halina Chmiel-Bożek

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4580-0485>

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie / Pedagogical University
of Krakow

e-mail: halina.chmiel-bozek@up.krakow.pl

Keywords: pedagogic translation, translation for teaching purposes, fifth skill, language mediation, teaching French

Abstract: Despite the growing number of publications devoted to the potential of translation in modern teaching of foreign languages, in practice pedagogic translation is seen equivocally. This article is an attempt to confront the present-day discourse on pedagogic translation with school practice. Based on the results of a survey conducted in the first half of 2019 among teachers of French in the Silesian Voivodeship, the article presents teachers' opinions on: 1) perceiving pedagogic translation on the basis of knowledge gained during studies and teaching trainings, 2) the purposes of using translations during foreign language classes, and 3) the factors which hinder the introduction of such exercises.

Wprowadzenie

Stosowanie tłumaczenia dydaktycznego, które zgodnie z definicją zaproponowaną przez Delisle „wykonywane jest jako jedno z ćwiczeń w dydaktyce języków obcych” [Delisle 2006, 104], nie jest niczym nowym, a mimo to budzi wiele kontrowersji. W najnowszych opracowaniach naukowych [Carlo 2012, 300; Miodunka 2016, 13; Podpora-Polit 2020, 67] tłumaczenie postrzegane jest jako naturalne działanie komunikacyjne, konieczne dla wzajemnego zrozumienia się. Mimo rosnącej liczby publikacji na temat potencjału tłumaczenia w nowoczesnej dydaktyce języków obcych ćwiczenia takie postrzegane są niejednoznacznie, często negatywnie, jako „relikt zdyskredytowanej metody gramatyczno-tłumaczeniowej, stanowiący przeszkodę w przyswajaniu języka obcego” [Iluk 2008, 32], jako działanie sztuczne, bo służące głównie kontroli zrozumienia tekstu i umiejętności stosowania zasad gramatyki [Carlo 2012, 302] i przede wszystkim jako działanie spowalniające nabywanie kompetencji komunikacyjnych [Ladmiral 2016, 1]. Brakuje badań dotyczących rzeczywistego wykorzystania tłumaczenia w dydaktyce języka obcego, a w szczególności w dydaktyce języka francuskiego, który jako drugi język obcy w przeważającej mierze nauczany jest w wymiarze dwóch godzin tygodniowo¹. Celem niniejszego artykułu jest więc skonfrontowanie obecnego stanu dyskusji nad tłumaczeniem dydaktycznym z praktyką szkolną. Innymi słowy, pragniemy się dowiedzieć, w jakiej mierze najnowsze głosy badaczy wpływają na techniki pracy nauczycieli. Dlatego też, na podstawie wyników ankiety przeprowadzonej w 2019 roku wśród nauczycieli języka francuskiego szkół ponadpodstawowych² w województwie śląskim, przedstawione zostanie ich podejście do tłumaczenia dydaktycznego. W szczególności interesować nas będzie, jak aktywni zawodowo nauczyciele języka francuskiego postrzegają tłumaczenie dydaktyczne na podstawie wiedzy wyniesionej ze studiów i szkoleń metodycznych, w jakim celu wykorzystują tłumaczenie na prowadzonych przez siebie zajęciach oraz jakie czynniki ograniczają lub nawet uniemożliwiają wprowadzenie tego typu ćwiczeń na zajęciach z języka francuskiego.

---

¹ Problem ten poruszał już Jan Iluk, stwierdzając: „O poglądach nauczycieli w interesującej nas sprawie wiemy niewiele. Brak jest bowiem stosownych badań” [Iluk 2008, 33]. W badaniu przeprowadzonym przez Katarzynę Tymoszuk wzięło udział tylko 2 nauczycieli języka francuskiego [Tymoszuk 2007, 48].

² Wszystkich 27 badanych pracowało w szkołach ponadpodstawowych, z czego 2 uczyło też dzieci w wieku do lat 10, a 1 ankietowany również dorosłych.

Tłumaczenie dydaktyczne w refleksji teoretycznej

W artykule zatytułowanym *Od metody gramatyczno-tłumaczeniowej do mediacji językowej. Tłumaczenie w dydaktyce języków obcych* Iwona Janowska kreśli historyczną panoramę podejścia do funkcji tłumaczenia w głównych kierunkach metodologicznych poczynając od XVIII wieku, a kończąc na opracowaniach dotyczących mediacji językowej, opublikowanych już w XXI stuleciu [Janowska 2016, 37-54]. Z rozważań tych wynika, iż po całkowitym odrzuceniu tłumaczenia (jako nadrzędnego narzędzia dydaktycznego właściwego dla metody gramatyczno-tłumaczeniowej) przez metody bezpośrednie pod koniec XIX i na początku XX, a następnie w latach 50. XX wieku przez metody strukturalno-behawioralne, już w latach 60. i 70. XX stulecia tłumaczenie jako narzędzie dydaktyczne zaczyna być postrzegane w zupełnie odmienny sposób. Janowska zwraca uwagę, że „paradygmat konstruktywistyczny, w którym przywiązuje się wagę do języka ojczystego i kultury ojczystej w procesie przyswajania języka obcego, przywraca tłumaczeniu należne mu miejsce” [Ibidem, 42]. Jednak dopiero podejście kognitywne, przekonanie o konieczności świadomego uczenia się języka ze zrozumieniem i akceptacja faktu, iż proces translacji nieustannie zachodzi w umysłach uczących się języków obcych prowadzi do zaproponowania konkretnych rozwiązań metodologicznych. Janowska podkreśla, że „koniec XX wieku to kolejny etap w rozwoju dydaktyki języków obcych, w którym mamy do czynienia z dowartościowaniem roli tłumaczenia oraz rozwijaniem tej kompetencji w ramach zajęć lekcyjnych” [Ibidem]. Wbrew pozorom, mimo odsunięcia gramatyki na dalszy plan i skoncentrowaniu się na użyciu języka w autentycznych sytuacjach, „metodologia komunikacyjna nie odrzuciła tłumaczenia pedagogicznego, lecz przeciwnie, mówi się o nowym podejściu do tłumaczenia na lekcji języka. Chodzi tu o tłumaczenie z języka obcego na język ojczysty, o odtworzenie w języku ojczystym głównych treści tekstu obcojęzycznego. Działania tego typu powinny implikować pracę nad przekazem (komunikatem, informacją), nad jego funkcją i jego organizacją dyskursywną, opartą na znajomości tego samego przekazu w języku ojczystym uczących się” [Ibidem, 44].

Stan dyskusji na temat roli tłumaczeń w glottodydaktyce na koniec XX wieku, z wyraźną przewagą argumentów za wprowadzaniem tego typu ćwiczeń, przedstawił Frank Gerhard Königs [2000, 8]. Zaprezentowana przez niego argumentacja cytowana była niejednokrotnie przez polskich badaczy [Tymoszuik 2007, 44-45; Iluk 2008, 35]. Najnowszą, bo opublikowaną już 2020 roku listę walorów tłumaczenia w procesie uczenia się języka obcego w szkole podstawowej i średniej, sporządzoną na podstawie licznych opracowań poświęconych temu zagadnieniu, przedstawia Emilia Podpora-Polit [2020, 67]. Badaczka wymienia listę korzyści płynących ze stosowania technik

bilingwalnych³. Według niej ćwiczenia tłumaczeniowe rozwijają świadomość językową. Uczniowie dostrzegają rolę kontekstu wypowiedzi w procesie komunikacji oraz zauważają różnice i podobieństwa w językowym obrazie rzeczywistości. Uczą się też dobierać słowa spośród wielu wyrazów o zbliżonym znaczeniu. Tłumaczenie wpływa również pozytywnie na rozwój autonomii językowej, ułatwiając naukę tym osobom, które preferują świadome przyswajanie konstrukcji językowych. Ćwiczenia te rozwijają też umiejętność korzystania ze słowników. Pozwalają zredukować napięcie związane z używaniem języka obcego na lekcji, a tym samym podnoszą poczucie bezpieczeństwa uczniów. Tłumaczenie usprawnia także sam przebieg lekcji, niwelując problemy wynikające z niezrozumienia instrukcji w języku obcym. Ćwiczenia tłumaczeniowe ułatwiają naukę gramatyki i słownictwa, wspomagając zapamiętywanie. Są doskonałym narzędziem do rozwijania umiejętności rozumienia tekstów słuchanych oraz pisanych i kontroli tej sprawności. Na koniec Podpora-Polit dodaje, że „stosowanie języka ojczystego stanowi kognitywne odciążenie w procesie przetwarzania informacji językowych. Ponadto techniki translacyjne umożliwiają inicjowanie i podtrzymywanie interakcji werbalnych oraz ułatwiają wypowiadanie się w języku obcym. Jednym słowem – rozwijają kompetencję komunikacyjną w języku obcym” [Ibidem].

Mimo wszystkich przytoczonych powyżej argumentów, jak pisze Paweł Scheffler, „w głównych metodach nauczania XX wieku język ojczysty i ćwiczenia translacyjne były w najlepszym razie marginalizowane, a większość badaczy ignorowała ten temat lub była otwarcie przeciwna stosowaniu takich ćwiczeń oraz użyciu języka ojczystego” [Scheffler 2013, 86-87]. Zjawisko, o którym mowa, nie występuje jedynie w Polsce. Pisząc o przyczynach negatywnego postrzegania tłumaczenia w glottodydaktyce, Jean-René Ladmiral wymienia przypisywane mu dwa główne „grzechy metodologiczne”, tj. zbytnią koncentrację na doskonaleniu języka pisanego i odwołania do języka ojczystego [Ladmiral 2016, 1-2]. Opisując podejście do tłumaczenia dydaktycznego we Francji, Thoms Szende zauważa, że rozwijanie owej „piątej kompetencji”⁴ nadal pozostaje „strefą tabu” [Szende 2016, ii], mimo iż wielu badaczy zachęca do praktykowania tłumaczenia dydaktycznego. W Polsce badacze nawołują o rehabilitację tłumaczenia w glottodydaktyce już od prawie 40 lat. W artykule *Tłumaczenie i transferencja w procesie dydaktycznym* Stanisław Kaczmarek opowiada się za stosowaniem tej „procedury dydaktycznej” w glottodydaktyce [Kaczmarek 1983, 154-158].

³ Podobną listę zalet tłumaczenia w procesie uczenia się języków obcych wymienia Małgorzata Smentek, choć jej stwierdzenia odnoszą się do rozwijania umiejętności językowych studentów [Smentek 2011, 48-49].

⁴ Doceniając wagę tłumaczenia w glottodydaktyce, wielu badaczy określa je nawet mianem „piątej kompetencji” [Piotrowska 2016, 26; Szende 2016, ii; Ladmiral 2016, 2], dołączając tłumaczenie jako piąty element do czterech głównych sprawności językowych: rozumienia ze słuchu, rozumienia tekstu czytanego, umiejętności ustnego wypowiadania się i wypowiadania się na piśmie.

Podobnie Teresa Tomaszekiewicz pisze o przekładzie dydaktycznym jako o „istotnym środku metodologicznym pozwalającym uczniom zdać sobie sprawę ze struktury języka obcego” [Tomaszekiewicz 1983, 173].

Wraz z pojawieniem się *Europejskiego systemu opisu kształcenia językowego* w 2001 roku (w wersji polskiej w 2003 roku)⁵ czy późniejszą publikacją z 2008 roku, pt. *Les activités de médiation au service du perfectionnement des compétences d'interprètes de conférences en formation*, autorstwa Rosena i Minnsa, oraz nowym podejściem do nauczania i uczenia się języków, zwanym „podejściem ukierunkowanym na działanie” [Janowska 2016, 44], otwarty zostaje całkowicie nowy rozdział w historii tłumaczenia dydaktycznego. Tłumaczenie ujęte w szerokim kontekście działań mediacyjnych⁶ przestaje odgrywać rolę przysłowiowego „Kopciuszka” [Carlo 2012, 299], stając się jedną z form rozwijania językowej kompetencji komunikacyjnej. Według *Europejskiego systemu opisu kształcenia językowego* kompetencja komunikacyjna „przejawia się w działaniach językowych, czyli w rozumieniu i tworzeniu tekstów (działania receptywne i produktywne) i w działaniach interakcyjnych i mediacyjnych (w szczególności podczas tłumaczenia). Wszystkie te działania dotyczą tekstu w formie mówionej, pisanej lub obydwu” [ESOKJ 2003, 24]. Dodać wypada, iż glottodydaktyczne rozumienie mediacji, jak pisze Katarzyna Kodeniec, „obejmuje nie tylko tłumaczenia tekstów (...) z L1 na L2 lub odwrotnie, ale także ich parafrazę, podsumowanie, wskazywanie esencji ich znaczenia” [Kodeniec 2019, 25]. Ujęcie pisemnej i ustnej mediacji wśród podstawowych działań komunikacyjnych wpływa bez wątpienia na ostateczną „rehabilitację” tłumaczenia dydaktycznego [Schädlich 2016, 80], gdyż, jak stwierdza Ladmirał, powody, na które powoływano się, aby zdyskredytować tłumaczenie dydaktyczne, same zostały zdyskredytowane [Ladmirał 2016, 1].

Na podstawie powyższych spostrzeżeń, wynikających z przeglądu współczesnej literatury przedmiotu, stwierdzić można, iż w świetle najnowszych publikacji na temat wykorzystania tłumaczenia dydaktycznego w glottodydaktyce argumenty za wprowadzeniem tego typu ćwiczeń nie budzą już wątpliwości.

⁵ Mimo zarzutów kierowanych pod adresem autorów *Europejskiego systemu opisu kształcenia językowego* w związku ze zbyt małą wagą przywiązaną do mediacji w porównaniu z innymi działaniami [por. Janowska 2016, 47-49] prace prowadzone przez ekspertów Rady Europy bez wątpienia przyczyniły się do podkreślenia roli tłumaczenia w nauce języków obcych.

⁶ Zgodnie z definicją *Europejskiego systemu opisu kształcenia językowego* działania mediacyjne „(pisemne czy ustne, receptywne czy produktywne) umożliwiają komunikację między osobami, które – z różnych względów – nie mogą się ze sobą bezpośrednio porozumiewać. Tłumaczenie ustne i pisemne, parafraza, streszczenie, podsumowanie lub zapis umożliwiają korzystanie z tekstów i wypowiedzi źródłowych osobom, które nie mają do nich bezpośredniego dostępu” [ESOKJ 2003, 24]. Więcej informacji o działaniach mediacyjnych w dydaktyce języków obcych zob. [Janowska 2017, 80-86].

Tłumaczenie dydaktyczne w praktyce szkolnej

Aby dowiedzieć się, w jaki sposób tłumaczenie dydaktyczne postrzegane jest i wykorzystywane przez nauczycieli praktyków, którzy uczą języka francuskiego w szkołach ponadpodstawowych, w 2019 roku przeprowadzono badanie ankietowe. W dobrowolnym badaniu on-line, z wykorzystaniem narzędzi Google, udział wzięło 27 nauczycieli ze szkół ponadpodstawowych z województwa śląskiego z różnym stażem pracy⁷. W niniejszym artykule interesować nas będą odpowiedzi udzielone przez nich na trzy zawarte w ankiecie pytania. Pierwsze z nich brzmiało następująco:

Opierając się na zdobytych w trakcie studiów lub szkoleń metodycznych wiadomościach, proszę wskazać, jak postrzegane jest tłumaczenie dydaktyczne w metodyce nauczania języka francuskiego?

– *Pozytywnie*

– *Negatywnie*

– *Element ten nie jest omawiany*

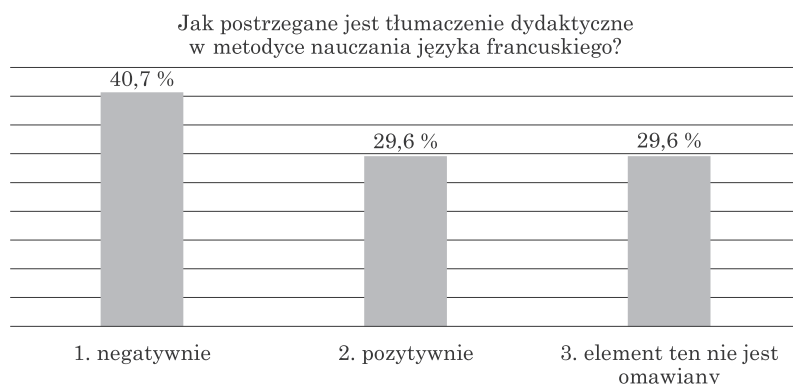
Proszę spróbować uzasadnić, dlaczego tak właśnie jest.

Na 27 udzielonych odpowiedzi jedynie 8 ankietowanych nauczycieli (29,6%) wskazuje, że tłumaczenie dydaktyczne postrzega się pozytywnie. Według pozostałych 19 badanych (70,4%) tłumaczenie dydaktyczne nie jest zalecane metodycznie, w tym 11 osób (40,7% wszystkich ankietowanych) uważa, że metodyka nauczania języków obcych przedstawia tłumaczenie dydaktyczne w negatywnym świetle, a 8 nauczycieli biorących udział w badaniu (29,6% wszystkich ankietowanych) nie spotkało się z takim zagadnieniem w trakcie studiów ani w trakcie szkoleń metodycznych.

W kontekście cytowanych powyżej stwierdzeń badaczy zalecających stosowanie tłumaczenia dydaktycznego na zajęciach języka obcego, które pojawiają się w literaturze przedmiotu od ponad 40 lat, a szczególnie po prawie 20 latach od publikacji *Europejskiego systemu opisu kształcenia językowego*, zaskakujący jest fakt, że tak wielu nauczycieli języka francuskiego, mimo różnego stażu pracy, spotkało się z opinią o niestosowności wykorzystania tłumaczeń w nauczaniu języka obcego.

Do interesujących wniosków prowadzi analiza odpowiedzi otwartych na pytanie o powody takiego postrzegania tłumaczenia w glottodydaktyce. Osoby, które na zawarte w ankiecie pytanie odpowiadają, iż tłumaczenie dydaktyczne jest negatywnie postrzegane w metodyce nauczania języka obcego lub nie spotkały się z zagadnieniem tłumaczenia dydaktycznego w trakcie studiów czy szkoleń metodycznych, generalnie nie mają kłopotów z odpowiedzią, z jakich powodów wynika ta negatywna postawa lub dlaczego problem ten

⁷ Staż pracy ankietowanych przedstawiał się następująco: staż do 10 lat – 3 ankietowanych, od 11 do 20 lat – 9, od 21 do 30 lat – 8, powyżej 30 lat – 2, aż 5 ankietowanych nie podało stażu pracy.

Wykres 1. Odpowiedzi nauczycieli języka francuskiego na pytanie: „Jak postrzegane jest tłumaczenie dydaktyczne w metodyce nauczania języka francuskiego?”

Źródło: opracowanie własne

nie jest omawiany. Zaskakuje nawet jednogłośność tych odpowiedzi. Powodu tego stanu rzeczy ankietowani upatrują głównie w nacisku na komunikację w języku obcym, na konieczność rozwijania umiejętności spontanicznej reakcji w języku obcym w konkretnej sytuacji. Pojawiają się też głosy mówiące o chęci zapewnienia uczącym się jak największego kontaktu z językiem obcym, a tłumaczenie dydaktyczne powoduje, że język obcy używany jest w mniejszym stopniu⁸, co w ocenie nauczycieli prowadzi do mniejszego zaangażowania uczniów oraz mniejszej kreatywności nauczyciela. Według ankietowanych panuje wszechobecne przekonanie o szkodliwości odwoływania się do języka ojczystego na zajęciach języka obcego.

Z kolei osoby, które na zawarte w ankiecie pytanie odpowiadają, iż tłumaczenie dydaktyczne jest pozytywnie postrzegane w metodyce nauczania języka obcego, nie udzielają odpowiedzi na pytanie, dlaczego tak właśnie jest, lub podkreślają aspekt praktyczny tłumaczenia, pisząc, że tłumaczenie usprawnia pracę, szczególnie z młodzieżą mającą trudności z opanowaniem materiału. Jedynie dla 4 ankietowanych (czyli niecałych 15% wszystkich osób biorących udział w badaniu) tłumaczenie to jedna ze składowych pracy z językiem. Wymieniają oni pojedyncze elementy tłumaczenia dydaktycznego, o których mowa w najnowszej literaturze przedmiotu, takie jak rozwijanie kompetencji komunikacyjnych, porównywanie struktur czy pozytywne motywowanie ucznia.

Drugim interesującym nas zagadnieniem jest cel wykorzystywania tłumaczeń dydaktycznych na prowadzonych przez nauczycieli zajęciach z języka francuskiego. Zadane w ankiecie pytanie brzmiało następująco:

⁸ Do podobnych wniosków dochodzi Elisabeth Lavault, stwierdzając, iż nauczyciele są przekonani, że idealne zajęcia z języka obcego w 100% realizowane są w języku obcym [Lavault 1998, 27].

Proszę o wskazanie, które z poniższych stwierdzeń najtrafniej oddają celowość wykorzystania tłumaczenia na zajęciach z języka francuskiego (proszę o zaznaczenie trzech, które są według Państwa najważniejsze).

Ankietowani mogli zaznaczyć trzy z ośmiu możliwych odpowiedzi. Mieli też możliwość przedstawienia innej, własnej koncepcji celowości wykorzystania tłumaczenia dydaktycznego. W tabeli 1 przedstawiono udzielone przez nauczycieli odpowiedzi, prezentując je w kolejności od najczęściej do najrzadziej wskazywanych.

Tabela 1. Odpowiedzi nauczycieli języka francuskiego na pytanie o celowość wykorzystania tłumaczenia na zajęciach z języka francuskiego

Cel wykorzystania tłumaczenia dydaktycznego na zajęciach z języka francuskiego	Liczba wskazanych odpowiedzi	Procent wskazanych odpowiedzi
Upewnienie się, że tekst w języku obcym został zrozumiany	19	70,4
Doskonalenie znajomości języka obcego poprzez stosowanie słownictwa i struktur gramatycznych	16	59,3
Zestawienie podobieństw i różnic między językami	15	55,6
Kontrola znajomości języka obcego	10	37
Rozwijanie logicznego myślenia i logiki wypowiedzi	8	29,6
Rozwijanie kreatywności ucznia	6	22,2
Nauczanie tłumaczenia	4	14,8
Doskonalenie poprawnej polszczyzny	1	3,7

Źródło: opracowanie własne

W dodatkowych odpowiedziach udzielonych przez nauczycieli pojawiły się stwierdzenia, iż tłumaczenie dydaktyczne sprzyja utrwaleniu poznanych konstrukcji gramatycznych i słownictwa (4 odpowiedzi), co jest doskonałą powtórką przed sprawdzianem.

Zaskakującym pozostaje fakt, że odpowiedzi udzielone najczęściej przez nauczycieli języka francuskiego w 2019 roku w znacznej mierze pokrywają się z odpowiedziami udzielonymi w badaniu przeprowadzonym przez Elisabeth Lavault w 1982 roku wśród francuskich nauczycieli języka angielskiego [Lavault 1985, 47]. Jako pierwsze ankietowani wskazali te same cztery odpowiedzi, przy czym w przywołanym francuskim badaniu „Kontrola znajomości języka obcego” pojawiła się na drugim miejscu, a „Doskonalenie znajomości języka obcego” na czwartym. Z odpowiedzi udzielonych przez nauczycieli języka francuskiego wynika, że większość z nich postrzega tłumaczenie dydaktyczne poprzez rozwiązania zaproponowane przez tradycyjną metodę gramatyczno-tłumaczeniową⁹. Nauczyciele języka francuskiego, którzy spotkali się z opinią

⁹ Podobne konkluzje w kwestii celów wykorzystania tłumaczenia na zajęciach języka obcego wysuwa Katarzyna Tymoszek po przeprowadzeniu ankiety wśród nauczycieli różnych języków

o niestosowności wykorzystania tłumaczeń w nauczaniu języka obcego, ograniczają tłumaczenie dydaktyczne głównie do ćwiczeń kontrolnych. Należy podkreślić też nadmierne przywiązanie do słowa. Tłumaczymy teksty często dosłownie, zdanie po zdaniu, słowo po słowie, aby zyskać na czasie, sprawdzając zarazem opanowanie struktur gramatycznych i leksykalnych uczących się, o czym pisała także Lavault [1985, 39]. Według francuskiej badaczki podobna hierarchia celów tłumaczenia dydaktycznego świadczy o słabej analizie możliwości wykorzystania tłumaczenia w nauczaniu języka.

Ostatnie, skierowane do nauczycieli języka francuskiego pytanie brzmiało:

Jakie czynniki ograniczają lub uniemożliwiają wprowadzenie tłumaczenia dydaktycznego na zajęciach z języka francuskiego?

W udzielonych odpowiedziach pojawiały się argumenty mówiące głównie o trudnościach organizacyjnych. Prawie 60% wszystkich ankietowanych, a dokładnie 16 spośród 27 osób biorących udział w badaniu, uważa, iż to brak czasu, czyli innymi słowy zbyt mała liczba godzin języka, uniemożliwia wprowadzenie ćwiczeń z tłumaczenia dydaktycznego na zajęciach z języka francuskiego. Według ankietowanych ćwiczenia te są pracochłonne, a zadanie nauczyciela sprowadza się przede wszystkim do realizacji podstawy programowej. Odpowiedzi na to pytanie nie udzieliło 7 osób biorących udział w badaniu, co można różnie rozumieć. Brak odpowiedzi może oznaczać nieumiejętność znalezienia właściwych argumentów przeciw wprowadzaniu tego typu ćwiczeń. W grupie tej mogli znaleźć się też nauczyciele, którzy wprowadzają tłumaczenia dydaktyczne, choć tylko 1 osoba stwierdziła eksplicitnie, że „nie wie, jakie czynniki ograniczają stosowanie tłumaczenia dydaktycznego, bo sama je stosuje”. Według 2 respondentów ćwiczenia z tłumaczeń są mało atrakcyjne dla uczniów. W ankiecie pojawiły się także pojedyncze głosy sugerujące, iż to zbyt liczne grupy uniemożliwiają wprowadzenie tłumaczenia dydaktycznego na zajęciach z języka francuskiego.

Główny wskazany przez nauczycieli czynnik związany z czasem wynika z pozycji języka francuskiego, który w szkołach ponadpodstawowych w przeważającej mierze nauczany jest w wymiarze dwóch godzin tygodniowo. Argumenty wysuwane przez nauczycieli są więc w pewnej mierze zrozumiałe. Nie należy zapominać, że – jak pisze Lavault – każda przyjęta metoda pracy musi być dostosowana do zastanych w klasie warunków [Lavault 1985, 48]. Warunki te zdeterminowane są przez różnorodne czynniki, wśród których należy wymienić charakterystykę uczących się (ich wiek, potrzeby i motywacje), czas przeznaczony na naukę (lata nauki, godziny przeznaczone na naukę języka, częstotliwość lekcji), a także preferencje, wiedzę i doświadczenie nauczycieli [Ibidem, 23].

---

obcych z terenu województwa lubelskiego w 2007 roku [Tymoszuk 2007, 50], a Katarzyna Kodeniec stwierdza: „mimo że poddawana krytyce, metoda gramatyczno-tłumaczeniowa nigdy na dobre nie zniknęła z rzeczywistości szkolnej” [Kodeniec 2019, 23].

Wnioski

W przypadku nauczania języka francuskiego rozbieżności w teoretycznym i praktycznym podejściu do tłumaczenia dydaktycznego są znaczne. Janowska podkreśla, że „tłumaczenie to jedno z bardziej autentycznych i pożytecznych działań, jakie proponuje się w ramach lekcji języka obcego. Może być ono niezwykle motywujące, jeśli – zgodnie z zasadami podejścia komunikacyjnego – położymy nacisk na dyskusję i refleksję” [Janowska 2016, 37]. Jednak z przeprowadzonego wśród nauczycieli języka francuskiego badania wynika, iż obraz tłumaczenia dydaktycznego przedstawiony w najnowszych opracowaniach naukowych odbiega od postrzegania i praktycznego wykorzystania tego elementu w praktyce szkolnej. Trudno się temu dziwić. Jak podkreślają Ewa Lipińska i Anna Seretny: „przez ostatnie dziesięciolecia działania oparte na tłumaczeniu często postrzegane były jak niepożądana procedura dydaktyczna, niekiedy nawet jako przejaw bezradności i/lub braku kompetencji nauczyciela” [Lipińska, Seretny 2016, 9].

Analizując ogólny status tłumaczenia w polskiej szkole, już po publikacji *Europejskiego systemu opisu kształcenia językowego*, Iluk pisze o „dezorientacji” uczących w obliczu skrajnych postaw wobec tłumaczenia dydaktycznego [Iluk 2008, 32]. Jak wynika z przeprowadzonej ankiety, większość nauczycieli romanistów nadal tkwi w przekonaniu, że wykorzystanie tłumaczeń dydaktycznych na zajęciach z języka obcego jest sprzeczne z zaleceniami metodycznymi. Przekonanie to pozostaje niezmiennie mimo znacznych różnic w stażu pracy ankietowanych nauczycieli. Ważnym czynnikiem w negatywnym postrzeganiu tłumaczeń na lekcji języka francuskiego jest też brak odpowiednich materiałów dydaktycznych. W dostępnych na rynku podręcznikach ćwiczenia uwzględniające tłumaczenia dydaktyczne należą do wyjątków¹⁰, co sprawia, że zostają one zepchnięte na dalszy plan lub odrzucone.

Otwarte pozostaje pytanie, czy nauczyciele języka francuskiego wiedzą, jakie rodzaje ćwiczeń z tłumaczenia dydaktycznego mogą zastosować, pracując z uczniami. Zresztą problem ten dostrzegany jest nie tylko w Polsce, lecz także w innych krajach [Lopriore 2006, 85-86]. Już w 2008 roku Iluk podkreślał, że „istnieje pilna potrzeba weryfikacji utrzymujących się opinii w sprawie metodycznej wartości przekładu w nowoczesnym nauczaniu języków obcych” [Iluk 2008, 34]. Mimo iż słowa te zostały wypowiedziane ponad dekadę temu, nie straciły na ważności. Pogląd ten podziela Kodeniec, pisząc, że „tłumaczenie między L1 i L2 (w obu kierunkach) musi zostać uznane za powszechne doświadczenie w procesie nauczania i uczenia się L2” [Kodeniec 2019, 24] i że „ważne jest podnoszenie świadomości dotyczącej mediacji językowej (w tym przekładu)” [Ibidem, 23]. Instytucje kształcące nauczycieli języka francuskiego mają dużo

¹⁰ Podobny problem dostrzega też Iluk, pisząc o podręcznikach do nauki języka niemieckiego: „im nowszy podręcznik, tym mniej jest ćwiczeń bazujących na przekładzie” [Iluk 2008, 33].

do zrobienia w tej kwestii zarówno pod względem teoretycznego przedstawienia problemu tłumaczeń dydaktycznych, jak i możliwości ich praktycznego zastosowania oraz przygotowania odpowiednich materiałów dydaktycznych.

Bibliografia

- Carlo Magdalena de. 2012. *Traduction et médiation dans l'enseignement-apprentissage linguistique*. „Études de linguistique appliquée” nr 167: 299-311.
- Council of Europe. 2003. *Europejski system opisu kształcenia językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie*. Warszawa: Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli.
- Iluk Jan. 2008. *Tłumaczyć czy nie tłumaczyć na lekcjach języka obcego*. „Języki Obce w Szkole” nr 5: 32-41.
- Janowska Iwona. 2016. *Od metody gramatyczno-tłumaczeniowej do mediacji językowej. Tłumaczenie w dydaktyce języków obcych*. W: *Tłumaczenie dydaktyczne w nowoczesnym kształceniu językowym*. Red. Lipińska E., Seretny A. Kraków: Księgarnia Akademicka: 37-53.
- Janowska Iwona. 2017. *Mediacja i działania mediacyjne w dydaktyce języków obcych*. „Języki Obce w Szkole” nr 3: 80-86.
- Kaczmarek Stanisław. 1981. *Tłumaczenie i transferencja w procesie dydaktycznym*. W: *Glottodydaktyka a translatoryka*. Red. Gucza F. Warszawa: Uniwersytet Warszawski: 141-161.
- Kodeniec Katarzyna. 2019. *Przekład jako forma mediacji językowej – między L1 i L2 w przestrzeni szkolnej*. „Języki Obce w Szkole” nr 1: 23-28.
- Königs Frank Gerhard. 2000. *Übersetzen im Deutschunterricht? Ja, aber anders!*. „Fremdsprache Deutsch” nr 23: 6-13.
- Ladmiral Jean-René. 2016. *Didactique et traduction*. W: *Traduction et apprentissage des langues. Entre médiation et remédiation*. Red. Medhat-Lecocq H., Negga D., Szende T. Paryż : Éditions des archives contemporaines: 1-19.
- Lavault Elisabeth. 1985 (1998). *Fonctions de la traduction en didactique des langues. Apprendre une langue en apprenant à traduire*. Paryż: DIDIER ÉRUDITION.
- Lipińska Ewa, Seretny Anna. 2016. *Przedmowa*. W: *Tłumaczenie dydaktyczne w nowoczesnym kształceniu językowym*. Red. Lipińska E., Seretny A. Kraków: Księgarnia Akademicka: 9-10.
- Lopriore Lucilla. 2006. *À la recherche de la traduction perdue : la traduction dans la didactique des langues*. „Études de linguistique appliquée” nr 141: 85-94.
- Miodunka Władysław. 2016. *Wprowadzenie redaktora serii. Tłumaczenie dydaktyczne w teorii i praktyce nauczania języków obcych (na przykładzie nauczania języka polskiego jako obcego)*. W: *Tłumaczenie dydaktyczne w nowoczesnym kształceniu językowym*. Red. Lipińska E., Seretny A. Kraków: Księgarnia Akademicka: 11-21.
- Piotrowska Maria. 2016. *Proces decyzyjny tłumacza. Zarys metodyki nauczania przekładu*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Podpora-Polit Emilia. 2020. *Tłumaczenie jako narzędzie rozwijania umiejętności językowych*. „Języki Obce w Szkole” nr 1: 65-71.
- Rosen Evelyne, Minns Philip. 2008. *Les activités de médiation au service du perfectionnement des compétences d'interprètes de conférences en formation – illustration d'un mode de contextualisation du CECR*. „Travaux de didactique du FLE” nr 59: 133-151.
- Schädlich Brigit. 2016. *Médiation linguistique et didactique du plurilinguisme et du pluriculturalisme*. W: *Traduction et apprentissage des langues. Entre médiation et*

- remédiation*. Red. Medhat-Lecocq H., Negga D., Szende T. Paryż: Éditions des archives contemporaines : 81-91.
- Scheffler Paweł. 2013. *Gramatyczne dryle tłumaczeniowe w nauczaniu języka angielskiego*. „Języki Obce w Szkole” nr 1: 82-87.
- Smentek Małgorzata. 2011. *Doskonalenie kompetencji językowej przyszłych nauczycieli języka angielskiego: inne spojrzenie na przekład*. W: *Język – literatura – kultura. Konteksty glottodydaktyczne*. Red. Malinowska U. Płock: Wydawnictwo PWSZ w Płocku: 445-451.
- Szende Thomas. 2016. *Introduction. La cinquième compétence*. W: *Traduction et apprentissage des langues. Entre médiation et remédiation*. Red. Medhat-Lecocq H., Negga D., Szende T. Paryż: Éditions des archives contemporaines: i-iv.
- Terminologia tłumaczenia*. 2006. Red. Delisle J., Lee-Jahnke H., Cormier M. Przekł. Tomaszewicz T. Poznań: Wydawnictwo Naukowe.
- Tomaszkiewicz Teresa. 1983. *Zastosowanie przekładu w procesie nauczania*. „Języki Obce w Szkole” nr 3: 167-174.
- Tymoszuk Katarzyna. 2007. *Rola tłumaczeń w nauczaniu języków obcych w opinii nauczycieli z województwa lubelskiego na tle dyskusji europejskiej*. W: *Aspekty rozwijania kompetencji komunikacyjnej języka obcego w kształceniu neofilologicznym*. Red. Chodkiewicz H., Lewicki R. Biała Podlaska: Wydawnictwo PWSZ im. Papieża Jana Pawła: 41-51.

DOI: 10.31648/an.5588

O KSZTAŁCENIU UMIEJĘTNOŚCI TWORZENIA ZWIĄZKÓW MIĘDZYTEKSTOWYCH UWZGLĘDNIAJĄCYM POSZCZEGÓLNE ETAPY PRACY Z CUDZYM TEKSTEM

ON THE TRAINING IN THE ABILITY TO CREATE
INTERTEXTUAL RELATIONSHIPS,
TAKING INTO ACCOUNT DIFFERENT STAGES
OF THE WORK WITH SOMEONE ELSE'S TEXT

Magdalena Katarzyna Jochimeczyk

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4729-0821>

e-mail: magdalena.jochimeczyk@onet.pl

Keywords: intertextuality, intertextual dialogue, intertextual relationships, scientific text, student skills, writing proficiency

Abstract: This paper presents various comments and suggestions concerning the training of intertextual skills. This goal results from the fact that school didactics pays insufficient attention to intertextuality understood as a purely verbal phenomenon. The article focuses especially on the academic teaching stage since the preparation of one's own statement based on the words of others is an obligatory skill for every student. The comments and proposals presented are arranged according to the different stages of work with someone else's text.

We współczesnej literaturze dydaktycznej nie brakuje propozycji intertekstualnych analiz utworów literackich [zob. np. Kraskowska, Legeżyńska 1993; Zeler 1995]. Zgodnie z nimi szkolny zakres odbioru dzieła literackiego może obejmować różne rodzaje odniesień: podobieństwa tematów, wątków, motywów, konstrukcji postaci/zdarzeń/sytuacji, rekonstrukcji podmiotu lirycznego itp. [Cyniak 2002]. Zdecydowanie mniej miejsca w nauczaniu poświęca się z kolei intertekstualności rozumianej – zwłaszcza za lingwistami – jako zjawisko

„czysto werbalne” [zob. Wilkoń 2002, 57, 58, 64]. Niniejszy artykuł stanowi odpowiedź na wspomniany deficyt. W centrum zainteresowania znajduje się prezentacja uwag i sugestii odnośnie do kształcenia umiejętności tworzenia związków międzytekstowych. Artykuł koncentruje się zwłaszcza na etapie nauczania akademickiego z uwagi na to, że przygotowanie własnej wypowiedzi na podstawie słów innych stanowi obligatoryjną umiejętność każdego studenta. Prezentowane poniżej uwagi i propozycje uporządkowane zostały według poszczególnych etapów pracy z cudzym tekstem.

Gromadzenie literatury oraz pogłębiane zapamiętywanie jej treści

Mimo że poszukiwanie odpowiedniej literatury stanowi nieodzowny element procesu pisania, a poprzez powszechny dostęp do Internetu czynność ta stała się jeszcze łatwiejsza, często pomijana jest w procesie dydaktycznym. Wyłączanie z praktyki szkolnej etapu samodzielnego gromadzenia źródeł wynika po części z ograniczeń czasowych zajęć. W związku z nimi uczniowie zostają zazwyczaj wyřęczeni z tego zadania przez nauczyciela, który dostarcza im pewne fragmenty tekstów wybrane przez siebie na zasadzie zgodności z tematem wypracowania [Fritzsche 1994, 187]. W praktyce akademickiej z kolei marginalizowanie omawianego etapu produkcji pisemnej stanowi skutek pokutującego przeświadczenia o nabyciu przez studentów pewnych umiejętności w szkole. Tymczasem o jego mylności przekonują chociażby opinie studentów, z których wynika jednoznacznie, że organizowanie materiałów stanowi drugi najczęstszy problem podczas przygotowywania prac pisemnych [zob. Dittmann, Geneuss, Nennstiel, Quast 2003, 179-180]. W związku z powyższym etap przygotowań, polegający na gromadzeniu literatury, precyzowaniu i zawężaniu poszukiwań źródeł wiedzy, powinien być stałym punktem w planie kształcenia umiejętności tekstotwórczej.

Równie istotny krok na drodze do opanowania wspomnianej umiejętności stanowi nauka technik zapoznawania się z treścią zgromadzonych tekstów źródłowych. W początkowym stadium przygotowywania wypowiedzi pisemnej celem *source reading* staje się zyskanie ogólnej orientacji w danym temacie. Aby zapoznawanie z literaturą przedmiotu przebiegało od samego początku w sposób efektywny, tj. umożliwiający pogłębienie procesu zapamiętywania jej zawartości merytorycznej, zaleca się m.in. zaznaczanie istotnych miejsc, podkreślanie oraz wynotowanie słów-kluczy, sporządzanie notatek, ekscerptów, streszczeń istotnych fragmentów itp. [Standop, Meyer 2004, 7-11; Stephany, Froitzheim 2009, 21-24; Merz-Grötsch 2010, 82-83]. Wskazane jest również gromadzenie informacji za pomocą tabel, map myśli oraz różnego rodzaju schematów [Merz-Grötsch 2010, 82-83]. Wraz z postępowaniem w przygotowaniu

wypowiedzi zapoznawanie się z literaturą przybiera formę czynności o charakterze selektywnym. Najtrudniejsze stadium stanowi zdaniem Jakobs [1997, 85] krytyczno-produktywna lektura tekstów naukowych, na którą składa się m.in. umiejętność konfrontowania prezentowanych opinii czy wynikająca ze wspomnianej konfrontacji refleksja nad cudzym stanowiskiem oraz jego ocena.

Z powyższego wynika, że produkcja pisemna wymaga wielokrotnej i pogłębionej recepcji komunikatów językowych. Najwyraźniej dowodzi tego konieczność ponownej lektury tekstów źródłowych w przypadku tworzenia związków między nimi a wypowiedzią własną. Nawiązując do Jakobs [1997, 85-86], na sygnalizację pożyczki tekstowej składa się:

- czytanie służące identyfikacji danego fragmentu w tekście,
- ponowne czytanie danego fragmentu tekstu ze zrozumieniem, polegające na odtworzeniu jego treści,
- czytanie, którego celem jest przejęcie pewnych treści,
- kontrola pożyczki tekstowej pod względem formalnym, merytorycznym, a także ze względu na jej adekwatność w argumentacji własnej wypowiedzi.

Streszczanie treści tekstu źródłowego

Złożoność procesu sygnalizacji pożyczek tekstowych dostarcza argumentu na rzecz tezy, że opanowanie umiejętności operowania cudzym słowem wymaga odpowiedniego wsparcia. Niekwestionowaną pomoc w tym zakresie stanowi podział wspomnianego procesu na poszczególne etapy. Wzorem propozycji ćwiczeniowej Krusego i Ruhmann [1999] o nazwie „aus Alt mach Neu” produkcję pisemną studentów rozpocząć może streszczanie treści poszczególnych akapitów wybranego tekstu naukowego. Czynność ta dokonywana jest na podstawie zdań zawierających ogólną myśl danego akapitu oraz tytułów, które studenci sami uprzednio sformułowali. W kolejnym kroku przekształcają oni gotowe streszczenia w taki sposób, aby sprecyzować, czyje opinie prezentują. Autorzy ćwiczenia zalecają we wspomnianym przypadku wspólne zgromadzenie na tablicy środków językowych, które wskazują na autora prezentowanych treści (np. *zdaniem autora, jak pisze autor, według X* itp.)¹. Na końcowym etapie zachęca się studentów do krytycznej oceny stanowiska zajmowanego przez danego autora.

Aby rozszerzyć repertuar ćwiczeń, podczas których studenci przygotowują własną wypowiedź pisemną na podstawie cudzego tekstu, czytanie danego tekstu wyjściowego zastąpić można jego wysłuchaniem – podobnie jak w opisywanym przez Schmölder-Eibinger [2008, 31] zadaniu, mającym wspierać rozwój kompetencji tekstotwórczej. Polega ono na jak najdokładniejszej rekonstrukcji

¹ Na podobną konieczność sporządzania list sygnałów intertekstualnego nawiązania wskazuje m.in. Feilke [2002, 64].

treści wybranego tekstu, przy czym jego poziom trudności jest na tyle wysoki, że uniemożliwia jego zapamiętanie w szczegółach. Zabieg ten jest celowy – stanowić ma dodatkowe wyzwanie, tj. zachęcić uczących się do uzupełnienia niedosłyszanych treści oraz ich spajania na bazie własnej wiedzy.

Przereferowanie wypowiedzi – dialog autora z odbiorcą komunikatu

Tworząc związki międzytekstowe, piszący rozpoczyna dialog z autorami tekstów, do których się odnosi, ponieważ reaguje on na przekazywane w nich informacje. W wymianie zapoczątkowanej przez wypowiedź inicjalną (tj. tekst innego autora) reakcja może polegać przykładowo na rozwinięciu danej myśli, zestawieniu swoich przekonań z opinią innego uczonego czy dokonaniu rozstrzygnięcia w pewnej kwestii. W kontekście prowadzenia dialogu międzytekstowego należy dokonać rozróżnienia między tekstami będącymi pisemnym produktem nauczania akademickiego oraz tekstami naukowymi. W przypadku wypowiedzi pisemnych studentów nie sposób mówić o dialogu międzytekstowym rozumianym jako prowadzenie rozmowy z uczonymi (autorami tekstów naukowych), u podstaw której leży zapewnianie kontynuacji ich myśli, koncepcji itp. Odnośnie do dydaktyki szkoły wyższej Jakobs [1999, 173] celowo unika pojęcia *pisarstwa naukowego* na rzecz *pisania akademickiego*, które cechuje zorientowanie na normy naukowej produkcji pisemnej. Jak tłumaczy, prace studentów nie są przygotowywane z myślą o ich podaniu do wiadomości publicznej, a służą jedynie opanowaniu pewnych elementów składających się na umiejętność pisarstwa naukowego [Jakobs 1999, 173]. Niektórzy zaliczają tylko rozprawę doktorską do grupy tekstów naukowych, tłumacząc, że rezultat pisemnej aktywności studentów studiów licencjackich oraz magisterskich (przynajmniej w większości przypadków) przybiera postać pracy kompilacyjnej [zob. Gajda 1982, 173-176; Eco 2007, 26]. O wyraźnej granicy dzielącej prace studenckie od naukowych świadczy operowanie w przypadku tych pierwszych terminem *noszących znamiona pracy naukowej* [zob. Paprocka-Piotrowska 2016, 19].

Uzasadnienia braku możliwości postrzegania wypowiedzi pisemnych studentów w kategoriach tekstów przedłużających łańcuch dialogowy dostarcza koncepcja wspólnoty dyskursu, która przyjmuje gradualność poziomu kompetencji merytorycznej oraz tekstowo-komunikacyjnej przedstawicieli danej wspólnoty [Duszak 1998, 257]. Z uwagi na to, że studentów nie cechuje czynna aktywność komunikacyjna, nie są pełnymi członkami danej wspólnoty, tj. akademickiej. „Członkostwo oznacza «dojście do głosu» i jest tym pełniejsze, im głos ten większą zyskuje uwagę i większy wywołuje odzew” [Ibidem]. Status studenta można określić mianem „członka-satelity”, tj. biernego obserwatora [Ibidem].

Mimo braku podstaw do traktowania prac studentów jako tekstów stanowiących ogniwo łańcucha dialogowego intertekstualność (nawiązania międzytekstowe) oraz dialog stanowią ich konstytutywny element. O ile prace studentów – podobnie jak naukowe – uwzględniają różne źródła, z których czerpią wiedzę, o tyle w przypadku tych pierwszych właściwy dialog nawiązywany jest na linii uczący – nauczany. Chodzi tu przede wszystkim o rozmowę uczącego z nauczonym, ewentualnie nauczanego z innymi nauczonymi, a więc wymianę (zwyczajowo słowną) uwag i opinii na temat cudzej pracy ze szczególnym uwzględnieniem aspektów formalnych. I choć zdarza się, że autorzy poradników przeznaczonych dla studentów tytułują rozdziały „dialogiem z badaniami naukowymi” („Dialog mit der Forschung”) [np. Esselborn-Krumbiegel 2016, 117], to mają oni raczej na uwadze umiejętność operowania cudzym słowem niż odpowiedź na głosy podnoszone w literaturze przedmiotu, która sama stanowi punkt wyjścia do dalszych rozważań uczonych.

Informacja zwrotna w dialogu wspomnianego typu (na linii uczący – nauczany), następująca na etapie przeredagowania własnej wypowiedzi, przyjmuje różną postać. Może ona przykładowo polegać na podkreśleniu przez uczącego popełnionych błędów, zanotowaniu sumy wszystkich usterek w tekście, dokonaniu na marginesie kategoryzacji błędów, które autor ma za zadanie odszukać, czy zasygnalizowaniu błędu za pomocą użycia pewnego symbolu [por. Kast 1999, 175]². Do jednej z najmniej produktywnych form korekty zalicza się emendację błędów, tj. zanotowanie przez nauczyciela poprawnej formy [por. Portmann 1991, 542]. W omawianym przypadku występuje bowiem wysokie prawdopodobieństwo, że korekta zostanie zignorowana przez autora tekstu. Bulska [2006, 440] wspomina, że wynotowanie błędów nie jest wystarczające w procesie dydaktycznym. Konieczna jest osobista poprawa własnej pracy, ponieważ pozwala ona głębiej przetworzyć popełnione błędy i tym samym uniknąć ich w przyszłości [Sowińska, Płaczkowska 1973, 169; Kast 1999, 176]³.

Istotną formę dialogu – odpowiedzi na pracę studenta, która wpływa w znacznie większym stopniu na jej ostateczny kształt niż wspomniana emendacja błędów – stanowi recenzja nauczyciela. Jest ona, jak piszą Bula i Nie-sporek-Szamburska [2000, 125], „repliką w prawdziwym dialogu”. Komentarz nauczyciela służy, w myśl zasad nauczania, podnoszeniu kwalifikacji piszących m.in. poprzez to, że pozwala na indywidualny kontakt z mentorem⁴.

---

² Posługując się symbolami podczas sprawdzania tekstu – niezależnie od tego, czy są one tworem nauczyciela, czy stanowią propozycje redaktorskie – uczący powinien mieć pewność, że są one znane uczniom. Lipińska proponuje posługiwanie się nimi w pracy z uczniami średnio-zaawansowanymi oraz zaawansowanymi [Lipińska 1997, 127].

³ O potrzebie refleksji metapoznawczej w procesie kształtowania sprawności pisania na poziomie akademickim zob. [Łompięś 2018].

⁴ Na etapie nauczania szkolnego zaletę komentarzy zawartych w recenzji stanowi budowanie pewnego rodzaju więzi między nauczycielem a uczniem [Lipińska 2000, 18]. Buczek zauważa, że „[p]oprawny dialog jest niezbędny w relacjach uczeń-nauczyciel. Szkoła w funkcji wychowawczej

Podczas przygotowania recenzji istotne jest, aby wskazówki nauczyciela nie ograniczały się wyłącznie do wskazania naruszonych norm językowych, a jeśli takie zawierają, to powinno towarzyszyć im ukazanie ich wpływu na funkcję komunikatywną tekstu. Informacja zwrotna powinna dotyczyć przede wszystkim ogólnego wrażenia, jakie tekst wywołał na odbiorcy [por. Portmann 1991, 544].

Podobnymi zasadami powinny kierować się także oceny koleżeńskie. Problemowi dokonywania oceny tekstów wyłącznie na podstawie poprawności językowej pomaga sprostac praca grupowa. Warto, aby polegała ona na przeanalizowaniu przez pozostałych członków grupy danego tekstu na podstawie ustalonych kryteriów, takich jak np. styl, treść, logika i argumentacja, stopień włączenia czytelnika w tok myślowy autora czy umiejętne operowanie cudzym słowem [por. m.in. Kast 1999, 217-218; Łompiś 2018, 148]. Opracowanie szczegółowych kryteriów ewaluacji pozwala ukierunkować uwagę oceniających na dany aspekt i tym samym zoptymalizować proces rewizji cudzego efektu pracy pisemnej. Co więcej, zapobiega ono powierzchownemu wysuwaniu wniosków, w tym także o zabarwieniu emocjonalnym [Merz-Grötsch 2010, 91]⁵.

Na zajęciach z pisania warto wykorzystać różne formy przekazu koleżeńskie informacji zwrotnej. Mowa tu o dostarczaniu uwag autorowi w sposób bezpośredni, za pomocą wypełnionego kwestionariusza, czy też przesłaniu prac na elektroniczną skrzynkę pocztową, po uprzednim opatrzeniu ich komentarzami przy użyciu odpowiedniej funkcji dostępnego programu. Zaletą ostatniej formy feedbacku polega na tym, że tryb śledzenia zmian pozostawia autorowi wybór akceptacji bądź odrzucenia danej propozycji, a ponadto umożliwia zamieszczenie własnego komentarza do czyichś uwag.

Konfrontacja własnego efektu pracy pisemnej z opinią innych powinna stać się oczywistym, zaakceptowanym aspektem tekstotwórstwa, zwłaszcza że piszący przystępują do poprawy wypracowań z wyraźną niechęcią, często zadowolając się pierwszą wersją [por. Wolff, Rüschoff 2000, 104]. Poza tym, co ważne w kontekście intertekstualności, konfrontacja własnych wyników pracy pozwala zrozumieć przyszłym absolwentom studiów, aspirujących do roli autorów prac naukowych, że przekazywane przez nich informacje podlegają krytycznej ocenie ze strony innych uczonych oraz że stanowią one punkt wyjścia do ich dalszych rozważań.

---

nie może się ograniczać tylko do tresury i wymagania odpowiedniego zachowania i przekazywania wiedzy przez nauczycieli” [Buczek 2014, 39].

⁵ Propozycje ćwiczeń, które zapobiegają spontanicznym, przypadkowym reakcjom ze strony uczniów podczas poprawy tekstów przedstawia Fritzsche [1994, 203-207].

Przekazywanie informacji na temat kompleksowości intertekstualnego aktu mowy

Jak wynika z dotychczasowych rozważań, wsparcia w przygotowaniu wypowiedzi pisemnej na podstawie treści tekstów innych autorów dostarcza podział wspomnianej czynności na poszczególne etapy. Wiadomo też, że przygotowanie piszących do konfrontacji własnych dokonań z opinią odbiorcy komunikatu stanowi niezbędny element kształcenia umiejętności tworzenia związków międzytekstowych. Umiejętność ta wymaga ponadto wiedzy na temat kompleksowości „intertekstualnego” aktu mowy. Składa się na nią znajomość:

- formy językowej intertekstemów⁶,
- intencji autorów tworzących związki międzytekstowe,
- skutku perlokucyjnego osiąganego po stronie partnera dialogu intertekstualnego poprzez stosowanie pewnych strategii jego prowadzenia.

Na zajęciach z pisania akademickiego wskazane jest zapoznanie studentów z możliwościami realizowania dialogu intertekstualnego w planie językowym, ponieważ ciągle operowanie intertekstemami pozwala wykształcić z czasem umiejętność posługiwania się wyrażeniami cudzysłowowymi, która „jest świadectwem – jak pisze Głowiński [1994, 114] – opanowania danego języka i osadzenia się w kulturze, do jakiej on należy”. Do ćwiczeń pozwalających nabyć wprawę w posługiwaniu się sygnałami intertekstualnego nawiązania zalicza się chociażby:

- parafrazowanie cytatów zamieszczonych w przykładowym tekście naukowym,
- ustalanie oryginalnej wersji fragmentu tekstu na podstawie parafraz,
- identyfikację czasowników raportujących w tekście oraz określanie stanowiska autora, jakie zajmuje wobec prezentowanych informacji [zob. Marzec-Stawiarska 2016, 25-26].

Przedstawienie opisu zbiorczego intencji autora tworzącego związki międzytekstowe pozwala z kolei odkryć potencjał metatekstemów intertekstualnych i tym samym zrozumieć studentom, że operowanie cudzym słowem nie polega wyłącznie na jego cytowaniu, które niejednokrotnie przeobraża się w cytologię. Istotne jest, aby studenci mieli świadomość, iż metatekstemy wskazujące na relacje intertekstualne tworzą również dalsze grupy funkcjno-semantyczne, takie jak:

- komentujące działania autorów,
- wprowadzające wnioski wypływające z kontekstu komunikacyjnego (z literatury przedmiotu),

---

⁶ Pojęcie to, jakie przyjęłam na potrzeby uprzednich badań [zob. Jochimeczyk 2019], oznacza operatory metatekstowe wskazujące na relacje intertekstualne [zob. także: Gajewska 1999; 2004, 34-52]. Nazywane są one również *metatekstemami intertekstualnymi* [zob. Krauz 2009, 204] lub *nawiązaniami metaintertekstualnymi* [zob. Stasiuk 2016, 342-343].

- wskazujące na powszechną znajomość przywoływanych informacji, ustalające wspólną wiedzę nadawcy i odbiorcy,
- odsyłające do kontekstu komunikacyjnego,
- oceniające działania uczestników komunikacji naukowej,
- wskazujące na (ro)zbieżność opinii w literaturze przedmiotu [zob. Gajewska 1999, 2004; Jochimczyk 2019].

Odnosnie do porozumiewania się w akcie perlokucyjnym warto zwrócić uwagę studentów na to, że stosując pewne strategie prowadzenia dialogu intertekstualnego⁷, autor tekstu wywiera wpływ na przekonania oraz postawę swojego partnera dialogu. Dąży on do tego, aby inni członkowie społeczności naukowej ocenili go pozytywnie. Zdarzyć się jednak może, iż autor tekstu osiągnie efekt odwrotny od zamierzonego. Do nieudanego aktu mowy może dojść zwłaszcza w przypadku dialogowania z partnerem o odmiennym pochodzeniu kulturowym [zob. Jochimczyk 2019], dlatego też istotne jest przekazywanie tego rodzaju informacji zwłaszcza studentom studiów obcojęzycznych. Wskazywanie na różnice kulturowe, które determinują zachowania językowe autorów podczas tworzenia związków międzytekstowych, składa się na kompleksowy przekaz informacji na temat intertekstualności.

Różnice kulturowe w tworzeniu związków międzytekstowych

Różnice kulturowe w obrębie tworzenia związków międzytekstowych widoczne są ze względu na wiele aspektów. Jeden z nich dotyczy zajmowania stanowiska przez autora wobec opinii i dokonań innych członków społeczności naukowej, z którymi dzieli wiedzę. Z badań Grimm [1999] na temat grzeczności w recenzjach naukowych wynika, że autorzy niemieckojęzyczni znacznie częściej niż rosyjskojęzyczni wyrażają negatywną opinię. Czynią to również w sposób bardziej bezpośredni, narażając tym samym autora recenzowanego tekstu na „utratę” twarzy. Badania Grimm wskazują jednocześnie na powściągliwość niemieckojęzycznych recenzentów w wyrażaniu pochwał, które następuje zwykle dopiero w końcowej części recenzji. Podobne konkluzje formułuje Baßler [2003]. Dochodzi on do wniosku, że rosyjskojęzyczni autorzy abstraktów naukowych są mniej skłonni niż niemiecko- i anglojęzyczni do formułowania krytycznych uwag.

---

⁷ Do strategii tych należy m.in. sposób i częstość wyrażania pozytywnej oraz negatywnej opinii na temat dokonań innych autorów tekstów naukowych, wskazywanie na własne dokonania oraz czynienie informacji na ich temat konstytutywnym elementem tekstu, posługiwanie się wraz z nazwiskiem imieniem oraz tytułem/stopniem naukowym cytowanego, wskazywanie na swą przynależność do danego grona uczonych itp. [zob. Jochimczyk 2019].

Na różnice kulturowe, które występują między tekstami niemiecko- i anglojęzycznymi oraz dotyczą postawy konfrontacyjnej, wskazują Hutz [2001] oraz Griffig [2006]. W polu zainteresowania pierwszego z nich znajdują się recenzje, drugiego zaś – artykuły naukowe. Obydwaj badacze są zgodni co do tego, że teksty niemieckojęzyczne uchodzą za bardziej krytyczne. Zgodnie z przeprowadzoną przez Griffiga analizą, 70,1 % wypowiedzi wartościujących, odnotowanych w artykułach niemieckojęzycznych plasuje się po stronie „minus” skali wartości, a tylko 29,9% po stronie „plus”. Sytuacja kształtuje się inaczej w przypadku artykułów anglojęzycznych: 48,9% to wypowiedzi podkreślające pozytywne aspekty pracy naukowej danego autora, 51,1% – sygnalizujące brak zgody piszącego z autorem lub wątpliwości odnośnie danej kwestii. Ponadto zdaniem Hutz [2001] autorzy niemieckojęzyczni rzadziej stosują środki językowe łagodzące krytyczną opinię. Potwierdza on słowa Kothhoff [1989] na temat zorientowania niemieckich lingwistów na przedmiot poznania, z kolei amerykańskich na relacje z pozostałymi członkami społeczności naukowej. Hutz odnotowuje w tekstach niemieckich mniejszą liczbę wypowiedzi wartościujących z użyciem zaimka osobowego „ja”. Z unikaniem bezpośredniego wskazywania na własną osobę, np. poprzez użycie słowa „czytelnik” (*czytelnik może mieć wątpliwości...; niezrozumiałe dla czytelnika jest... itp.*), wiąże się chęć zobiektywizowania krytyki. Jak wykazują badania, autorzy niemieckojęzyczni preferują formułowanie krytycznych uwag w sposób bezosobowy [Hutz 2001].

Z badań wynika ponadto, że autorzy niemieckojęzyczni rzadziej stosują strategię łagodzenia krytyki, których nie brakuje w polskojęzycznych rozprawach naukowych [Jochimczyk 2019]. W porównaniu z polskimi autorami rozpraw lingwistycznych niemieccy uczeni wykazują większą skłonność do zajmowania postawy konfrontacyjnej w dialogu intertekstualnym. Są oni w większym stopniu nastawieni na polaryzację stanowisk, o czym świadczy wyższa frekwencja wypowiedzi krytycznych w ich tekstach [Ibidem].

Podobnie różnice wykazuje konfrontacja włoskich i niemieckich recenzji. W tych pierwszych uwagi krytyczne występują rzadziej, a ponadto ograniczają się z reguły tylko do pewnych aspektów, takich jak np. formatowanie tekstu [Foschi Albert 2013]. W recenzjach niemieckich z kolei wypowiedzi wartościujące odnoszą się do szerszego zakresu elementów tekstu podlegających ocenie, tj. m.in. niejednoznaczności treści, nieadekwatności metodologicznej, nieprawidłowości argumentacyjnych, luk bibliograficznych itp. Foschi Albert [2013] odnotowuje ponadto we włoskich recenzjach częstsze użycie przymiotników o wartości dodatniej.

Prowadzenie dialogu międzytekstowego przez przedstawicieli różnych kultur różni się także pod względem ich autorytatywności w tekstach, której wyraz stanowi posługiwanie się cytatami niezintegrowanymi syntaktycznie. Jednym z pierwszych badaczy sposobu integracji tekstów źródłowych z własną wypowiedzią jest Clyne [1987; 1991a; 1991b]. Dochodzi on do wniosku,

że autorzy niemieckojęzyczni rzadziej niż anglojęzyczni zamieszczają informacje o autorze przytaczanych treści w ciągu linearnym zdania. Różnice pod tym względem widoczne są także w konfrontacji z tekstami polskojęzycznymi. Okazuje się, iż autorzy polskojęzyczni częściej niż niemieckojęzyczni posługują się autorytetem źródła, przenosząc jednocześnie odpowiedzialność za przekazywane informacje na innych autorów [Jochimczyk 2019]. Rzadziej z kolei nawiązują oni do prac własnych. Poza tym autorzy niemieckojęzyczni w odróżnieniu od polskojęzycznych zamieszczają informacje na temat własnych dokonań w tekście głównym [Ibidem].

Różnice kulturowe w obrębie tworzenia związków międzytekstowych widoczne są także pod względem wyrażania przez autora szacunku i uznania względem innych uczonych. Przeprowadzone badania prowadzą do wniosku, że wspomnianą czynność wykonują częściej autorzy polskojęzycznych rozpraw lingwistycznych. Odnotowuje się w nich bowiem większą liczbę sygnałów intertekstualnego nawiązania zawierających imię cytowanego [Ibidem], za pomocą których wyraża się szacunek przytaczanej osobie oraz podkreśla jej znaczenie [por. Grzybowski, Sawicki 2010, 81-82; Griffig 2006, 153]. Zdarza się również, że lingwiści polscy zamieszczają przed nazwiskiem cytowanego jego stopień lub tytuł naukowy [Jochimczyk 2019]. Czynność ta służy wyrażeniu poważania względem partnera w dialogu intertekstualnym.

Podsumowanie

Choć dominujące w edukacji szkolnej badania literaturoznawcze typu intertekstualnego stanowią bez wątpienia istotny element kształcenia uczniów, w praktyce akademickiej większą wartość zyskuje refleksja nad „intertekstualnym” aktem mowy. Powodem tego jest fakt, że każdy student – niezależnie od wybranego kierunku studiów – nie tylko powinien zdobyć w toku nauczania odpowiednią wiedzę z danego przedmiotu, lecz także umiejętność korzystania z dotychczasowego dorobku uczonych, czego niekwestionowany dowód stanowi umiejętne operowanie cudzym słowem we własnej wypowiedzi. W celu zwiększenia szans na lepszą ocenę składanych przez studentów prac zaliczeniowych czy promocyjnych zaleca się przekazywanie informacji na temat:

- możliwości optymalizacji procesu tekstotwórczego (który uwzględnia korzystanie z różnych źródeł wiedzy) poprzez jego podział na poszczególne etapy,
- technik efektywnej recepcji komunikatów językowych,
- konieczności konfrontacji własnego efektu pracy pisemnej z opinią odbiorcy komunikatu,
- wszystkich trzech aspektach „intertekstualnego” aktu mowy, w tym wiedzy na temat różnic kulturowych występujących w obrębie tworzenia związków międzytekstowych.

Bibliografia

- Baßler Harald. 2003. *Russische, deutsche und angloamerikanische Zeitschriftenabstracts der Soziologie: Worin unterscheiden sie sich? W: Sprache und politischer Wandel.* Hrsg. Gruber H., Menz F., Panagl O. Frankfurt a. Main: Peter Lang: 189-212.
- Buczek Wiesława. 2014. *Dialog wychowawczy propozycją dla nauczyciela i ucznia na wzajemne porozumienie i współpracę.* „Rozprawy Społecznie” t. 8, nr 3: 35-40.
- Bula Danuta, Niesporek-Szamburska Bernadeta. 2000. *Próba dialogu nauczyciela z uczniem na przykładzie recenzji prac uczniowskich oraz opisów osiągnięć dzieci.* W: *Język w przestrzeni edukacyjnej.* Red. Mrózek R. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: 123-128.
- Bulska Teresa. 2006. „Wstrzelić się w model” czy rozwiązać zadanie? Wnioski z uważnej lektury wybranych wypracowań maturalnych – analiz opowiadania J. Iwaszkiewicza *Wiewiórka*. W: *O wyższą jakość egzaminów szkolnych.* Red. Niemierko B., Szmigiel M.K. Lublin: Polskie Towarzystwo Diagnostyki Edukacyjnej: 430-440.
- Clyne Michael. 1987. *Cultural Differences in the Organization of Academic Texts: English and German.* „Journal of Pragmatics” Vol. 11: 211-247.
- Clyne Michael. 1991a. *The sociocultural dimension: The dilemma of the Germanspeaking scholar.* W: *Subject-oriented texts.* Hrsg. Schröder H. Berlin: Walter de Gruyter: 49-67.
- Clyne Michael. 1991b. *Zu kulturellen Unterschieden in der Produktion und Wahrnehmung englischer und deutscher wissenschaftlicher Texte.* „Info DaF” Vol. 4: 376-383.
- Cyniak Eugeniusz. 2002. *O intertekstualności w szkolnym odbiorze dzieła literackiego.* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” Vol. 5: 261-277.
- Dittmann Jürgen, Geneuss Katrin A., Nennstiel Christoph, Quast Nora A. 2003. *Schreibprobleme im Studium – Eine empirische Untersuchung.* W: *Wissenschaftlich schreiben – lehren und lernen.* Hrsg. Ehlich K., Steets A. Berlin-New York: Walter de Gruyter: 155-185.
- Duszek Anna. 1998. *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Eco Umberto. 2007. *Jak napisać pracę dyplomową. Poradnik dla humanistów.* Przeł. Jurkowlaniec G. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Esselborn-Krumbiegel Helga. 2016. *Richtig wissenschaftlich schreiben. Wissenschaftssprache in Regeln und Übungen.* Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Feilke Helmuth. 2002. *Lesen durch Schreiben. Fachlich argumentierende Texte verstehen und verwerten.* „Praxis Deutsch” Vol. 176: 58-66.
- Foschi Albert Marina. 2013. *Kulturspezifische Züge schriftlicher Textsorten am Beispiel italienisch- und deutschsprachiger wissenschaftlicher Rezensionen.* W: *Wissenschaftliche Textsorten im Germanistikstudium deutsch-italienisch-französisch kontrastiv. Trilaterales Forschungsprojekt in der Villa Vigoni 2007-2008.* Hrsg. Dalmas M., Foschi Albert M., Neuland E. Villa Vigoni Verlag. W: http://www.villavigoni.it/contents/editions/VV_Gesamtmanuskript_nuova_edizione_04.03.13.pdf [Zugriff am 22 IV 2018].
- Fritzsche Joachim. 1994. *Zur Didaktik und Methodik des Deutschunterrichts.* Bd. 2: *Schriftliches Arbeiten.* Stuttgart: Ernst Klett Schulbuchverlag.
- Gajda Stanisław. 1982. *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Gajewska Urszula. 1999. *Metatekstemy wskazujące na relacje intertekstualne.* „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Seria Filologiczna. Językoznawstwo” Vol. 5, z. 32: 199-133.

- Gajewska Urszula. 2004. *Metatekstemy w języku nauk ścisłych*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Głowiński Michał. 1994. *Mowa: cytaty i aluzje*. „Teksty Drugie” nr 3: 107-118.
- Griffith Thomas. 2006. *Intertextualität in linguistischen Fachaufsätzen des Englischen und Deutschen*. Frankfurt a. Main: Peter Lang.
- Grimm Anja. 1999. *Höflichkeit in der Wissenschaftssprache (am Beispiel deutscher und russischer Rezensionen)*. W: *Linguistische Beiträge zur Slavistik. VI. JungslavistInnen-Treffen Wien*. Hrsg. Doleschal U., Hoffmann E. München: Verlag Otto Sagner: 49-67.
- Grzybowski Przemysław, Sawicki Krzysztof. 2010. *Pisanie prac i sztuka ich prezentacji*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Hutz Matthias. 2001. „Insgesamt muss ich leider zu einem ungünstigen Urteil kommen“. *Zur Kulturspezifik wissenschaftlicher Rezensionen im Deutschen und Englischen*. W: *Zur Kulturspezifik von Textsorten*. Hrsg. Fix U., Habscheid S., Klein J. Tübingen: Stauffenburg Verlag: 109-130.
- Jakobs Eva-Maria. 1997. *Lesen und Textproduzieren. Source reading als typisches Merkmal wissenschaftlicher Textproduktion*. W: *Schreiben in den Wissenschaften*. Hrsg. Jakobs E.-M., Knorr D. Frankfurt a. Main i in.: Peter Lang: 75-90.
- Jakobs Eva-Maria. 1999. *Normen der Textgestaltung*. W: *Schlüsselkompetenz Schreiben. Konzepte, Methoden, Projekte für Schreibberatung und Schreibdidaktik an der Hochschule*. Hrsg. Kruse O., Jakobs E.-M., Ruhmann G. Neuwied: Luchterhand: 171-190.
- Jochimczyk Magdalena. 2019. *Dialog intertekstualny w polskich i niemieckich rozprawach lingwistycznych – próba konfrontacji*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr hab. Jana Iluka. Katowice.
- Kast Bernd. 1999. *Fertigkeit Schreiben*. Berlin-München: Langenscheidt.
- Kotthoff Helga. 1989. *So nah und so fern: Deutsch-amerikanische pragmatische Unterschiede im universitären Milieu*. „Info Daf” Vol. 4: 448-459.
- Kraskowska Ewa, Legeżyńska Anna. 1993. *Słowa, słowa, słowa ... (O intertekstualności)*. „Polonistyka” nr 8: 452-458.
- Krauz Maria. 2009. *Kategoria intertekstualności w badaniach polskich*. W: *Linguistyka tekstu w Polsce i w Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy*. Red. Bilut-Homplewicz Z., Czachur W., Smykała M. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT: 197-205.
- Kruse Otto, Ruhmann Gabriela. 1999. *Aus Alt mach Neu: Vom Lesen zum Schreiben wissenschaftlicher Texte*. W: *Schlüsselkompetenz Schreiben. Konzepte, Methoden, Projekte für Schreibberatung und Schreibdidaktik an der Hochschule*. Hrsg. Kruse O., Jakobs E.-M., Ruhmann G. Neuwied- Kriftel- Berlin: Luchterhand: 109-121.
- Lipińska Ewa. 1997. *Techniki nauczania pisania na kursie ogólnym języka polskiego dla cudzoziemców*. „Przegląd Polonijny” z. 4: 119-128.
- Lipińska Ewa. 2000. *Sprawność pisania w nauczaniu języka obcego*. „Języki Obce w Szkole” nr 5: 10-19.
- Łompięś Jan. 2018. *Refleksja metapoznawcza w procesie kształtowania sprawności pisania na poziomie akademickim*. „Tertium” t. 3, z. 2. W: <https://journal.tertium.edu.pl/index.php/JaK/article/view/79/153> [Dostęp 29 V 2019].
- Marzec-Stawiarska Małgorzata. 2016. *Cytowanie dosłowne jako element edukacji akademickiej*. „Języki Obce w Szkole” nr 3: 23-26.
- Merz-Grötsch Jasmin. 2010. *Texte schreiben lernen. Grundlagen, Methoden, Unterrichtsvorschläge*. Seelze: Kallmeyer in Verbindung mit Klett.
- Paprocka-Piotrowska Urszula. 2016. *Styl naukowy w studenckich pracach dyplomowych. Uwagi z seminarium*. „Języki Obce w Szkole” nr 3: 19-22.
- Portmann Paul R. 1991. *Schreiben und Lernen. Grundlagen der fremdsprachlichen Schreibdidaktik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

- Schmölzer-Eibinger Sabine. 2008. *Ein 3-Phasen-Modell zur Förderung der Textkompetenz*. „Fremdsprache Deutsch” Vol. 39: 28-33.
- Sowińska Eugenia, Plączkowska Barbara. 1973. *Hilfsmaterial zur Methodik des Deutschunterrichts für Germanistikstudenten*. Warszawa: PWN.
- Spechen und Schreiben in der Fremdsprachenarbeit* 2000. Hrsg. Wolff D., Rüschoff B. Koblenz: Universität Koblenz-Landau, Abt. Koblenz.
- Standop Ewald, Meyer Matthias. 2004. *Die Form der wissenschaftlichen Arbeit. Ein unverzichtbarer Leitfaden für Studium und Beruf*. Wiebelsheim: Quelle & Meyer Verlag.
- Stasiuk Oleksandr. 2016. *Metaintertextuelle Markierungen des massenmedialen Interdiskurses in parlamentarischen Texten Deutschlands und Schwedens*. „Germanica Wratislaviensia” nr 141: 335-347.
- Stephany Ursula, Froitzheim Claudia. 2009. *Arbeitstechniken Sprachwissenschaft. Vorbereitung und Erstellung einer sprachwissenschaftlichen Arbeit*. Paderborn: Wilhelm Fink.
- Wilkoń Aleksander. 2002. *Spójność i struktura tekstu*. Kraków: Universitas.
- Zeler Bogdan. 1995. *Co czytają poeci? (O intertekstualnej interpretacji utworów poetyckich)*. „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego” nr 14: 72-78.

LITERATUROZNAWSTWO I PRZEKŁADOZNAWSTWO

DOI: 10.31648/an.5589

POSTPAMIĘĆ CZY PAMIĘĆ INDYWIDUALNA? DOŚWIADCZENIE ZAGŁADY ZOBRAZOWANE W REPORTAŻU AGATY TUSZYŃSKIEJ PT. *BAGAŻ OSOBISTY. PO MARCU*

FROM POST-MEMORY TO INDIVIDUAL MEMORY? THE EXPERIENCE OF THE HOLOCAUST ILLUSTRATED IN AGATA TUSZYŃSKA'S REPORTAGE *PERSONAL LUGGAGE. AFTER MARCH*

Joanna Chłosta-Zielonka

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8057-1898>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / University of Warmia and Mazury in Olsztyn

e-mail: j.chlosta-zielonka@uwm.edu.pl

Keywords: post-memory, individual memory, generational memory, Holocaust, March events

Abstract: The aim of this article is to analyze the latest reportage by Agata Tuszyńska entitled *Personal luggage. After March* [2018]. The author deals with the shared experience of the generation of young Jews, the children of those who survived the Holocaust, living in the Polish People's Republic. The category of post-memory, defined in 1997 by Marianne Hirsch, is assigned to this experience reported in the text. The interpretation of the protagonists' statements, however, demonstrates that it does not work in their case. Their memories are of a genuine generational character, but they consist of a variety of individual memories, in which the Holocaust is on the margin of experience.

Kategoria postpamięci zaproponowana przez Marianne Hirsch, amerykańską literaturoznawczynię, odzwierciedla proces, który dokonał(uje) się w świadomości potomków ocalałych z traumatycznych zdarzeń, najczęściej związanych z kataklizmem II wojny światowej. Jej praca, w której pojawiła

się ta teoretyczna koncepcja, została opublikowana w 1997 roku w książce *Family Frames. Photography, Narrative, and Postmemory* [Hirsch 1997], a w Polsce w 2010 roku ukazał się przekład jednego rozdziału pt. *Żaloba i pamięć* [Hirsch 2010]. Pojęcie postpamięci było wykorzystywane przez polskich badaczy wielokrotnie w odniesieniu do wydarzeń II wojny światowej [Majchrowski, Owczarski 2011], szczególnie zaś do opisanie świadomości potomków ocalałych z Zagłady [Żórawska 2010; 2015a; 2015b].

Zagłada stała się na przełomie lat 90. tematem, który domagał się w Polsce przepracowania: opisanie i pokazania w różnych kontekstach. Ponieważ celem artykułu jest wskazanie na pewien ważny trop metodologiczny nawiązujący do Zagłady, zostaną tutaj tylko przywołane pewne istotne wydarzenia literackie, decydujące o popularności tematu. Jego odnowienie rozpoczyna się od słynnego eseju Jana Błońskiego z 1987 roku *Biedni Polacy patrzą na getto*, poprzez powieść Pawła Huellego *Weiser Dawidek* z 1987 do *Umschlagplatz* z 1988 Aleksandra Rymkiewicza. Po 1989 roku w Polsce pojawiły się najpierw książki Henryka Grynberga i Hanny Krall drukowane wcześniej na emigracji, potem powieści i reportaże tych autorów napisane w ostatniej dekadzie XX wieku i wydane w kraju. O swoich holocaustowych doświadczeniach pisali też inni: Ida Fink (*Ślady*, 1987 Londyn, 1996 Warszawa), Piotr Matywiecki (*Kamień graniczny*, 1994), Adam Sikora (*Szczęściarz*, 2001), Roman Greń (*Krajobraz z dzieckiem*, 1996), Wilhelm Dichter (*Koń Pana Boga*, 1996) i Michał Głowiński (*Czarne sezony*, 1998).

Polskie literaturoznawstwo poświęcone problematyce Holocaustu najpełniej rozwinęło się na początku XXI wieku. Podjęto wówczas m.in. pracę nad opisaniem pojedynczych biografii [Buryła 2006], skupiono uwagę na doświadczeniach żydowskiego dziecka wyrażonych w zapisach autobiograficznych [Kowalska-Leder 2009], dokonano analizy pojedynczych twórczości [Dąbrowski, Molisak 2006], przeprowadzono przekrojowe omówienia [Melchior 2004; Ubertowska 2007; Czapliński, Domańska 2009; Czapliński 2010; Buryła, Krawczyńska, Leociak 2012; Cuber 2013; Karolak 2014, Buryła 2016]. Zagadnienie wciąż jest niewyczerpane, o czym świadczą powstające opracowania szczegółowe badaczy specjalizujących się w tematyce Holocaustu, np. Jacka Leociaka [1997; 2009; 2010; 2018a; 2018b] i Barbary Engelking [1993; 1994; 1996; 2003; 2011], podejmowanie tematów związanych z doświadczeniem Holocaustu przez kobiety [Ubertowska 2008; 2009; Żórawska 2015a; 2015b] czy pogromami dokonanymi na Żydach [Buryła 2018]. Świadectwem aktualności tematu jest także kolejna praca, będąca efektem ministerialnego grantu *Reprezentacja Zagłady w kulturze polskiej* przedstawiająca obraz Holocaustu w filmach, sztukach wizualnych, muzyce, muzealnictwie polskim¹.

¹ Grant *Reprezentacja Zagłady w kulturze polskiej* skupia w zespole naukowym badaczy z Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Warszawskiego oraz Instytutu Badan Literackich PAN – teatrologów, filmoznawców, kulturoznawców i historyków sztuki. Zespołem kieruje prof. Sławomir Buryła.

Marianne Hirsch w pierwszej dekadzie XXI wieku dokonała kilku podróży do rodzinnego miasta swoich rodziców, do Czernowitz, by przepracować, stworzone wiele lat wcześniej, pojęcie postpamięci z własnym doświadczeniem [Ubertowska 2013]. Cztery wyprawy, które odbyła w latach 1998-2008, doprowadziły ją do napisania publikacji *Ghosts of home. The Afterlife of Czernovitz in Jewish Memory* [Hirsch, Spitzer 2010]. Pod wpływem osobistych doświadczeń i teoretycznych ustaleń zdaniem Aleksandry Ubertowskiej:

Koncepcja postpamięci ewoluowała, by swoją ostateczną formę przyjąć w artykule *The Generation of Postmemory* („Poetics Today” Spring 2008 – przyp. J.Ch.Z.), opublikowanym w roku 2008 na łamach czasopisma „Poetics Today” i książce pod tym samym tytułem z roku 2012 (*The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after Holocaust*, New York, Columbia University Press 2012 – przyp. J.Ch.Z.) [a zatem już po ukazaniu się *Ghosts of Home*]. W stosunku do pierwotnej wersji widoczne jest tu przesunięcie akcentów w kilku kwestiach. Hirsch w większym stopniu podkreśla etyczny aspekt relacji postmemorialnej i związane z nią niebezpieczeństwa, zastanawiając się nad tym, jak potomkowie ocalonych powinni przekazywać historii ofiar, nie zawłaszczając ich i nie eksponując w zbyt wielkim stopniu własnej osoby w akcie transmisji [Ubertowska 2013, 272].

Problem z przekazaniem doświadczenia spuścizny Holocaustu, o którym pisze Hirsch, mieli też polscy pisarze. Mam tu na myśli przede wszystkim bohaterkę tego artykułu, Agatę Tuszyńską (*Rodzinną historią lęku*, 2005), ale także m.in. Romę Ligocką (*Dziewczynka w czerwonym płaszczyku*, 2001), Magdalenę Tulli (*Włoskie szpilki*, 2011), Ewę Kuryluk (*Goldi*, 2004 i *Frascati*, 2009), Piotra Pazińskiego (*Pensjonat*, 2009) czy Mikołaja Grynberga (*Oskarżam Auschwitz*, 2014).

Celem artykułu jest analiza najnowszego reportażu Agaty Tuszyńskiej pt. *Bagaż osobisty. Po Marcu* [Tuszyńska 2018], w którym autorka zajmuje się wspólnym doświadczeniem pokolenia młodych Żydów, dzieci tych, którzy ocalili z epoki Holocaustu, żyjących w PRL-u. Temu przeżyciu zostanie przypisana kategoria postpamięci. Wydaje się ona tutaj nieodzownym pojęciem, gdyż obejmuje wspólne doznania, będące udziałem wielu potomków ocalonych, a więc w tym przypadku bohaterów książki Tuszyńskiej. Jednak, co ciekawe, opisane w reportażu dzieci ocalonych z Zagłady stanowią przypadek niecodzienny. Dzięki bliskiej więzi rówieśniczej, umiejętności stworzenia swoistej „paczki” koleżeńskiej, zdołali oni uniknąć traumatycznych doznań swoich rodziców. Powinno ich łączyć bardzo wiele podobnych doświadczeń związanych z gehenną, którą musieli przeżyć ich bliscy, ale o tym albo nie wiedzieli, albo na co dzień ich nie zauważali bądź nie potrafili zobaczyć lub też, w kilku przypadkach, unikali trudnego tematu. Dopiero wydarzenia marcowe 1968 roku przypomniały im niejako, że należą do „innej” tradycji, sięgającej kilku poprzednich wieków, odmiennej niż naród, w którym się wychowali i dojrzewali.

Tymczasem Marianne Hirsch uważa, że

postpamięć jest silną i bardzo szczególną formą pamięci właśnie dlatego, że jej relacja wobec przedmiotu czy źródła jest zapośredniczona nie poprzez wspomnienie, ale wyobraźnię i twórczość (...). Postpamięć charakteryzuje doświadczenie tych, którzy dorastali w środowisku zdominowanym przez narracje wywodzące się sprzed ich narodzin. Ich własne, spóźnione historie ulegają zniesieniu przez historie poprzedniego pokolenia ukształtowane przez doświadczenie traumatyczne, którego nie sposób ani zrozumieć, ani przetworzyć. Wypracowałam tę koncepcję w odniesieniu do dzieci ocalonych z Zagłady, ale uważam, że może ona również posłużyć do mówienia o pamięci drugiego pokolenia [Hirsch 2010, 254].

Zanim zostanie ustalone, jakie formy przyjęła postpamięć w doświadczeniu bohaterów reportażu *Bagaż osobisty. Po Marcu*, należy sięgnąć do wcześniejszej książki Tuszyńskiej *Rodzinna historia lęku* [Tuszyńska 2005], będącej dla autorki rodzajem autoterapii, zrzuceniem ciężaru milczenia, przyznaniem się do prawdziwego pochodzenia, jednocześnie także częściowym wyzwoleniem z odziedziczonej traumy. Ta opowieść stała się bestsellerem oraz przedmiotem opisu kilku badaczy tematu [Siemińska 2006; Żórawska 2015a; 2015b].

Dla porządku warto przypomnieć, że Agata Tuszyńska, córka dziennikarza radiowego Bogdana Tuszyńskiego i dziennikarki Haliny Przedborskiej, z wykształcenia historyk teatru i doktor nauk humanistycznych, znana jest z pracy dziennikarskiej zarówno dydaktycznej, jak i twórczej. Napisała kilkanaście reportaży. Kilka z nich ma wyraźny kontekst autobiograficzny, a prawie wszystkie łączy osobiste poszukiwanie prawdy o żydowskim świecie, który w czasie II wojny zaginął i niewiele pozostało po nim śladów. Tuszyńska o swoich żydowskich korzeniach dowiedziała się w wieku 19 lat, ale nie zrobiło to wówczas na niej większego wrażenia:

Miałam dziewiętnaście lat, ale nie od razu zdałam sobie sprawę ze znaczenia tych słów. Ani z ich konsekwencji. Minęło co najmniej dziesięć lat, zanim zaczęłam oswojać się z tą myślą, i jeszcze kilka, zanim potrafiłam coś z tym zrobić. Wychowałam się w polskiej rodzinie. Długo żyłam w schizofrenicznym rozdwojeniu, nie umiejąc ujawnić światu tej strasznej, jak sądziłam, prawdy. Ta książka jest zapisem mojej historii [Tuszyńska 2005, 9].

Była zbyt młoda, by zrozumieć, jak ważna w życiu każdego człowieka jest więź z przeszłością, która wpływa na jego tożsamość. Choć w świecie płynnej nowoczesności, np. według słów Zygmunta Baumana, tożsamości są liczne, na dodatek rozmyte i niejasne, to właśnie impuls dookreślenia siebie, znalezienia jakiegoś początku, momentu, od którego wszystko się zaczęło, zainspirował Tuszyńską do napisania w 2005 roku autobiograficznej opowieści *Rodzinna historia lęku*. Dopiero jako dojrzała kobieta zrozumiała wiele ze znaków, które przekazywali jej rodzice. Ojciec nastawiony był do świata żydowskiego wręcz wrogo, uosabiał typ polskiego antysemity:

W domu słowo „Żyd” słyszałam rzadko. Tylko z ust ojca i zawsze szyderczym tonem. Żydzi uosabiali w jego oczach nieokreśloną, wszechobecną winę za wszystko, co nie

szło tak, jak oczekiwał. Uważał, że się panoszą i odbierają innym należne przywileje. Obarczał ich odpowiedzialnością za niepopularne decyzje, doraźne kłopoty w pracy, brak opon do skody. Czasami wskazywał palcem postaci na ekranie telewizora, jakby się uczył odróżniać ich od innych. Oni. Inni. Było nie do pomyślenia, aby mogli się znaleźć nie tylko w naszym domu, ale nawet w kręgu znajomych. Nie rozumiałam, co to wszystko znaczy. Nigdy nie spotkałam Żyda [Ibidem, 22].

Z kolei matka, która przeżyła wojnę dzięki nadzwyczajnym zdolnościom swojej matki, ukrywającej je obie po likwidacji warszawskiego getta po aryjskiej stronie, czyniła wszystko, by uchronić swoje dziecko przed deprecjacją ze strony innych:

Ona milczała, żeby odgrodzić mnie murem, jak mówi, od wszystkiego złego, co mogłoby mnie w tym kraju spotkać z racji jej pochodzenia. Staram się zrozumieć, że był to dowód największej miłości matki do dziecka [Ibidem, 30]

(...) Za wszelką cenę chciała mi oszczędzić lęku i upokorzeń, jakie ją spotkały. Chciała chronić mnie przed polskim światem, który – według jej oceny – mógł stwarzać zagrożenie. Zataiła przede mną prawdę i pozbawiła mnie prawdziwej tożsamości, w imię miłości i mojego bezpieczeństwa [Ibidem, 32].

Liczne depresyjne stany matki, jej wycofania i długo trwające milczenia, tzw. „odwrócenia się” od życia, były dla młodej dziewczyny niezrozumiałe, gdyż nie potrafiła odczytać ich kontekstu, a także zrozumieć, że różniące się tak diametralnie światy ojca i matki muszą się w końcu rozejść. Dzieli je bowiem przeszłość mająca odmienne źródła.

Tuszyńska w *Rodzinnej historii lęku* rozpoczyna śledztwo, którego celem jest zrozumienie siebie i odnalezienie własnych powiązań z żydowskim światem. Mozolnie wydobywa z nieistniejących właściwie archiwów okrucy przeszłości. Są to pojedyncze zachowane zdjęcia, metryki urodzenia i zaświadczenia o ślubach. Skleja je pieczołowicie, by odnaleźć w tym wszystkim jakiś porządek, w którym także ona mogłaby się sytuować².

Jak powiedziano, twórczość Tuszyńskiej wyrasta z jej doświadczeń autobiograficznych. To właśnie potrzeba zrozumienia świata kultury żydowskiej podsuwała jej kolejne tematy. Powstało studium o Isaaku Bashevisie Singerze (*Singer. Pejzaże pamięci*, 1994), o Irenie Krzywickiej (*Długie życie gorszycielki. Losy i świat Ireny Krzywickiej*, 1999), dwie książki o pieśniarce Wierze Gran

² Podobny przebieg ma proces tworzenia pamięci o Holocauście w eseju Nadine Fresco pt. *Śmierć Żydów. Fotografie*. Fresco, poruszona serią fotografii wykonanych w 1941 r. przez niemieckiego fotografa podczas egzekucji Żydów z getta w lotewskiej Lipawie na wydmach Skede, a pozyskaną i przechowaną przez jej krewnego wujka Dawida Zivconę, chce doprowadzić historię ofiar, posługując się „pamięcią obrazów”. Przyświeca jej osobisty cel, ponieważ jej rodzina pochodzi z Łotwy i odtworzenie zdarzeń z czasów II wojny jest wypełnieniem tzw. pamięci nieobecnej [Ostrowska 2011; Stempowski 2013]. W pracy *Holokaust w fotografiach. Interpretacja dowodów* Janina Struk prezentując serię zdjęć, dokumentującą zbrodnie nazistowskie, uzasadnia jak fotografia wpływa na pamięć o Zagładzie. Wyciąga na światło dzienne ignorowane lub zapomniane zdjęcia, komentując traumatyczne położenie utrwalonych na nich ofiar i dopowiadając prawdę o Holocauście [Struk 2007].

(*Oskarżona: Wiera Gran*, 2010; *Wiera. Dramat w sześciu obrazach*, 2013), o Leopoldzie Tyrmandzie (*Tyrmandowie. Romans amerykański*, 2012) i o Brunonie Schulzu (*Narzęczona Schulza*, 2015). Autorka poznała w Stanach Zjednoczonych marcowego emigranta z 1968 roku Henryka Daszyńskiego, który w USA przyjął nazwisko Dasko. Stali się parą na odległość. Ich związek skończył się tragicznie, bo Dasko dowiedział się nagle, że ma nieuleczalnego raka mózgu, najgorszą postać glejaka³.

Po nieuniknionej śmierci męża Tuszyńska wciąż szukała okrucich przeszłości, by stworzyć wyrazisty obraz tych jej fragmentów, które umknęły jej podczas beztroskich lat młodości, ale także by lepiej zrozumieć świat, w którym dorastał i dojrzewał Daszyński, później Dasko. Jej ostatnia książka, *Bagaż osobisty. Po Marcu*, jest reportażem będącym zapisem doświadczeń drugiego pokolenia Żydów, dzieci ocalonych po Holocauście, do którego należał także jej zmarły mąż. Od połowy lat 60. istniał on w swoistej grupie znajomych, częściej przyjaciół. Najpierw połączyło ich uczęszczanie do tej samej szkoły, a następnie wspólne spędzanie wolnego czasu na prywatkach czy wakacyjnych wyjazdach. Ich rodzice, najczęściej komuniści, pełnili ważne funkcje w instytucjach życia publicznego, dlatego też byli dobrze sytuowani, wyjeżdżali na ministerialne kolonie. Jednak o spójności i hermetyczności tego grona młodych ludzi decydowało przede wszystkim żydowskie pochodzenie. Z czasem okazało się, że ich domy są bardzo podobne. Oprócz rodziców, którzy nie opowiadali o przeżyciach wojennych, nie mieli krewnych, lub tylko pojedynczych, żyjących w innych krajach. Nie obchodzili świat, nie chodzili do kościoła jak wszyscy. Jednym słowem wyróżniali się na tle polskiego społeczeństwa.

O doświadczeniu Marca '68 pisali także, przedstawiając relacje tych, co przeżyli, i ich dzieci, Mikołaj Grynberg [2018] i Krystyna Naszkowska [2018]. Wszystkie trzy publikacje (łącznie z książką Agaty Tuszyńskiej) ukazały się w tym samym roku, w 50. rocznicę pamiętnych wydarzeń. Każda z nich tworzy w sposób nieunikniony obraz pamięci odnoszącej się do doświadczenia, będącego udziałem wielu osób. Czy jednak jest to obraz postpamięci wg definicji Hirsch, ukształtowany poprzez zbiorową pamięć o Zagładzie? Teoretyczne podstawy pamięci zbiorowej stworzył francuski socjolog Maurice Halbwachs, wyjaśniając sposoby konstruowania przez społeczeństwa wyobrażenia o sobie samych i reprodukcji przez pokolenia określonej tożsamości. Pisał on: „Nie ma pamięci, która byłaby możliwa na zewnątrz ram służących ludziom żyjącym w społeczeństwie do ustalania i odnajdywania wspomnień” [Halbwachs 1969, 123]. Oznacza to, że jednostka niefunkcjonująca w grupie społecznej, nie mogłaby posiadać pamięci indywidualnej. Zdaniem Halbwachsa pamięć indywidualną – wspomnienia, także natury osobistej – kształtuje pamięć społeczna, a więc

³ Tuszyńska namówiona przez przyjaciół podczas choroby męża rozpoczęła spisywać swoje przeżycia, by uporać się z dręczącym ją lękiem o zdrowie ukochanego. Zapisy ukazały się po jego śmierci w postaci książkowej pt. *Ćwiczenia z utraty* (Kraków 2007).

grupowa, narodowa, słowem – zbiorowa. Jan Assmann interpretując tezy Maurice Halbwachsa dowodzi, że podstawą pamięci zbiorowej jest komunikacja:

(...) jednostkowa pamięć powstaje w indywiduum przez jego udział w procesach komunikacji. Jest funkcją jej przynależności do różnorodnych grup społecznych, do rodziny, do wspólnoty religijnej i narodowej. Pamięć żyje w komunikacji i dzięki niej: jeśli komunikacja zostaje zerwana albo zmieniają się ramy odniesień, następuje zapomnienie. Pamiętamy tylko to, co komunikujemy i co możemy ulokować w ramach odniesień pamięci społecznej [Assmann J. 2016, 52-53].

Jan Assmann rozwinął teorię francuskiego socjologa, wyróżniając jeszcze bardziej szczegółowe cztery obszary pamięci: mimetyczną (wzorce działań, których uczymy się poprzez naśladowanie); pamięć rzeczy (przedmioty, kultura materialna); język i komunikacja (pamięć komunikatywna), przekazywanie znaczeń (pamięć kulturowa) [Ibidem, 36]. Zapisy autobiograficzne dotyczące Marca '68, obejmujące osobiste doświadczenie historii i przekazywane innym, mogłyby tworzyć pamięć komunikatywną, czyli, jak pisze Jan Assmann, wspólną pamięć o przeszłości, obejmującą trzy, a nawet cztery pokolenia i przemijającą wraz z jej nosicielami [Ibidem, 66].

Książka *Bagaż osobisty. Po Marcu*, tak samo jak dwie wcześniej wspomniane publikacje [Grynberg 2018; Naszkowska 2018], składające się z licznych wypowiedzi na temat tych samych zagadnień, sformułowanych przez dzieci ocalonych, dostarczają innych dowodów. Wielogłosowa opowieść pokazuje różnorodne, uzależnione od okoliczności, w których funkcjonowały rodziny, sposoby kształtowania powojennej tożsamości Żydów. Autorka już w *Rodzinnej historii lęku* ujmuje ten problem następująco:

Wielu ocalonych Żydów wołało po wojnie w Polsce milczeć o swoim pochodzeniu. Przeżyli i postanowili, że nigdy więcej nie będą Żydami. Lepiej się przyznawać, nigdy nie wiadomo, kiedy znowu na ciebie zapolują. Nie chcieli się czuć jak zaszczute zwierzęta. Tego lęku przed upokorzeniem pragnęli oszczędzić własnym dzieciom. Wszystko było lepsze od pogardy [Tuszyńska 2005, 31].

Dlatego część z nich chciała zapomnieć i skrupulatnie ukrywała przed dziećmi wszelkie ślady. Zmieniali imiona i nazwiska, imiona rodziców, ukrywali zagranicznych krewnych. I co najważniejsze, chcieli, na wszelki wypadek, wychować dzieci z dala od swoich żydowskich korzeni. W reportażu *Bagaż osobisty. Po Marcu* powtarzają się podobne wypowiedzi:

Niewiele wiemy. Rodzice mało opowiadali [Tuszyńska 2018, 56].

Kiedy byliśmy z bratem mali, rodzice nic nam nie mówili. Pogrzebali to głęboko w sobie, jak niebezpieczne radioaktywne odpady [Ibidem, 94].

Rodzice postanowili nie opowiadać nam, dzieciom, o losach swoich rodzin. Zajęło mi dużo czasu, żeby zrozumieć dlaczego. Chcieli, żeby dzieci żyły dzisiejszym dniem, a nie tym, co oni przeszli [Ibidem, 84].

Czy bohaterom reportażu potrzebne były te informacje? Raczej nie. Nauczyli się żyć z tajemnicą obok: z matką, która milczy całymi godzinami, ojcem, który leży bez ruchu na tapczanie. Potrafili się przystosować, choć pozostawało między rodzicami a nimi swego rodzaju niedopowiedzenie:

Nas chcieli chronić, trzymać z daleka od złych wspomnień. Skutecznie. Ciągle nie wiem, czy to dobrze, czy źle [Ibidem, 94].

Rodzice, chcąc nie chcąc, wpływali na doświadczenia swoich dzieci, które najczęściej (choć nie zawsze) jako nastolatki nie wiedzieli, że są Żydami i dowiadawali się o tym po raz pierwszy od obcych, choć zapytani o potwierdzenie tego faktu rodzice – nie zaprzeczali.

Wszyscy wiedzieli, że jestem Żydem, tylko ja nie wiedziałem. Nigdy o tym nie myślałem. To nie był u nas w domu żaden temat [Ibidem, 34].

Długo nie znalazłam prawdy o swoim pochodzeniu (...) powiedziały mi siostry Karpińskie. Miałam może dwanaście lat [Ibidem, 36].

Na początku nie wiedziałam, że jestem Żydówką. Gdy przychodzili znajomi, rodzice rozmawiali z nimi po żydowsku. Pytałam, co to za język, mówili, że turecki. Wierzyłam [Ibidem, 37].

Mój ojciec chciał, żeby jego dzieci wyrastały w kraju, w którym żydostwo nie jest innością. (...) robił wszystko, żebyśmy rośli w polskiej kulturze, polskiej historii, z polskim językiem [Ibidem, 82].

W ten sposób bohaterowie Marca '68, nie znając swojego pochodzenia i przeszłości, nie mogli oprzeć się na wpojonych im przez rodziców i bliskich doświadczeniach, tworzących ramy postpamięci, opartej na pamięci zbiorowej. Jak twierdził Maurice Halbwachs, którego słowa zinterpretował Jan Assmann:

Zbiorowości nie „mają” pamięci, ale kształtują pamięć swoich członków. Wspomnienia, także natury osobistej, powstają wyłącznie przez komunikację i interakcje w ramach grup społecznych. Pamiętamy nie tylko to, czego dowiedzieliśmy się od innych, lecz także to, co inni nam opowiedzieli i co uznają za znaczące i jako takie przekazują [Assmann J. 2016, 52].

Bohaterami reportażu są dojrzały już ludzie, których młodość przypadała na schyłek lat 60. Stanęli wówczas przed trudnymi marcowymi wyborami. Ale zanim to się stało, dojrzewali w innych niż rówieśnicy warunkach:

Przeszkadzało mi, że jesteśmy jakby zawieszeni w powietrzu. Bo właściwie świat dzielił się na te dzieci, które wierzyły w Boga, i na te, które nie wierzyły. Dlaczego nie chodzimy do kościoła? Dlaczego nie obchodzimy żadnych świąt? Wszystko było niejasne, niezrozumiałe [Tuszyńska 2018, 53].

Jak odczuwali swoją inność? Musieli się zmierzyć ze swego rodzaju fantazmatem [Janion 1991] istniejącym w polskiej świadomości, opartym częściowo na urojonym wyobrażeniu inności, przekazywanym z pokolenia na pokolenie stereotypie, który Mieczysław Dąbrowski określa następująco:

Fantazmat żydowski ukształtowany w polskiej świadomości i kulturze jest dwoistej natury: akceptująco-wykluczający, miłosno-nienawistny, filo- i antysemitki zarazem. Obejmuje, w myśl powyższych przytoczeń, zarówno doświadczenie konkretne, rzeczywiste, jak i wyobrażone, fantazyjne, wykreowane, zmyślone. Można sądzić, że rozumienie żydostwa jako czynnika wyłącznie ekonomicznego albo poprzez odrębność obyczajową czy religijną, a więc na jednej tylko płaszczyźnie, nie wystarczy do wyjaśnienia komplikacji stosunków polsko-żydowskich. (...) Świadomość polska jest silnie uwikłana w tak rozumiany fantazmat, ma on wpływ na stosunki polsko-żydowskie do dzisiaj [Dąbrowski, Molisak 2006, 7-8].

Ta negatywna atmosfera wokół żydowskiego świata, ukształtowana w polskiej rzeczywistości w wyniku inności obyczajowej, religijnej i etnicznej tego, narodu wpływała na podświadome poczucie inności młodych bohaterów reportażu Tuszyńskiej:

Nie miałam wówczas świadomości, że byliśmy tak widoczni. My Żydzi. Że tak się wyróżniamy. Teraz wiem, że nie tylko było nas widać, ale i słyszać. Mielśmy zwykle dobre stopnie, same piątki [Tuszyńska 2018, 35].

Punktem przełomowym w doświadczeniu bohaterów reportażu Tuszyńskiej były wydarzenia marcowe 1968 roku. W wielu relacjach powtarza się teza, że świadomość należenia do odrębnej nacji pojawiła się dopiero wraz z izraelsko-arabską wojną sześciodniową w czerwcu 1967 i dziwnym zachowaniem rodziców, których ich dorosłe dzieci nie potrafiły zrozumieć:

Mama słuchała Wolnej Europy. Nie odrywała się od radia. Zapytałem, co się dzieje, a ona, że w Izraelu jest wojna. Wojna jak wojna. Jest wojna w Wietnamie, dlaczego nie może być w Izraelu [Ibidem, 149].

Zachowania rodziców były niezrozumiałe, wydawały się przerysowane, a jednak młodzież powoli zaczynała rozumieć dlaczego:

Ojciec położył się na tapczanie, odwrócił do ściany i tak przeleżał w bezruchu kilka dni [Ibidem, 151].

Młodzi zostali włączeni w wir wydarzeń samoistnie: uczestniczyli w protestach po zdjęciu *Dziadów*, strajkach studenckich na Uniwersytecie Warszawskim, potyczkach z oddziałami milicji na ulicach.

Ale wtedy rozumiałem, że jest coś, o czym nie mam pojęcia, a co mnie dotyczy. Co to było? Strach. Mieszane uczucie. Przynależności nieświadomej, niechcianej, ale przynależności. Ja jestem tym, kim nie mam ochoty być i nie wiem, dlaczego mam być, ale jestem. Jestem, bo jestem [Ibidem, 149].

Marzec był dla mnie wydarzeniem największej wagi. Autentyczny wstrząs [Ibidem, 154].

Wcześniej byli nieświadomi, że mogliby się stać obiektem negatywnego zainteresowania, a już zupełnie nie spodziewali się, że antysemityzm wśród Polaków ma taką siłę. Opowiadają o nagłych zwolnieniach rodziców z pracy, ale też o zaczepianiu na ulicy, napadach i bójkach, o typowych przykładach

dyskryminacji. Ostatecznie prawie cała koleżeńska grupa wyjechała z kraju, najczęściej do Szwecji, gdyż Izrael w ogóle ich nie interesował, a wizę szwedzką można było otrzymać dość szybko. Ówczesne motywacje ich wyjazdu miały naprawdę różne źródła. Jedni robili to za namową rodziców i często z nimi opuszczali kraj. Inni nie wyobrażali sobie życia w zniewolonym kraju, w którym nie znajdują akceptacji współobywateli. Dzisiaj podają różne interpretacje:

Nie jestem pewna, czy to była w pełni świadoma decyzja. W jakimś sensie... wtedy byłam przekonana, że tak, ale dziś wiem, że to był impuls, chwila [Ibidem, 184].

A ja miałam dosyć wszystkiego. I katolicyzmu, i żydostwa, i polskości. Chciałam po prostu być sobą. Postanowiłam wyjechać do Szwecji. Zacząć nowe życie. Odciąć się. Z nikim nic wspólnego. Byłam psychicznie wykończona [Ibidem, 181].

Ten wyjazd to było uwolnienie. Szansa [Ibidem, 180].

Wydarzenia marcowe ukształtowały pamięć indywidualną każdego bohatera omawianego reportażu, niezależną od przeszłości ich rodziców, a tym bardziej mitologii stworzonych przez państwo czy kogokolwiek. Jednocześnie, idąc za myślą Aleidy Assmann, można stwierdzić, że wszystkie pamięci indywidualne złożyły się na pamięć pokoleniową:

Każdy człowiek kształtowany jest na każdym etapie życia przez określone historyczne doświadczenie kluczowe i – czy tego chce, czy nie – dzieli z rówieśnikami pewne przekonania, postawy i wyobrażenia o świecie, społeczne hierarchie wartości i kulturowe modele interpretacji. Oznacza to, że pamięć indywidualna podporządkowuje się szerszej perspektywie pamięci pokoleniowej, nie tylko w swojej rozpiętości czasowej, ale też pod względem form przepracowywania doświadczeń. Pojedyncze wspomnienia jednostkowe uśredniają się do zbiorowego tła doświadczeniowego [Assmann A. 2013, 46].

Dla bohaterów *Bagażu osobistego* tym kluczowym doświadczeniem, wskazanym przez Aleidę Assmann, były dopiero antysemityczne wydarzenia 1968 roku. One wpłynęły na ich życie w sensie dosłownym – kierując do różnych miejsc na świecie i nie pozwalając zbliżyć się do kraju, który przez dłuższy czas był w ich mniemaniu prawdziwą ojczyzną. Dopiero Marzec '68 spowodował, zresztą nie u wszystkich, refleksję tożsamościową, tj. powrót do korzeni kulturowych, do współodczuwania Zagłady jako doświadczenia, które zaważyło na ich życiu w sposób mentalny. Dopiero wtedy zrozumieli wiele z tego, co wcześniej podświadomie zauważali, ale czego nie chcieli analizować: odmienne zachowania rodziców, niezdefiniowaną własną inność zewnętrzną (w postaci semickich rysów, śniadej cery czy ciemnego koloru włosów), niemożliwość pełnej identyfikacji z katolikami z powodu własnego ateizmu.

Czy kategoria postpamięci okazuje się w tym przypadku przydatna? Bohaterowie przywołani przez Tuszyńską spełniają jej wyznaczniki ustalone przez Hirsch: są dziećmi ocalonych i powinni samoistnie dziedziczyć ich przeszłość wraz ze wszystkimi zewnętrznymi jej przejawami. Tak się jednak nie w pełni stało, gdyż nie czuli się nigdy ofiarami Holocaustu.

W posłowniu do swojej książki Tuszyńska określa opisaną grupę następująco:

Osobni i połączeni. Tylko sobie wzajemnie nie musieli tłumaczyć, wiedzieli kim i skąd są. Jak znaleźli się w obecnym miejscu. Prowadzili swoje równoległe życia w kilku krajach i kilku językach [Tuszyńska 2018, 292].

Perfekcyjnie wykształceni, inteligentni, znający obce języki, za granicą poradzili sobie znakomicie, robiąc kariery zawodowe w różnych dziedzinach. Nie czuli nigdy kompleksów, przynajmniej ich nie ujawniali. W czasie wydarzeń marcowych zachowali instynkt samozachowawczy mimo wielu fizycznych zagrożeń. Wyjeżdżali z kraju uśmiechnięci, właściwie zadowoleni, że oto los pozwolił im na życiową przygodę. Epilog książki *Bagaż osobisty. Po Marcu*, w którym są przedstawione ich życiorysy, pokazuje, że prawie wszyscy założyli rodziny, mają dzieci i wnuki. Doświadczenie rodziców nie zabrało im ani dzieciństwa, ani dorosłości. Nie zostali pozbawieni poczucia godności. Byli silni i odważni.

Bibliografia

- Assmann Aleida. 2013. *Cztery formy pamięci*. Przeł. Sidowska K. W: Assmann Aleida, *Między historią a pamięcią. Antologia*. Red. Saryusz-Wolska M. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Assmann Jan. 2016. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Przeł. Kryczyńska-Pham A. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Błoński Jan. 1987. *Biedni Polacy patrzą na getto*. „Tygodnik Powszechny” nr 2.
- Buryła Sławomir. 2006. *Opisać Zagładę. Holocaust w twórczości Henryka Grynberga*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Buryła Sławomir. 2016. *Wokół Zagłady. Szkice o literaturze Holocaustu*. Kraków: Universitas.
- Cuber Marta. 2013. *Metonimie Zagłady. O polskiej prozie lat 1987-2012*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Czapliński Przemysław. 2010. *Zagłada – niedokończona narracja polskiej nowoczesności*. W: *Ślady obecności*. Red. Buryła S., Molisak A. Kraków: Universitas: 337-384.
- Czapliński Przemysław, Domańska Ewa. 2009. *Zagłada. Współczesne problemy rozumienia i przedstawiania*. Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Engelking Barbara. 1993. *Na łące popiołów. Ocaleni z Holocaustu*. Warszawa: Cyklady.
- Engelking Barbara. 1994. *Zagłada i pamięć: doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Engelking Barbara. 1996. *Czas przestał dla mnie istnieć: analiza doświadczenia czasu w sytuacji ostatecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Engelking Barbara. 2003. *„Szanowny panie gisto”: donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940-1941*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Engelking Barbara. 2011. *Jest taki piękny słoneczny dzień... Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942-1945*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów.

- Engelking Barbara, Leociak Jacek. 2001. *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Fresco Nadine. 2011. *Śmierć Żydów*. Przeł. Kamińska-Maurugeon M. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Grynberg Mikołaj. 2018. *Księga Wyjścia*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Halbwachs Maurice. 1969. *Spoleczne ramy pamięci*. Przeł. Król M. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe.
- Hirsch Marianne. 1997. *Family Frames. Photography, Narrative, and Postmemory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hirsch Marianne. 2010. *Żałoba i postpamięć*. Przeł. Bojarska K. W. *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*. Red. Domańska E. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie: 247-280.
- Hirsch Marianne, Spitzer Leo. 2010. *Ghosts of home. The Afterlife of Czernovitz in Jewish Memory*. London: University of California Press.
- Janion Maria. 1991. *Projekt krytyki fantazmatycznej. Szkice o egzystencjach ludzi i duchów*. Warszawa: Wydawnictwo PEN.
- Karolak Sylwia. 2014. *Doświadczenie Zagłady w literaturze polskiej 1947-1991. Kanon, który nie powstał*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Kotłowski Tadeusz. 2009. *Holokaust – geneza, przebieg, skutki*. W: *Zagłada. Współczesne problemy rozumienia i przedstawiania*. Red. Czapliński P., Domańska E. Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Kowalska-Leder Justyna. 2009. *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Leociak Jacek. 1997. *Tekst wobec Zagłady. O relacjach z getta warszawskiego*. Wrocław: Leopoldinum.
- Leociak Jacek. 2009. *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*. Warszawa: Akademia Humanistyczna: Instytut Badań Literackich PAN.
- Leociak Jacek. 2010. *Ratowanie. Opowieści Polaków i Żydów*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Leociak Jacek. 2018a. *Biografie ulic. O żydowskich ulicach Warszawy: od narodzin po Zagładę*. Warszawa: Dom Spotkań z Historią.
- Leociak Jacek. 2018b. *Młyny boże. Zapiski o Kościele i Zagładzie*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Literatura polska wobec Zagłady (1939-1968)*. 2012. Red. Buryła S., Krawczyńska D., Leociak J. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Melchior Małgorzata. 2004. *Zagłada a tożsamość: polscy Żydzi ocaleni „na aryjskich papierach”: analiza doświadczenia biograficznego*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Naszkowska Krystyna. 2018. *Ani tu, ani tam. Marzec '68 – powroty*. Warszawa: Wielka Litera.
- Olszewski Michał. 2005. *Polsko-żydowskie pranie duszy*. „Gazeta Wyborcza” nr 52: 13.
- Ostrowska Joanna. *Nadine Fresco, Śmierć Żydów. Fotografie*. W: <https://www.dwutygodnik.com/arttykul/2672-nadine-fresco-smierc-zydow-fotografie.html> [Dostęp 12 II 2020].
- Pisarze polsko-żydowscy XX wieku. Przybliżenia*. 2006. Red. Dąbrowski M., Molisak A. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. 2018. T. 1: *Literatura i sztuka*. Red. Buryła S. Warszawa: Instytut Historii PAN.
- Siemińska Anna. 2006. *Pamięć uniewinniona. Pochodzenie żydowskie a problem tożsamości i wyborów identyfikacyjnych na przykładzie utworów Romy Ligockiej i Agaty*

- Tuszyńskiej. W: Pisarze polsko-żydowscy XX wieku. Przybliżenia.* Red. Dąbrowski M., Molisak A. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA: 172-189.
- Stempowski Tomasz. 2013. *Nadine Fresco, Śmierć Żydów. Fotografie.* „Pamięć i Sprawiedliwość” nr 2(22): 312-318.
- Struk Janina. 2007. *Holokaust w fotografiach. Interpretacje dowodów.* Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Tuszyńska Agata. 2005. *Rodzinna historia lęku.* Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Tuszyńska Agata. 2007. *Ćwiczenia z utraty.* Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Tuszyńska Agata. 2018. *Bagaż osobisty. Po Marcu.* Warszawa: Dom Spotkań z Historią.
- Ubertowska Aleksandra. 2007. *Świadectwo – trauma – głos. Literackie reprezentacje Zagłady.* Kraków: Universitas.
- Ubertowska Aleksandra. 2008. „Pisałam sercem i krwią”. *Poetyka kobiecych świadectw holocaustowych.* „Ruch Literacki” nr 6: 617-644.
- Ubertowska Aleksandra. 2009. „Niewidzialne świadectwa”. *Perspektywa feministyczna w badaniach nad literaturą Holocaustu.* „Teksty Drugie” nr 4: 214-226.
- Ubertowska Aleksandra. 2013. *Praktykowanie postpamięci. Marianne Hirsch i fotograficzne widma w Czernowitach.* „Teksty Drugie” nr 4: 269-289.
- Wojna i postpamięć.* 2011. Red. Majchrowski Z., Owczarski W. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Żórawska Natalia. 2010. *Homo holocaustus, czyli holocaustowe doświadczenia autobiograficzne kobiet.* „Tematy i Konteksty” nr 5(10): 126-141.
- Żórawska Natalia. 2015a. „Czy mogę o sobie powiedzieć: jestem Żydówką?” O „Rodzinnej historii lęku” Agaty Tuszyńskiej. „Łódzkie Studia Literaturoznawcze” nr 4: 61-75.
- Żórawska Natalia. 2015b. *Dziedzictwo (nie)pamięci. Holocaustowe doświadczenia pisarek drugiego pokolenia.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

DOI: 10.31648/an.5590

ROUSSOWSKA TEORIA WOLI POWSZECHNEJ
W PUBLICYSTYCE I MYŚLI POLITYCZNEJ
GILBERTA KEITHA CHESTERTONA

ROUSSEAU'S DOCTRINE OF GENERAL WILL
IN THE JOURNALISM AND POLITICAL THOUGHT
OF GILBERT KEITH CHESTERTON

Maciej Sobiech

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0941-2469>

Uniwersytet Śląski w Katowicach / University of Silesia in Katowice

e-mail: maciej.piotr.sobiech@interia.pl

Keywords: Gilbert Keith Chesterton, Jean-Jacques Rousseau, general will, anti-Semitism, democracy, journalism

Abstract: The aim of this paper is to demonstrate the role Rousseau's doctrine of general will played in the thought and writings of Gilbert Keith Chesterton. The article begins with the characterization of the doctrine of general will as understood by Rousseau. Then, an overview of the existing critique of Chesterton's heritage and what it had (or did not have to) to say about the matter in question is conducted. Next, the fact that Chesterton accepted the doctrine of general will is demonstrated by means of textual analysis. The paper ends with a section devoted to drawing some practical conclusions from the results of the analysis, with special stress laid on the fact that acknowledging the role the doctrine of general will played in Chesterton's thought might not only serve as a "hermeneutical key" to the more controversial of his ideas (his democratism and his alleged anti-Semitism taken as examples), but also serve as the means to change the overall perception of him as a political thinker from a Catholic integrist to a Catholic pluralist.

I

Celem niniejszego artykułu jest wykazanie, że Gilbert Keith Chesterton (1874-1936), angielski pisarz polityczny i publicysta, posługiwał się w swoim myśleniu na temat życia zbiorowego kategorią woli powszechnej w takim rozumieniu, jakie znalazła ona w filozofii Jana Jakuba Rousseau. Istotność zagadnienia wydaje się wynikać z faktu, że nie zostało ono jeszcze wyczerpujący sposób podjęte. Co więcej: w świetle tego, co nazwać można „głównym nurtem” badań nad twórczością autora *Ortodoksji*, samo skojarzenie jego poglądów z ideami szwajcarskiego filozofa wydać się może o ile nie wprost absurdalne, to na pewno bardzo zaskakujące. Wynika to zresztą z pewnych „utrwalonych”, jak można rzec, wad, którymi ta tradycja badawcza niestety się odznacza. Można mieć nadzieję, że ustalenia, które tutaj poczynimy, pozwolą rozumieć dorobek Chestertona w perspektywie szerszej i bardziej odpowiadającej złożoności jego myśli, przede wszystkim: pozwalającej dostrzec jej przynależność do nurtu (według terminologii wykorzystanej przez J.P. Corrina w dziele *The Catholic Intellectuals and the Challenge of Democracy*, 2002) pluralizmu katolickiego. Wydaje się, że wobec zauważalnego renesansu zainteresowania dorobkiem angielskiego pisarza zmiana taka nie pozostawałaby bez znaczenia.

Struktura artykułu jest następująca: zaczniemy od przedstawienia Roussowskiej koncepcji woli powszechnej i określenia jej cech specyficznych, opierając się przy tym przede wszystkim na monografii Janusza Grygieńcia pt. *Wola powszechna w filozofii politycznej* [2012]. W następnej części przedstawiony zostanie sposób, w jaki traktowali kwestię ewentualnych związków intelektualnych Chestertona z Rousseau wcześniejsi badacze (Ward, Schall, Canovan, Stapleton i inni). Kolejno, na podstawie analizy wybranych cytatów z dzieł angielskiego dziennikarza spróbujemy dowieść, że idea woli powszechnej nie tylko odgrywała w jego refleksji politycznej ważną rolę, lecz także że rozumiał on ją właśnie na sposób Roussowski. Tekst zwieńczy kilka bardziej praktycznych konkluzji wynikających z tego ustalenia, przede wszystkim z zasygnalizowanej już uprzednio perspektywy sporu pluralistów katolickich z integrystami.

II

Precyzyjne określenie tego, co Rousseau miał na myśli, stosując pojęcie woli powszechnej, jest tym trudniejsze, że sam filozof nigdy go nie zdefiniował. Ze względu na to niektórzy interpretatorzy jego myśli zdają się uważać je ledwie za swego rodzaju metaforę, odsyłającą do zgoła innej treści. Stephen Ellenburg, na przykład, w pracy *Rousseau's Political Philosophy: An Interpretation from Within* [1976] redukuje sens tego pojęcia do ogólnie pojętej „tożsamości

społecznej” [Ellenburg 1976, 102], pozbawiając je tym samym związku z elementem *sensu stricto* wolitywnym. Podejście to nie wydaje się właściwe przede wszystkim dlatego, że gdyby Rousseau chciał pisać o tożsamości społecznej, a nie istotnie o „woli powszechnej”, zapewne zrobiłby to. Innymi słowy: litera, przy wszystkich znanych od Pawła Apostoła ograniczeniach litery, nie jest tutaj przypadkowa. Dociekając zatem znaczenia używanego przez Rousseau terminu, należy dochować jej wierności.

Takie też nastawienie prezentuje w swej wymienionej wyżej pracy Grygieńć. Analizując tak teksty samego Rousseau, jak i różnorakie ich interpretacje, autor wyróżnia kilka najważniejszych cech charakterystycznych dla Roussowskiego pojmowania woli powszechnej. Pierwszą z nich stanowi właśnie fakt, że jest ona wolą: autentycznym „chcieniem”, dążnością do celu czy racją dostateczną aktu decyzji, ożywiająca owo „ciało moralne”, jakim jest dla Rousseau społeczeństwo, analogicznym do woli jednostki [71-72]. Definicja ta wydaje się tautologiczna, niemniej pozostaje w zgodzie z intuicjami autora *Umowy społecznej*. Społeczeństwo, owoc umowy, a więc decyzji, a więc aktu woli, żyje dokładnie dzięki własnej, specyficznej woli [Rousseau 1966, 23, 67], której istnienie stwierdzamy na zasadzie racji dostatecznej, nie mogąc wszakże przejrzeć jej istoty. Niniejszym, ów brak jasnej definicji, tak krytykowany przez wielu badaczy, staje się właśnie najważniejszą być może cechą Roussowskiej koncepcji woli powszechnej, swego rodzaju gestem pokory wobec rzeczywistości, którą się obserwuje, ale która zawsze się wymyka. Dalej Grygieńć wymienia różne przymioty przypisywane owej tajemniczej władzy przez Rousseau, które z naszej perspektywy sprowadzić można do czterech podstawowych. Po pierwsze, wola powszechna, będąc wolą zbiorowości jako zbiorowości, zmierza zawsze ku realizacji dobra zbiorowości. Ze względu na to przeciwstawia się ona równocześnie temu, co Rousseau nazywa „wolą partykularną”, tzn. dążącą do interesu innego niż interes zbiorowości zarówno w wypadku jednostek, jak i grup („wola wszystkich”). Wyklucza wszelki przywilej, wszelką „wyjątkowość” społeczną kogokolwiek, choćby i opowiadała się za nią większość obywateli. Wola powszechna nie jest zatem wolą większości. Nie daje się sprowadzić do wyników głosowań, plebiscytów, w których górę wzięć może prywatnie. Po trzecie, wykluczając przywilej, zmierza do zachowania równości wszystkich obywateli. Czyni to zaś, wyrażając się poprzez prawo obejmujące wszystkich i będące zasadą organizacji społecznej. Po czwarte, jest rozumna i ze względu na to podporządkowanie się jej zapewnia człowiekowi prawdziwą wolność polityczną [61-65, 93-95].

Tak przedstawiają się zatem specyficzne cechy Roussowskiej koncepcji woli powszechnej. Szukając obecności tego pojęcia w myśli Chestertona, będziemy dążyć do zlokalizowania w niej właśnie tych elementów.

III

Nim przejdziemy do analizy tekstów samego autora *Ortodoksji*, przyjrzyjmy się pokrótce temu, jak odnosili się do tematu inni badacze jego pisarstwa. Jest to zadanie tym łatwiejsze, że w większości się do niego nie odnosili. Wzmianek o związkach Chestertona z myślą Rousseau nie znajdzie się w żadnej z ważniejszych czy bardziej uznanych z poświęconych mu monografii. Brak ich w słynnym *Gilbercie Keithie Chestertonie* autorstwa Masie Ward [1943], brak u Kennera, w *Paradox in Chesterton* [1947], w *Chesterton: Man & Mask* Willisa [1961]. Temat nie pojawia się również w dziełach nowszych, jak *G.K. Chesterton* Iana Kera [2011] czy *The Romance of Orthodoxy* Williama Oddiego [2008]. W przypadku drugiego z wymienionych dzieł jest tym bardziej zastanawiające, że Oddie odważnie wydobywa na światło dzienne liberalny charakter Chestertonowskiej filozofii. Jedyną bodaj wzmiankę dotyczącą podejmowanej przez nas kwestii, która wyszła spod pióra bardziej „ortodoksyjnego” badacza dorobku Chestertona, znajdujemy w dziele *Schall on Chesterton* [2000] autorstwa amerykańskiego filozofa i teologa, Jamesa V. Schalla. Dotyczy ona jednak nie podobieństwa, a właśnie różnic między obu myślicielami. W eseju pt. *On the Winning of World Wars I and II* Chesterton przedstawiony zostaje jako przeciwnik procesu modernizacyjnego, niszczącego cywilizację Zachodu w XX wieku – a więc także jako przeciwnik jednego z ojców tego procesu, za którego Schall uważa właśnie Rousseau [Schall 2000, 118]. Z tego pobieżnego przeglądu wysnuć można następujący wniosek: problem relacji Chesterton-Rousseau dla większości badaczy nie istnieje, jeśli zaś występują jakieś podstawy, aby go podjąć, wynikają one z pośrednich różnic ideowych – z faktu, że Chesterton i Rousseau reprezentują antagonistyczne tradycje filozoficzne.

Istnieją wszakże dwie prace krytyczne, w których kwestia zostaje potraktowana inaczej. Mowa o dziełach *G.K. Chesterton: Radical Populist* [1977] autorstwa Margaret Canovan oraz *Christianity, Patriotism, Nationhood: the England of G.K. Chesterton* [2009] pióra Julii Stapleton. Obie autorki, skupiając się na liberalnych czy radykalnych właśnie aspektach Chestertonowskiej myśli politycznej, dostrzegają zasadnicze podobieństwa zachodzące między poglądami angielskiego dziennikarza a ideami Rousseau. Więcej, Stapleton pisze nawet wprost o Roussowskiej koncepcji woli powszechnej jako kluczowej dla wyjaśnienia Chestertonowskiego sposobu rozumienia demokracji [Stapleton 2009, 118]. Rzecz nie znajduje rozwinięcia, niemniej dzięki tym uwagom rozważania nasze uzyskują ugruntowanie w literaturze przedmiotu. Bo i też można to zagadnienie rozwinąć – i powinno się je rozwinąć, ponieważ Chesterton posługiwał się Roussowskim pojęciem woli powszechnej zupełnie otwarcie, dostarczając znakomitego materiału tekstualnego do naukowej refleksji.

IV

Jeden z najbardziej oczywistych przykładów tego faktu napotykamy w zbiorze reportaży publicystycznych *Christendom in Dublin* [1932]. W dziele tym, obserwując to, co działo się w irlandzkiej stolicy w związku z odbywającym się w niej właśnie Kongresem Eucharystycznym, angielski dziennikarz stwierdza, że oto miał szansę zobaczyć niemal fizyczny dowód na prawdziwość tego z politycznych „dogmatów Rousseau”¹, który był jak dotąd najbardziej powszechnie negowany, a wręcz wyśmiewany, ale co do którego „Rousseau naprawdę miał rację, a jego przeciwnicy się mylili” – właśnie woli powszechnej [Chesterton 2017, 50-52]. Co charakterystyczne, sens tego terminu nie zostaje zdefiniowany. Autor nazywa wolę powszechną „demokratyczną tajemnicą”, na próbujące wyśmiać ten termin jako pusty zarzuty odpowiadając po prostu: „(Mówią), że nie istnieje coś takiego, jak ‘wola powszechna’. Jak może istnieć coś takiego ‘wola-powszechna’? Cóż, nie ma najmniejszych wątpliwości, że wola powszechna chodziła przez tydzień po ulicach Dublina” [Ibidem, 50]. Innymi słowy: woli powszechnej nie da się zdefiniować, da się za to stwierdzić jej istnienie i fakt, że rzeczywiście jest wolą („Harmonia praktyczna wynikała z jedności teoretycznej (...) wszystkich ożywiało jedno pragnienie: aby ceremonia zakończyła się sukcesem” [Ibidem, 50-51]). Albo może: nie da się wyjaśnić pewnych zjawisk społecznych bez odwołania do tej kategorii. Przesadnemu abstrakcjonizmowi, próbującemu ująć wszystko w sztywne formuły (do którego Chesterton zalicza wszystkie nowoczesne ruchy polityczne: „amerykańskich humanistów, włoskich faszystów i rosyjskich bolszewików”), przeciwstawiona zostaje rzetelna obserwacja rzeczywistości i pokora wobec niej. Jest to pierwszy punkt styczny z teorią Rousseau. Szwajcarski filozof również pojęcia woli powszechnej nie zdefiniował, co nie przeszkodziło mu uczynić z niej kamienia węgielnego swej myśli politycznej. Chesterton pisze w tym samym duchu, co jasno wskazuje, że jego odwołania do poglądów autora *Umowy społecznej* są czymś więcej niż ledwie zabiegiem retorycznym.

Choć Chesterton nie definiuje pojęcia woli powszechnej, to opisuje jej atrybuty czy cechy charakterystyczne, za każdym razem idąc po śladach prekursora romantyzmu. Po pierwsze, jasno zaznacza, że nie sprowadza się ona do wyników głosowań bądź plebiscytów – do prostej woli większości. Czyny to, uciekając się do wyróżniających jego styl gier słownych: „wola powszechna”, czytamy, „to nie to samo, co wybory powszechne”. Irlandczycy, stwierdza dalej angielski dziennikarz, „niedawno wybrali na swego prezydenta pana De Valerę. Można jednak wątpić, czy podobnie wielki tłum zebrałby się w imię pana De Valery; albo czy istotnie wszyscy, którzy go tworzą, popierają pana De Valerę”

¹ Wszystkie tłumaczenia z angielskiego są autorskie. Nie korzystam z tłumaczeń polskich albo ze względu na ich brak, albo na brak należytej wrażliwości tłumaczy na polityczne przesłanie przekładanego tekstu.

[Ibidem, 51]. Dowolna osoba, współtworząca ową nadzwyczajną harmonię społeczną, którą Chesterton mógł obserwować, mogłaby być „reliktem starych nacjonalistów, umiarkowanym politycznie katolikiem, czyli *de facto* unionistą” albo wprost „nie interesować się wcale polityką”. Nie przeszkodziłoby jej to wszakże uczestniczyć w tej harmonii. Dlaczego? Z tego prostego powodu, że „mechaniczne rządy większości są możliwe, a mogą być nawet praktyczne – ale to nie to samo, co mieli na myśli prawdziwi republikanie, mówiąc o ‘woli ludu’” [Ibidem, 52]. Nie to samo, ponieważ – jak moglibyśmy dopowiedzieć – wola powszechna nie sprowadza się ani do woli indywidualnej, ani nawet „woli wszystkich”, woli jednostek zrzeszonych w pewną grupę, choćby i grupa ta byłaby w większości. Ponieważ jest wolą społeczności *jako* społeczności, dążącą zawsze do zachowania jej dobra, musi wyrażać się za pomocą innych środków, bardziej proporcjonalnych do swojej natury.

Jakie to środki? Odpowiedź brzmi: prawa. Wola powszechna, wola społeczności jako społeczności, znajduje wyraz w zasadach obejmujących całą społeczność, regulujących jej życie i funkcjonowanie, ukierunkowujących ją do owego wspólnego celu, o którym mówiliśmy. Oczywiście, niekoniecznie mamy tu na myśli prawa stanowione czy pisane, kodeksy i regulaminy. Raczej to, co sam Rousseau uważał za źródło wszelkiego prawa: prawo, „wryte nie na marmurze ani w spiziu, ale w sercach obywateli” [Rousseau 1966, 66]. Chesterton ujmuje ten fakt, pisząc o „auto-determinacji ludu”, „samo-rządzie, w starym sensie samo-kontroli” [Chesterton 2017, 51]. Rząd, kontrola, determinacja – w kontekście społecznym określenia te przywodzą na myśl nie co innego jak właśnie prawo, zasadę regulatywną życia wspólnego. „Gdyby nie zrobili tego inni, (irlandzki) motłoch zorganizowałby sam siebie” [Ibidem, 51]. Dokładnie dlatego, że posiadając wolę powszechną, spontanicznie wytworzył dla siebie reguły, według których działał. Choć brakuje tutaj filozoficznej elegancji czy większej precyzji wywodu (w wypadku reportażu publicystycznego to zresztą raczej zrozumiałe), mamy do czynienia z tym, że myśl Rousseau jak gdyby jest „wcielona” w praktykę, wykorzystana do analizy obserwowanych zjawisk społecznych.

Ze względu na to opisywana przez Chestertona wola powszechna sprzyja równości – pewnej „proporcjonalności” wpływu na życie publiczne wszystkich obywateli. Widzimy to jasno na przykładzie metafory, której angielski dziennikarz używa na początku swego wywodu w odniesieniu do opisywanej przez siebie rzeczywistości. Nazywa ją „owym nieogarnionym oceanem ducha, który nazywa się ludem” [Ibidem, 48]. Sens tego sformułowania wydaje się jasny. Nie da się wyróżnić „części” tworzącej ocean wody, w związku z tym nie jest możliwe określenie między nimi jakiegokolwiek hierarchii. Można to uczynić na poziomie cząsteczkowym – ale w takim wypadku rola wszystkich „składających się” (o ile można pozwolić sobie tutaj na podobnie niefrasobliwe sformułowanie) na ocean cząsteczek wody pozostaje jednakowa. Ocean zatem to jedność złożona z absolutnie równych sobie części, funkcjonujących według

praw wyznaczanych przez naturę. Analogicznie i „lud”, o którym Chesterton pisze: składa się on z wielu części – tak wielu, że właściwie nie można ich policzyć, niemniej każda z nich jest doskonale równa w stosunku do innych. Wszystkich obejmują te same zasady. Wszystko podporządkowane zostaje ściśle bytowi tego, co wspólnie tworzą.

Z tego powodu w dość oczywisty sposób rzeczywistość ta wyklucza istnienie przywileju: pozycji w społeczeństwie wyjątkowych, specjalnych, czegoś, co wynosiłoby jedne jednostki nad inne. Widzimy to na podstawie konstrukcji, jaką Chesterton nadaje swoim rozważaniom. Te dotyczące woli powszechnej stanowią drugą część jego eseju. Pierwsza natomiast zawiera barwny opis przestrzennej organizacji terenu, na którym odbyło się pierwsze nabożeństwo eucharystyczne podczas kongresu, ze szczególnym uwzględnieniem specjalnych miejsc, jakie wyznaczono kardynałom, biskupom i arcybiskupom Kościoła. Pierwsi przyrównani zostają do „Mandarynów”. Drugi i trzeci: do „senatorów Rzymu” [Ibidem, 46-47]. Porównania te akcentują wyraźnie rolę hierarchii i wyjątkowości: wykwintnego, a może i nieco napuszonego (Chesterton używa na jego opisanie określenia: *pontifical pomp*) elitaryzmu, jakże innego od demokratycznej i prostej równości dublińskiego tłumu. Te dwie rzeczywistości zostają sobie wyraźnie przeciwstawione. Funkcjonują na zupełnie odmiennych zasadach. I to, co obecne jest w jednej, nie może być obecne w drugiej. Nie ma zatem w demokratycznym, „samo-rządnym” tłumie, kierowanym wolą powszechną, miejsca na hierarchię i odrębność statusu. Nie można powiedzieć, to prawda, by się one wykluczały, przeciwnie: Chesterton zdaje się sugerować ich komplementarność. W tym odbiega wyraźnie od poglądów autora *Umowy społecznej*. To jednak inne zagadnienie, niezmiennające nic w kwestii jego stosunku do woli powszechnej *in abstracto*, w której to kwestii znów podąża dokładnie ścieżką wyznaczoną przez szwajcarskiego demokratę.

Jednocześnie, zauważmy, przywołana w przedostatnim akapicie metafora „oceanu ducha” wskazuje na utożsamienie woli powszechnej z rozumnością i wolnością. Chesterton, jako pisarz chrześcijański, sporo czerpiący z tomizmu, uważał bowiem za pierwiastki duchowe („nie-materialne”) w człowieku dokładnie (cytując za jego apologetycznym *The Everlasting Man*, 1925) „rozum i wolną wolę” [Chesterton 2010b, 13]. Wykorzystanie tego terminu zdaje się sugerować je obydwa. Można więc przyjąć, że mając charakter „duchowy”, wola powszechna według angielskiego dziennikarza naraz znajduje swe ugruntowanie w rozumie, z tego też powodu obdarza człowieka wolnością (oczywiście *per analogiam*, w kontekście politycznym).

Wniosek ten ma charakter dość daleko idącej dedukcji, niemniej daje się on potwierdzić także na podstawie analizy innych elementów Chestertonowskiego opisu. Wszystkie atrybuty woli powszechnej, wymienione przez Rousseau, są powiązane logicznie i wynikają jedne z drugich. Tak też o tym, że Chesterton uznawał fundamentalnie rozumny charakter woli powszechnej, świadczy fakt, iż upatrywał on w niej źródła prawodawstwa, które utożsamione zostaje

z kolei, jak widzieliśmy wcześniej, z „samo-kontrolą”. „Samo-kontrola” to wyrażenie przywołujące na myśl skojarzenia z rozumem, władzą ponadmysłową (obojętne jak określać jej status ontyczny), zdolną kontrolować fizyczne w swej genezie namiętności i instynkty jednostki. Wola powszechna, jako pryncypium „samo-kontroli” w kontekście społecznym, stanowi również jak gdyby „emancypację” racjonalnej strony ludzkiej egzystencji. Dubliński „tłum”, na który patrzy Chesterton, funkcjonuje tak sprawnie i harmonijnie nie dlatego, że poddaje się instynktom, ale przeciwnie: dlatego że potrafi się im przeciwstawić w imię wyższych racji.

Kwestia wolności wydaje się sprawiać większe trudności, do przewyciężenia ich wystarczy wszakże, jeśli przypomnimy sobie, co Rousseau miał na myśli, mówiąc o wolności politycznej. Dla niego miała ona charakter pozytywny, a nie negatywny: chodziło nie tyle o wolność „od” zewnętrznych ograniczeń, ale raczej o wolność „do” aktywnej partycypacji w rządzeniu, wyrażającej się przede wszystkim właśnie w procesie prawodawczym. Jak ujął to Robert Wokler, jeden ze znakomitszych znawców myśli Jana Jakuba Rousseau: „w *civitas libera* wspólnota wolnych wiąże się prawami, które sama stanowi” [Wolker 2001, 79]. Ze względu na swój rozumny, a zatem przekraczający porządek przyczynowości fizycznej, charakter wola powszechna pozwala na urzeczywistnienie tego paradoksu: podporządkowując się jej, obywatele zaczynają ją współkształtować. Poddani prawom stają się naraz źródłem praw, w ten sposób autentycznie sobą „samo-rządząc”. Jeśli spojrzymy na tekst Chestertona, zobaczymy, że opisuje on niniejszą kwestię w niemalże identyczny sposób. „Widziałem tłum”, czytamy (tłum – czyli, jak widzieliśmy, właśnie wspólnotę równych, podmiot woli powszechnej – M.S.), „który rządził sam sobą niczym król” [49]. Bycie częścią tego tłumu, czyli poddanie się woli powszechnej, daje udział w tym kolektywnym „królowaniu”. Królowaniu: a więc władzy, aktywnym wpływie na losy wspólnoty politycznej. Metafora ta okazuje się zatem synonimem koncepcji pozytywnej wolności politycznej, znanej z poglądów Rousseau.

Widzimy więc, że w swoich rozważaniach publicystycznych Chesterton krok w krok postępuje po śladach Rousseau. Od „indykatywnej” definicji woli powszechnej, przez odróżnienie jej od woli indywidualnej, tudzież „woli wszystkich” i wynikający stąd charakterystyczny dystans, do głosowań i rządu reprezentatywnego, koncepcję, że wola powszechna znajduje swój wyraz w prawie, przypisanie jej tendencji egalitarystycznych i uderzających w przywilej, wreszcie: uznanie jej racjonalnego charakteru wspólnie z faktem, iż podporządkowanie się jej stanowi akt prawdziwej (i specyficznie definiowanej) wolności politycznej – wszystko to motywy znane ze „smutnego systemu” autora *Umowy społecznej*.

W tym momencie pojawić może się wątpliwość następującej treści: skoro Chesterton tak jednoznacznie uznawał prawdziwość Rousseauowskiej teorii woli powszechnej i skoro odgrywała ona w jego myśleniu politycznym tak istotną rolę, dlaczego odwoływał się do niej tak rzadko, że fakt ten uchodził często uwadze badaczy jego twórczości? Na to pytanie odpowiedzieć należy w ten sposób.

Po pierwsze, nie jest prawdą, aby odniesienia poczynione przez Chestertona do teorii woli powszechnej były mało liczne, jak sugerować by to mogła treść większości opracowań monograficznych. Przykład, który wybraliśmy do analizy jest w tej kwestii na pewno najbardziej jednoznaczny i wszechstronny, niemniej nie odosobniony. Inne *explicite* odwołanie do teorii woli powszechnej pojawia się na przykład w ostatnim wydanym za życia Chestertona jego dziele *The Well and the Shallows*, w którym utrata tej właśnie dynamicznej zasady życia wspólnego wskazana zostaje jako główna przyczyna społecznego kryzysu XX-wiecznej Anglii [Chesterton 2006, 39-40].

Po drugie, częściej niż *explicite* teoria woli powszechnej pojawia się w książkach Chestertona jak gdyby „niejawnie”, ukryta pod „maską” metafor i symbolicznych opisów. Stanowi to zresztą charakterystyczną cechę Chestertonowskiej metody pisarskiej. Jak trafnie zauważa Gary Willis w dziele *Chesterton: Man & Mask*, angielski dziennikarz konsekwentnie unikał w swoich artykułach specjalistycznej terminologii, bardziej naukowych wyjaśnień czy systematycznego teoretyzowania. O przyczynach tego stanu rzeczy możemy tylko domniemywać: wiemy jedynie (na podstawie odnalezionych notatek samego autora), że był to jego świadomy wybór [Willis 1961, 48, 60-62]. Nie oznacza to jednak, iż nie daje się ona „wydobyć” z Chestertonowskiego dyskursu po bardziej wnikliwej analizie. Tak właśnie, na przykład, ma się rzecz z dwoma nader swoistymi fragmentami politycznych dzieł Chestertona, w których teoria woli powszechnej wykorzystana zostaje odpowiednio do wyjaśnienia zjawiska ruchu krucjatowego (*The New Jerusalem*, 1920 [Chesterton 2010a, 152]) oraz opisu amerykańskiej demokracji (*What I Saw in America*, 1922 [Chesterton 1922, 174-175]), choć pojawia się bez nazwy, wyłącznie jako „wcielona” poniekąd w opis symboliczny. Nie jest konieczne, abyśmy zajęli się tutaj interpretacją tych opisów. Jedyne, co staramy się zrobić, to wskazać te miejsca, które – wspólnie z wieloma innymi, podobnymi odniesieniami nie tylko do teorii woli powszechnej, lecz także ogólniej do myśli Rousseau – mogą dostarczyć znakomitego materiału do przyszłej naukowej refleksji.

V

Na koniec zastanówmy się nad konsekwencjami wynikającymi z naszych ustaleń. Bo cóż właściwie zmienia fakt, że Chesterton uznawał Roussowską teorię woli powszechnej? Odpowiedź można podzielić na dwie części: bardziej szczegółową i bardziej ogólną. W sensie bardziej szczegółowym odkrycie tego elementu poglądów Chestertona może pomóc zasadniczo w zrozumieniu tych motywów jego pisarstwa politycznego, które po dziś dzień pozostają nierozumiane, a przez to kontrowersyjne. Na myśl przychodzą przede wszystkim dwa: Chestertonowska koncepcja demokracji oraz rzekomy antysemityzm autora *Ortodoksji*.

Choć kwestia demokracji stanowi jeden z najczęściej podejmowanych przez Chestertona w jego publicystyce tematów, jego samego zazwyczaj nie postrzega się jako demokraty. Wynika to stąd, że większość krytyków nie potrafi należycie zrozumieć znaczenia, jakie nadawał on temu terminowi. Znakomitą ilustracją takiego stanu rzeczy pozostają uwagi, jakie poczynił na ten temat w poświęconej angielskiemu pisarzowi monografii Waław Borowy [1929]. Otóż, stwierdza polski filolog, Chesterton stosował termin „demokracja” w sposób tak nietypowy i wieloznaczny, że podpadający niekiedy nawet pod „sofistykę”, „pseudo-argumentację” [163]. Z tego powodu tym, co należy uczynić, jest odrzucenie litery i często uciekanie się do domysłu, aby dociekać istoty tego, co naprawdę chciał powiedzieć. W wyniku takiej procedury okazuje się, że Chesterton demokratą, wbrew swoim deklaracjom, wcale nie był, a jego rozumienie tego terminu należałoby uznać za zbliżone raczej do tego, co nazywa Borowy „demofilią” – ogólnego współczucia wobec klas uciskanych i troskę o nie [158-159, 161-163].

Przy całym szacunku wobec krytyka takiego formatu należy stwierdzić, że nie ustrzegł się on paradoksalności. Zresztą, poszukiwanie sensu tekstu wbrew jego literze, choć czasem uzasadnione, pozostaje zawsze zabiegiem ryzykownym, mogącym przynieść co najmniej ambiwalentne rezultaty. W tym wypadku wydają się one nie tyle ambiwalentne, ile wprost niezadowalające. Istnieje bardzo małe prawdopodobieństwo, by ktoś tylekroć ogłaszający się demokratą faktycznie nim nie był. Wszystko, wszakże, zależy od sposobu rozumienia tego pojęcia. Jak zaś rozumiał je Chesterton, dowiadujemy się z tego samego tekstu, którego analizie poświęciliśmy większość niniejszego artykułu. „Zaraz, zaraz”, wykrzykuje Chesterton, patrząc na „wolę powszechną chodzącą po ulicach Dublina”, „przecież to jest Demokracja. A ludzie mówią, że nie ma czegoś takiego” [49]. Widać zatem wyraźnie, że to wola powszechna stanowi dla niego istotę tego, co nazywa demokracją. Lub też, by ująć to jeszcze inaczej, że używa on tego terminu na sposób Roussofski, na oznaczenie nie tyle (jak czytamy w dziele Josepha Millera, *Rousseau, a Dreamer of Democracy*, 1984) formy ustrojowej, ile „formy suwerenności” [105]. Innymi słowy, rozumienie roli, jaką pełniło w myśli politycznej Chestertona pojęcie woli powszechnej, jest niezbędne dla właściwego zrozumienia jego demokratyzmu. Ponieważ zaś demokratyzm miał dla niego, jak zauważa Oddie, znaczenie niemal religijne [Odie 2010a, 198], właściwe zrozumienie Chestertonowskiego demokratyzmu jest niezbędne dla właściwego zrozumienia całokształtu myśli Chestertona. Można mieć nadzieję, iż nasze ustalenia pomogą nieco na drodze do realizacji tego trudnego zadania.

Po drugie, jak powiedzieliśmy, fakt, że Chesterton posługiwał się w swoich rozważaniach Roussofską teorią woli powszechnej może ostatecznie wyjaśnić to, co częstokroć uznane zostaje za antysemitizm angielskiego pisarza. Należy powiedzieć, że nie dzieje się to rzadko. Wielu badaczy, np. Rodney Barker w dziele *Politics in Modern Britain* [1991, 91], uznaje antysemityzm

Chestertona za oczywistość. Oskarżenie o antysemityzm pojawiło się także w głośnym artykule Adama Gopnika, opublikowanym w czasopiśmie *New York Times* w roku 2008 jako protest przeciwko debacie na temat ewentualnej beatyfikacji angielskiego dziennikarza [Oddie 2010b, 124]. Jak zauważa Canovan, istnieją pewne przesłanki, mogące skłaniać do uznania tego sądu za prawdziwy. Chesterton pisał wiele przeciwko mniejszości żydowskiej, szczególnie jej bogatszym przedstawicielom, uznając ją ewidentnie za siłę odśrodkową i groźną dla państw europejskich. Niemniej, jak stwierdza angielska badaczka, jego niechęć, to, co pisał, nie miało nigdy, nawet jeśli istotnie nie mieści się we współczesnych ramach dobrego smaku, podtekstu rasistowskiego czy pogardliwego [136-140]. Nie daje się to zestawić choćby z postawą polskich narodowych demokratów, nacjonalistów z *L'Action Francaise* czy tym bardziej nazistów niemieckich. Postawa Chestertona była zatem oryginalna, tym samym wynikała z innej zasady.

Jakiej? Wydaje się, że teoria woli powszechnej to dobry punkt rozpoczęcia badań nad tą kwestią. Jest wielce prawdopodobne, iż w ich toku okaże się, że pewien niepokój związany z politycznym statusem mniejszości hebrajskiej, jaki Chesterton niewątpliwie odczuwał, wynikał z jego przeświadczenia o jej politycznej sile. To znaczy: z przekonania, że Żydzi stanowią realną społeczność, a wręcz społeczeństwo, odrębne od społeczeństw europejskich, z własną wolą powszechną, z punktu widzenia krajów, w których mieszkali, będącą ledwie wolą partykularną, zagrażającą ich spójności. Można sądzić, iż hipoteza taka harmonizuje z zaangażowaniem angielskiego autora we współpracę z ruchem syjonistycznym, jego przekonaniem, że Żydom należy się „godność i status osobnego narodu” [2010a, 173]. To sformułowanie w kontekście angielskim implikuje dążenie do utworzenia dla nich osobnego państwa [Kowalczyk 2003, 19] – a więc instytucji, w której wola powszechna społeczeństwa żydowskiego mogłaby realizować się bez przeszkód i konfliktu interesów.

Choć wyjaśnienie to ma charakter ledwie hipotetyczny, wydaje się wielce prawdopodobne. Na pewno może stanowić przynajmniej początek fascynujących badań, które wzbogaciłyby aktualną wiedzę na temat dorobku Chestertona. To druga korzyść, którą nasze wnioski mogą przynieść w tym bardziej szczegółowym kontekście.

Na tym jednak kwestia się nie kończy. Obydwie te bardziej szczegółowe sprawy odsyłają bowiem naturalnie do kontekstu bardziej ogólnego, w którym są ugruntowane. Chodzi o zmianę rozumienia twórczości Chestertona w sensie, by tak rzec, gatunkowym. Wyjaśnijmy, co to oznacza. Otóż, jak można zauważyć na podstawie naszych dotychczasowych rozważań, myśl polityczna Chestertona traktowana jest w sposób szczególny. Wiele nie dość uzasadnionych sądów na jej temat uznaje się za pewnik, jak w wypadku antysemityzmu. Wiele z jej elementów się bagatelizuje, jak w wypadku demokratyzmu. Wielu, z kolei, niemal kompletnie się nie zauważa – jak w wypadku teorii woli powszechnej. Skąd to wynika? Najprawdopodobniej stąd, że funkcjonują na temat „Chestertona

politycznego” pewne stereotypy, utrwalone i przypisujące go do pewnej tradycji. I to owa tradycja, a nie teksty Chestertona jako takie, staje się podstawą do wyciągania pewnych wniosków. Tradycją tą jest tzw. integralizm katolicki.

Termin ten zapożyczamy, jak to już zostało zaznaczone, z pracy Corrina, *Catholic Intellectuals and the Challenge of Democracy*. Amerykański badacz opiera swoją syntezę historycznego rozwoju myśli katolickiej w XIX i XX wieku na podstawowej tezie, że da się w niej wyróżnić dwa zasadnicze nurty, odmienne przede wszystkim ze względu na stosunek do ogólnie pojętej nowoczesności, a przede wszystkim dziedzictwa Rewolucji Francuskiej. Pierwszy z nich charakteryzuje się odrzuceniem wymienionych zjawisk. Jest to integralizm, względnie integralizm – ruch dążący do odrodzenia „integralnie” katolickiego porządku społecznego. Drugi akceptuje je lub wprost afirmuje – w większym lub większym stopniu, ale realnie. To pluralizm stawiający sobie za cel budowę nowego porządku katolickiego bez odrzucenia przemian społecznych, jakie dokonały się pod koniec XVIII i w XIX wieku [3-5].

Chestertona zazwyczaj niejako automatycznie przypisuje się do pierwszego z tych nurtów. Jest to tendencja widoczna nie tylko wśród krytyków nieżyczliwie do niego nastawionych. Christopher Hollis, na przykład, który poświęcił swoją pracę *The Mind of Chesterton* [1970] próbie pokazania wartości, jaką myśl Chestertona może przejawiać dla współczesnego świata, otwarcie stwierdza, że procedura ta musi wiązać się z odrzuceniem politycznych poglądów angielskiego dziennikarza, zbyt reakcyjnych – sugeruje Hollis – w obecnych warunkach [Hollis 1970, 15-16, 19]. Sheridan Gilley, jeden z bardziej niekonwencjonalnych interpretatorów myśli Chestertona, w artykule *Chesterton: the Journalist as Saint* (wydanym w znakomitej monografii wieloautorskiej pt. *The Holiness of G.K. Chesterton*, 2010) stwierdza wprost, iż w świadomości powszechnej autor *Ortodoksji* funkcjonuje zazwyczaj jako „jakiś rodzaj faszysty” [Oddie 2010b, 121]. Faszysty, a więc i skrajnego reakcjonisty. Nawet jeśli ów rzekomy reakcjonizm Chestertona nie zostaje utożsamiony z faszyzmem, nie znika, a nazywa się go inaczej, np. „mediewalizmem”. W tym wypadku autor *Ortodoksji* przedstawiony jest jako polityczny romantyk, marzący o powrocie do wyidealizowanego świata wieków średnich. Paradygmatycznym przykładem staje się tutaj jedyna systematyczna praca naukowa poświęcona myśli Chestertona, jaka wyszła spod pióra naukowca polskiego: *The Medievalism of Gilbert Keith Chesterton* Przemysława Mroczkowskiego [1974, 76].

Ten smutny stan rzeczy ma swoje źródło w historii. Chesterton, działając w ruchu dystrybucjonistycznym (dystrybucjonizm to doktryna ekonomiczna, stworzona przez Hilaire Belloc, przyjaciela Gilberta Keitha, wedle którego system ekonomiczny kraju powinien opierać się na szerokim upowszechnieniu wolności prywatnej), współpracował z wieloma integralistami, istotnie: bardzo często zafascynowanymi faszyzmem włoskim. Grupa ta odrzucała współczesne tendencje polityczno-społeczne całkowicie, dążąc do restauracji urzędów ustrojowych na zasadach nawiązujących do „Starego Ładu”. Jak pisze Corrin,

z powodu manifestowania uwielbienia dla Mussoliniego nazywano ją „latynofilami”. Chesterton, choć nie zgadzał się z nimi w wielu punktach (czego najdobitniejszym przykładem jest pierwszy wielki spór wewnątrz ruchu, dotyczący strajku generalnego w Anglii w roku 1926), czuł się zobowiązany, jako przewodniczący Ligi Dystrybucjonistycznej, do utrzymania jedności skonfliktowanego środowiska [Conlon 2015, 200-201], ze względu na co szedł nieraz na daleko idące kompromisy, szczególnie że przywódcą „latynofilów” został z czasem jego przyjaciel i *spiritus movens* dystrybucjonizmu: Belloc [Corrin 2002, 163-167, 214-215, 306]. Kredyt zaufania, który gotów był Chesterton dać Mussoliniemu w *The Resurrection of Rome*, zbiorze reportaży z podróży po Włoszech, jaką odbył w roku 1929, ciąży na jego dorobku [por. Chesterton 1990, 417-425].

Trzeba jednak pamiętać, że był to ledwie zabieg dyplomatyczny, nie zaś deklaracja ideowa. W sensie ideowym bowiem Chesterton stał na zupełnie innych pozycjach. Pozycjach, których nie da się określić inaczej niż lewicowe. Wpływ myśli Rousseau ma tutaj znaczenie szczególne – bo trudno o myślicielela bardziej lewicowego. I choć Mads Qvortrup dopatrywał się u Jana Jakuba Rousseau tendencji konserwatywnych [Qvortrup 2003, ix, 40-45], to – jak wykazał Bronisław Baczko w historycznej już pracy *Rousseau: samotność i wspólnota* [1964] – nawet konserwatyzm nabiera w wypadku autora *Umowy społecznej* sensu lewicowego: sensu „sprzeciwu i buntu, radykalnej negacji istniejących porządków” [619-621]. Jeśli zatem Chesterton odwoływał się do jego poglądów, z konieczności musiał wykazywać podobne tendencje. Zresztą, sam fakt odwołania się właśnie do Rousseau, intelektualnego ojca Rewolucji Francuskiej, wystarczy, aby wykluczyć przynależność odwołującego się do nurtu integralistów. W przypadku Chestertona, jak mogliśmy zauważyć, odwołanie to ma zaś charakter świadomy i systematyczny. Można mieć zatem nadzieję, że nasze ustalenia przysłużą się nieco zmianie tej ogólnej percepcji myśli autora *Ortodoksji* i otworzą jej hermeneutykę na nowe perspektywy, pozwalające wydobyć jej swoistość i aktualność.

Bibliografia

- Baczko Bronisław. 1964. *Rousseau: Samotność i wspólnota*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Barker Rodney. 1991. *Politics in Modern Britain*. London-New York: Routledge.
- Borowy Waclaw. 1929. *Gilbert Keith Chesterton*. Kraków: nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej.
- Canovan Margaret. 1977. *G.K. Chesterton: Radical Populist*. New York-London: Harcourt Brace Jovanovitch.
- Chesterton Gilbert Keith. 1922. *What I Saw in America*. New York: Dodd, Mead & Company.
- Chesterton Gilbert Keith. 1990. *The Resurrection of Rome*. W: *The Collected Works of G.K. Chesterton*. Vol. XXI. San Francisco: Ignatius Press.

- Chesterton Gilbert Keith. 2006. *The Well and the Shallows*. San Francisco: Ignatius Press.
- Chesterton Gilbert Keith. 2010a. *The New Jerusalem*. USA: Watchmaker Publishing.
- Chesterton Gilbert Keith. 2010b. *The Everlasting Man*. Mansfield Centre, CT: Martino Publishing.
- Chesterton Gilbert Keith. 2017. *Christendom in Dublin*. Wrocław: Crossreach Publications.
- Conlon Dennis J. 2015. *G.K. Chesterton, a Reappraisal*. York: Methuen.
- Corrin Jay P. 2002. *Catholic Intellectuals and the Challenge of Democracy*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Ellenburg Stephen. 1976. *Rousseau's Political Philosophy: An Interpretation from Within*. Ithaca-London: Cornell University Press.
- Greely Andrew. 2006. *Introduction to the New Edition*. W: Ward, Masie. 2006. *Gilbert Keith Chesterton*. Lanham-Boulder-New York-Toronto-Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.: xi-xiii.
- Grygień Janusz. 2012. *Wola powszechna w filozofii politycznej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Hollis Christopher. 1970. *The Mind of Chesterton*. London-Sydney-Toronto: Hollis & Carter.
- Kenner Hugh. 1947. *Paradox in Chesterton*. New York: Sheed & Ward.
- Ker Ian. 2012. *G.K. Chesterton*. Oxford: Oxford University Press.
- Kowalczyk Stanisław. 2003. *Państwo, naród, Europa*. Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- Miller James. 1984. *Rousseau, Dreamer of Democracy*. New Heaven and London: Yale University Press.
- Mroczkowski Przemysław. 1974. *The Medievalism of Gilbert Keith Chesterton*. T. I. Kraków: nakładem Uniwersyteu Jagiellońskiego.
- Mroczkowski Przemysław. 1976. *The Medievalism of Gilbert Keith Chesterton*. T. II. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Oddie William. 2010a. *Chesterton and the romance of Orthodoxy*. Oxford: Oxford University Press.
- Oddie William (red.). 2010b. *The Holiness of Gilbert Keith Chesterton*. Leominster: Gracewing.
- Qvortrup Mads. 2003. *The Political Philosophy of Jean-Jacques Rousseau*. Manchester: Manchester University Press.
- Rousseau Jan Jakub. 1956. *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Rousseau Jan Jakub. 1966. *Umowa społeczna. Uwagi o rządzie polskim. List o wdowiskach*. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Schall James V. 2000. *Schall on Chesterton*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press.
- Stapleton Julia. 2009. *Christianity, Patriotism, and Nationhood: The England of G.K. Chesterton*. Landham, Boulder, Toronto, Plymouth, UK: Lexington Books.
- Ward Masie. 2006. *Gilbert Keith Chesterton*. Lanham-Boulder-New York-Toronto, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Willis Gary. 1961. *Chesterton: Man & Mask*. New York: Seed & Ward.
- Wokler Robert. 2001. *Rousseau: a Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

DOI: 10.31648/an.5592

MOTYW WSPOMNIENÍ W PÓŻNEJ LIRYCE PIOTRA WIAZIEMSKIEGO

THE MOTIF OF MEMORY IN PETER VYAZEMSKY'S LATE POETRY

Anna Toczyńska-Pęksa

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9710-898X>

Uniwersytet Rzeszowski / University of Rzeszów

e-mail: a.toczynska@gmail.com

Keywords: Vyazemsky, late poetry, romanticism

Abstract: This article discusses the motif of memory which can be noticed in Vyazemsky's late poetry: poems written in the 1850s, 1860s and 1870s. Peter Vyazemsky was a poet, literary critic, and letter writer appreciated for his talent not only in Russia but also in Poland. In his late poetry Vyazemsky recalls his close friends, his beloved mother as well as places he visited during journeys abroad. The poet presents his thoughts about his own life, ancestors, and human life in general. The poems are strongly influenced by the ideas of Romanticism.

Piotr Wiaziemski zapisał się na kartach historii literatury przede wszystkim jako poeta, publicysta i krytyk. Aktywnie współpracował z wieloma czasopismami, takimi jak: *Moskowskij tielegraf*, *Sowriemiennik*, *Litieraturnaja gazieta*, napisał również artykuły, w których sięgał pamięcią do epoki pużkinowskiej, a nawet lat wcześniejszych. Wiaziemski jest również autorem *Notatników* (*Записные книжки*). Wyrażał w nich śmiało swoje poglądy, komentował, a nawet krytykował otaczającą go rzeczywistość. Autor *Pierwszego śniegu* pozostawił po sobie bogatą korespondencję. Podobnie jak w *Notatnikach* zawarł tu interesujące uwagi na temat wydarzeń, których był świadkiem podczas długiego życia.

Jak zauważa jeden z badaczy, począwszy od lat 30. w twórczości Wiaziemskiego zaczyna dominować liryka pejzażowa i intymna [Гиллельсон 1982, 4-10]. Zwłaszcza w latach 40. w liryce poety pojawia się wiele wierszy pejzażowych, pejzażowo-refleksyjnych, co związane jest z wpływem romantyzmu oraz nasileniem psychologizmu w jego twórczości. Utwory o podobnej tematyce występują z dużą częstotliwością także w kolejnych dziesięcioleciach. Późna liryka Wiaziemskiego jest zróżnicowana zarówno pod względem tematycznym, jak i stylistycznym [Гинзбург 1986, 48]. Oprócz wspomnianych rodzajów liryki poeta pisał wiersze polityczne, satyryczne, religijne.

Wiaziemski w swojej późnej liryce wielokrotnie przywołuje motyw wspomnień. Temat ten pojawia się z dużą częstotliwością począwszy od lat 50., najwięcej utworów związanych z tą problematyką powstało w ostatnich dwóch dziesięcioleciach drogi twórczej poety (lata 60.-70.). Obecność w liryce twórcy wspomnianego wyżej motywu odnotowuje, w swojej monografii poświęconej poecie Krystyna Galon-Kurkowa, określając jego późne wiersze mianem „poezji powrotów” [Galon-Kurkowa 1996, 154-155]. Inny badacz twórczości Piotra Wiaziemskiego, Wiaczesław Bondarenko, potwierdza, że wspomnienia to jeden z wielu powtarzających się tematów w późnej liryce poety [Бондаренко 2004, 600-602]. Z kolei Wadim Perelmuter zauważa, że począwszy od lat 40. nastąpił swoisty „zwrot poety ku przeszłości”, co wpłynęło na tematykę jego późnej twórczości [Перельмутер 1993, 262-263, 328-332]. Wspomnienia dotyczą jego przyjaciół, osób bliskich jego sercu, a także miejsc, które odwiedził podczas podróży; przybierają również postać podsumowania własnego życia, przebytej drogi, refleksji nad spuścizną przodków, losem człowieka.

Wiaziemski traktował przyjaźń jako jedną z najważniejszych wartości w życiu człowieka; ważne było dla niego poczucie przynależności do wspólnoty [Galon-Kurkowa 1996, 26-29, 68]. Książę przeżył niemal wszystkich ze swojego najbliższego grona, co spowodowało, że wspomina ich w licznych utworach. Warto przywołać w tym kontekście wiersz *Do przyjaciół* (*Друзьям*, 1862). Podmiot liryczny wznosi toast za zdrowie nielicznych, żyjących towarzyszy. Przywołuje tych, którzy już odeszli z tego świata, lecz nadal są mu bliscy. Czuje się samotny, tęskni za zmarłymi druhami. Do jego kielicha z winem kapią łzy: „Но сладок и чист их поток” [Вяземский 1887, XI, 408], wspomnienia wspólnie przeżytych z przyjaciółmi chwil wyzwalają w podmiocie lirycznym mieszane uczucia, radości i smutku zarazem. Czci pamięć tych, którzy odeszli, ale uświadamia też sobie przeżyte lata i odczuwa nadciąganie kresu życia.

Motyw wspomnień o zmarłych towarzyszach obecny jest również w utworze *Ten ma sto lat* (*Тому сто лет*, 1866). Setna rocznica urodzin Mikołaja Karamzina stała się dla Piotra Wiaziemskiego impulsem do napisania utworu poświęconego pamięci serdecznego opiekuna, przyjaciela oraz niedoścignionego poety. W wierszu podmiot liryczny wspomina dzieciństwo oraz młodość autora *Historii państwa rosyjskiego*. Przyjaciół Wiaziemskiego wcześniej został sierotą, czuwała nad nim jednak opatrność Boża:

Но нежной матери моление
Угодный небу фимам:
Мать заменило Провидение. [Вяземский 1887, XII, 277]

Młody Karamzin ukazywany jest jako żądny wiedzy i pracowity człowiek, wybraniec Boga, służący dobru ogólnemu. Jego życie zostało porównane do walki, on sam zaś kreowany jest na wojownika:

Вступил он в жизнь, как в бой воитель
Как труженик, любящий труд,
Служенья чистого служитель,
Избранный Промыслом сосуд. [Ibidem, 278]

W wierszu poeta podkreśla nieocenione zasługi Karamzina na polu reformy rosyjskiego języka literackiego:

Россия речью сей пленилась
И с новой грамотой в руке,
Читать и мыслить приучилась,
На Карамзинском языке. [Ibidem]

Bohater wiersza, znany powszechnie jako autor *Biednej Lizy*, przekazuje w swych dziełach wartości, takie jak miłość i szacunek do drugiego człowieka, ojczyzny i przyrody. Karamzin dzięki swym dokonaniom w dziedzinie języka, historii i kultury rosyjskiej zapisał się na zawsze w umysłach i sercach Rosjan, zapewnił sobie nieśmiertelność, niczym Horacy. Nawet z zaświatów pisarz roztacza opiekę nad swą ojczyzną i jej mieszkańcami:

Не носится ль еще над нами
Россию любящая тень? [Ibidem, 281]

Wspomnienia zmarłych przyjaciół odnotowujemy również w utworze *Stypa* (*Поминки*, 1864). Poeta zwraca się w nim bezpośrednio do Antoniego Delwiga, Aleksandra Puszkina oraz Eugeniusza Boratyńskiego, których to „przyjacielskie cienie” często „unoszą się” nad nim i go wspierają. Podmiot liryczny wiersza słyszy ich melodyjne, bliskie sercu, pieśni; wspomina wspólne spory i dyskusje do samego rana, odczuwa, jakby to było wczoraj: „Все мне памятно и живо” [Ibidem, 140]. Wydobywa z pamięci minione dni, ich bliskość staje się pokarmem dla duszy, ukrytych myśli zwłaszcza wtedy, gdy odczuwa zbliżający się kres życia. Motyw powrotu do przeszłości sprawia, że podmiot liryczny znów żyje pełnią życia, przywoływanie minionych dni wyzwala jednak ambiwalentne uczucia – radość i smutek, spowodowany świadomością, że te lata już nie powrócą:

В их поток невольно
Окунусь я глубоко,
Сладко мне, свежо и больно,
Сердцу тяжело и легко. [Ibidem, 140]

Refleksje nad własnym losem oraz wspomnienia drogich przyjaciół odnajdziemy w utworze *12 lipca 1854 roku (12 июля 1854 года)*. Podmiot liryczny wiersza obchodzi swoje 62. urodziny, co skłania go do pesymistycznego stwierdzenia, iż w jego życiu dominuje aktualnie uczucie nieznośnego smutku i znudzenia:

Шестьдесят два года сегодня мне пробило
И все во мне тоской язвительной заныло. [Вяземский 1887, XI, 131]

Jego egzystencja podobna jest do wegetacji, odczuwa zmęczenie psychiczne i fizyczne. Przez ostatnie lata towarzyszyło mu przecucie bliskiej śmierci, pożegnał wielu swych rówieśników i młodszych przyjaciół, nie spodziewał się, że uda mu się doczekać dnia swych urodzin, ironizuje, że śmierć o nim zapomniała:

А я еще живу иль ношу дней таскаю,
В могилу сверстников и младших провожаю;
Забытый смертью гость на жизненном пиру. [Ibidem, 130]

Na uczcie istnienia gra jeszcze w „życiową grę”, zdarza mu się „przypadkowa wygrana”, czeka go jednak ostateczna przegrana – śmierć. W dzień urodzin poeta wspomina też swojego drogiego przyjaciela Karamzina. Autor *Biednej Lizy* stanowi dla niego wzór godny naśladowania; był pracowity, pokorny, poświęcił życie ludziom i Bogu. Prostota i bystrość umysłu były cechami charakterystycznymi, wspólnymi dla Karamzina i dla jeszcze jednego jego przyjaciela – Wasilija Żukowskiego. Dla podmiotu lirycznego autor *Świetłany* to „gwiazda plejady puszkiniowskiej”. Świetłana – taki był pseudonim Żukowskiego wśród członków Arzamasu – należał do ludzi dobrych, pełnych ciepła i miłości; słynął jako wielki esteta.

Wiaziemski zawsze czuł obecność przyjaciół, żałuje, że nie udało mu się powtórzyć ich drogi życiowej, przeszkodził mu w tym słaby charakter, zbyt łatwe uleganie namiętnościom, duma, lęki egzystencjalne. Dzień urodzin nie cieszy go, nie jest dla niego świętem, wzbudza jedynie wyrzuty sumienia, związane z poczuciem zmarnowanych szans, bezpowrotnie straconych lat.

W przywołanych utworach (*Do przyjaciół, Ten ma sto lat, Stypa, 12 lipca 1854 roku*) odnotowujemy typowy dla romantyzmu kult przyjaźni. Motyw serdecznej, przyjacielskiej bliskości był obecny u wielu twórców tej epoki. Wiaziemski cenił przyjaźń, była dla niego jedną z najważniejszych wartości w życiu. Bez wątpienia utrata towarzyszy była przyczyną smutku poety, poczucia nieznośnej samotności.

Podobne podszyte pesymizmem przemyślenia na temat przebytej drogi życiowej odnajdziemy w wierszu *Świadomość (Сознание, 1854)*. Starość jest trudna do zniesienia dla podmiotu lirycznego, pełna smutku związanego z refleksjami na temat własnego życia. Z żalem zauważa on, że zaprzepaścił talent, który otrzymał w darze od Boga, z powodu braku wytrwałości,

wrodzonego lenistwa; tracił czas na próżnych rozmyślaniach, dlatego brak w jego dorobku znaczących osiągnięć: „Как много праздных дум, а подвигов как мало [Ibidem, 129]. Jego życiowa droga naznaczona jest cierpieniem, usiana utratą bliskich osób, dzieci, przyjaciół; gdy spojrzy wstecz, widzi jedynie zgliszcza, ruiny. Wszelkie próby ucieczki przed przeznaczeniem, opatrnością zakończyły się fiaskiem, teraz gdy zbliża się koniec, pozostała mu jedynie smutna świadomość, że egzystuje zawieszony pomiędzy światem żywych i umarłych:

Я только сознаю, что разучился жить
Но умирать не научаюсь. [Ibidem]

W wierszach *12 lipca 1854 roku*, *Świadomość* zauważamy charakterystyczny dla filozofii romantyzmu fatalizm; jednostka odczuwa ulotność, marność swojej ziemskiej egzystencji, nie jest w stanie uciec przed przeznaczeniem.

W utworze *Wzgórza Vvedenskie* (*Введенские горы*, 1869) Wiaziemski przywołuje ukochaną rodzicielkę, którą stracił we wczesnym dzieciństwie. Przyczynkiem do wspomnień staje się spacer po cmentarzu, na którym znajduje się mogiła matki poety. Cmentarz położony wśród wzgórz jest dla niego miejscem uświęconym. Obraz rodzicielki towarzyszył podmiotowi lirycznemu przez całe życie, matka czuwała nad nim zza światów, była wsparciem w trudnych chwilach. Dlatego wyraża on żal, że nie mógł słuchać rad, wskazówek, brakowało mu jej obecności na co dzień. Dzisiaj pragnie opowiedzieć bohaterce utworu o swoim całym życiu, o dobrych i złych chwilach, chce odnaleźć w niej sprawiedliwego, lecz i wyrozumiałego sędziego. Podmiot liryczny stwierdza, że nic ani nikt w życiu człowieka, nie jest w stanie wynagrodzić braku matki. Ten, kto cierpiał i znalazł wsparcie w rodzicu w trudnych momentach życia, nie poznał prawdziwego smaku cierpienia. Wraz z upływem lat czuje coraz bardziej obecność matki, przygotowuje się na spotkanie z nią i innymi bliskimi jego sercu zmarłymi, zdaje się słyszeć ich głosy. Spacer po miejscu hierofanicznym (uświęconym i wysokim) [Eliade 1993], rozmyślania o sprawach ostatecznych pozwalają człowiekowi zapomnieć o codzienności:

Кладбище нам урочище смиренья
И отрезвляет душу в нас и ум:
В затишье сем спят жизни треволнения,
И прений суетных здесь замирает шум. [Вяземский 1887, XII, 414]

Również obserwacja jesiennego pejzażu rodzi refleksję na temat ludzkiej kondycji oraz roli wspomnień w życiu człowieka (*Las – Lec*, 1873). Widok spadających z drzew liści przypomina o ulotności ludzkiej egzystencji. Przyroda jednak odrodzi się znów wiosną, zaś człowiek z uwagi na swój podeszły wiek może nie doczekać tej pory roku. W zestawieniu z nieśmiertelną, wieczną przyrodą jednostka ludzka jawi się jako krucha, marna, co skłania podmiot liryczny do konstatacji, że wspomnienia to jedyne, czego nie utracimy, co zostaje na zawsze w naszej pamięci:

Но свежей роскошью ветвей
Весной очнется вновь дуброва,
А нам на пепеле наших дней
Цветущих не дожидаться снова! [Ibidem, 458]

Przyroda w omówionych wierszach Wiaziemskiego jest nie tylko piękna i tajemnicza, lecz także ma duszę, jest nieśmiertelna, cyklicznie odradza się, co stanowi odzwierciedlenie filozofii panteistycznej. Podmiot liryczny postrzega naturę zgodnie z filozofią Schellinga jako siłę żywą i twórczą [Tatarkiewicz 2003, 209].

Refleksje na temat losu człowieka odnajdziemy również w wierszu *Życie jest krótkie, ale nie wszystko szybko przemija ... (Жизнь коротка но не все же скоротечно..., 1876)*¹. Na drodze przemijania tylko pamięć przeszłości wspiera istotę ludzką. Traci ona lata, życie, ale nie zawodzi jej wspomnienie minionego:

Нам изменяют дни, но память нам верна
И в темном небе нашем путь свой млечной
Звездами золотит она. [Вяземский 1887, XII, 516]

U kresu życia człowieka wspomnienia są niczym piękny kwiat, wydzielający przyjemną woń, tylko one ubarwiają jego samotną starość. W wierszu pojawia się metafora: życie – uczta, zaś przypominanie zostało porównane do wspaniałego napoju, który raduje serce biesiadnika. Podmiot liryczny wznosi toast za przeszłość w imieniu przedstawicieli starego pokolenia. Kieruje swój apel do młodych – do nich należy przyszłość, ale powinni pamiętać o tym, że przeszłość to własność poprzednich pokoleń.

Medytacją o życiu i znaczeniu w nim wspomnień jest również tekst *We wspomnieniach szukam natchnienia... (В воспоминаниях ищу я вдохновенья..., 1877)*. Jego podmiot liryczny żyje pamięcią o przeszłości, całą jego egzystencję wzbogaca rozpamiętywanie minionych wydarzeń: „Одною памятью живу я наизусть” [Ibidem, 535]. Drogę życiową, którą przeszedł porównuje do bitwy. Tylko on jeden w niej ocalał, aby z troską zbierać ciała poległych braci. Przyjaciele wciąż żyją w jego duszy, a on wierzy, że czekają w zaświatach na spotkanie ze swoim, ze względu na podeszły już wiek, „spóźnionym bratem”:

Хоть мертвые, но мне они живые братья:
Их жизнь во мне, их дней я пасмурный закат
И ждут они, чтоб в их загробные объятья
Припал их старый друг, их запоздавший брат. [Ibidem]

Podsumowanie życia poety odnajdziemy natomiast w utworze *Życie nasze w podeszłym wieku – znoszony szlafrok... (Жизнь наша в старости – изношенный халат..., 1877)*. Podmiot liryczny, korzystając ze śmiałego porów-

¹ Wiersz pochodzi z cyklu *Ze zbioru wierszy: Chandra z przeblyskami (Из собрания стихотворений: Хандра с проблесками)*, który znalazł się w XII t. *Pełnego wydania utworów Wiaziemskiego*, zob. [Полное собрание сочинений князя... 1878-1896].

niania, zestawia swoje życie ze starym, znoszonym szlafrokiem, który wstyd jest nosić, ale żal też go wyrzucić. Szlafrok służył mu wiernie w życiowych zmaganiach, stąd nosi na sobie dziury po kulach, ślady przeszłości. Stanowią one dużą wartość emocjonalną, dlatego przechowuje go z czcią i miłością. Poeta konstatuje, że lubi swe życie, mimo iż teraz często sprowadza się ono tylko do wywoływania przeszłości. Powrót do szczęśliwych chwil dzieciństwa, młodości, możliwy jedynie we wspomnieniach, przynosi podmiotowi lirycznemu radość podszytą smutkiem:

Еще люблю подчас жизнь старую свою
С ея ущербами и грустным поворотом,
И, как боец свой плащ, простреленный в бою,
Я хожу свой халат с любовью и почетом. [Ibidem, 550]

W wierszu *Przeszłość* (*Былое*, 1862) życie ludzkie zostało porównane do drogi, człowiek zaś to strudzony pielgrzym, który znajduje się u kresu swojej podróży. W tej sytuacji porzuca już nadzieje i nowe pragnienia, modli się o spokój. Zmęczony wędrowiec lubi powracać do minionych dni i tych, których spotkał na swej długiej, trudnej drodze. Podmiot liryczny konstatuje, że pamięć przeszłości rozświetla naszą tułaczkę życiową, pozwalając skupić się na tym, co dobre, wyzwalając w nas pozytywne uczucia:

И прожитые дни и бывшие лица –
Все тени милые – теснятся в нашу грудь. [Вяземский 1887, XI, 401]

Swoistym podsumowaniem życia Wiaziemskiego jest również tekst *Bitwa życiowa* (*Битва жизни*, 1861). Po raz kolejny życie poety zostało w nim porównane do bitwy, walki, z której on jeden cudem ocalał. Podmiot liryczny wiersza został sam na polu zmagają, wokół niego leżą ciała bliskich jego sercu towarzyszy. Wspomina drogę życiową swoją oraz przyjaciół – każdy z nich miał marzenia i cele, wszyscy byli pewni, że zrealizują swoje zamierzenia. Niestety, śmierć pokrzyżowała im plany, niektórzy odchodzili z tego świata zbyt wcześnie, w młodości, gdy znajdowali się w rozkwicie swoich sił. Z biegiem lat „szeregi oddziału” coraz bardziej topniały, ubywali kolejni przyjaciele, zaś droga życiowa pozostałych stawała się trudniejsza. Podmiot liryczny skarży się dzisiaj na samotność, pozostaje mu jedynie oplakiwać tych, którzy odeszli.

Rozważania na temat wartości wspomnień w życiu człowieka oraz spuścizny poprzednich pokoleń odnajdziemy także w wierszu *Drażni mnie Pan pięknymi wierszami...* (*Меня вы дразните прекрасными стихами...*, 1866). Podmiot liryczny wyraża żal, iż pomimo wielu podróży, które odbył, nie udało mu się nigdy odwiedzić Grecji. Przenosi się myślami do tego kraju, ojczyzny wspaniałych bohaterów i obywateli, gdzie na „żywej ziemi” rozkwitała poezja i sztuka. Nie dane mu było pokłonić się „świętym ruinom”, w pozostałościach starożytnych budowli można odnaleźć prochy bogów i do dzisiaj nad tą ziemią unoszą się cienie muz. Podmiot liryczny uważa, że dorobek Greków, ich wkład

w rozwój kultury i literatury jest nieoceniony, a imiona twórców Hellady zapisały się na zawsze w historii ludzkości, uzyskały nieśmiertelność. Dzisiejszy świat pełen jest kłamstwa i przemocy, jedyna droga ucieczki to pogrążenie się we wspomnieniach. Dla „tęskniącej duszy” nie ma pokarmu w terażniejszości, mimowolnie wraca ona myślami do przeszłości, ponieważ:

Там вечный бьет родник сочувственных преданий,
Там пролилась бы в грудь их свежая струя. [Вяземский 1887, XII, 275]

Podmiot liryczny również chciałby przenieść się do świata wspomnień, gdyż tylko tam mógłby poczuć się spełnionym człowiekiem:

Там я сознать бы мог в тени воспоминаний
И с гордостью сказать, что человек и я. [Ibidem]

Przecucie zbliżającej się śmierci staje się dla Wiaziemskiego przyczynkiem do podsumowania przebytej drogi życiowej w utworze *Jeszcze jedna wypowiedź* (*Еще одно последнее сказанье*, 1874). Podmiot liryczny wiersza znajduje się u kresu istnienia, patrzy w przeszłość bez smutku, jest przekonany, że dostał od losu wszystko, co miał otrzymać, dziś nie oczekuje niczego nowego. Dzięki różnorodnym egzystencjalnym doświadczeniom, wzlotom i upadkom dojrzał, poznał, czym jest radość, miłość, ale zakosztował też gorzkiego smaku łez. Dzisiaj wspomina minione lata, powracają dawne obrazy, przeżycia jak w „smutnym śnie”:

Все это было, и как в смутном сне
Мерещатся дневные впечатления,
Так этих дней минувших отраженья
В туманных образах скользят по мне. [Ibidem, 480]

Analiza własnych doznań pozwala wysnuć twierdzenie, iż życie człowieka jest jak morze, on sam zaś to pływak, wznoszony przez fale, przyplawy i odpływy. To, tradycyjne dla romantyzmu, porównanie trafnie oddaje zmienność ludzkiego losu, obecność w życiu człowieka zarówno radości, jak i smutku, przeplatanie się pozytywnych i negatywnych doświadczeń.

W przeanalizowanych wierszach (*Życie jest krótkie, ale nie wszystko szybko przemija...*, *We wspomnieniach szukam natchnienia...*, *Bitwa życiowa*, *Przeszłość*, *Jeszcze jedna wypowiedź*) odnajdujemy porównanie życia człowieka do bitwy, uczty, drogi, podróży morskiej; jednostka przedstawiona została jako tułacz, wędrowca, pielgrzym, żeglarz. Zestawienia te, obecne w liryce Wiaziemskiego, były częste u twórców epoki romantyzmu.

Motyw wspomnień to jeden z najczęstszych motywów w późnej liryce Wiaziemskiego (twórczość poetycka lat 50-70.). W swoich utworach autor *Pierwszego śniegu* wiele miejsca poświęca zmarłym przyjaciółom, do grona których należeli m.in. Mikołaj Karamzin, Wasilij Żukowski, Alekander Puszkina, Eugeniusz Boratyński, Antoni Delwig (*Do przyjaciół, Ten ma sto lat, Stypa, 12 lipca 1854 roku*), wspomina także ukochaną matkę (*Wzgórza Vvedenskie*).

Wspomnienia dotyczą miejsc, które Wiaziemski odwiedził podczas licznych podróży (*Drażni mnie Pan pięknymi wierszami...*). Przybierają one również charakter podsumowania własnego życia, refleksji nad losem człowieka (*12 lipca 1854 roku, Świadomość, Las, Życie jest krótkie, ale nie wszystko szybko przemija..., Przeszłość, Jeszcze jedna wypowiedź..., Życie nasze w podeszłym wieku – znoszony szlafrok...*); rozmyślań nad spuścizną poprzednich pokoleń. Poeta jest strażnikiem pamięci o dokonaniach przodków, znakiem ciągłości pokoleń: starego, które już utracił, i nowego (*Ten ma sto lat, 12 lipca 1854 roku, Życie jest krótkie, ale nie wszystko szybko przemija..., Bitwa życiowa*).

W przeanalizowanych utworach motyw wspomnień łączy motywy ludowe, tradycyjne dla romantyzmu; odnotowujemy tradycyjne zestawy porównań: życie – uczta, życie – droga, życie – podróż morska. Przyroda została przedstawiona w duchu filozofii panteistycznej, która uznaje naturę za byt samoistny, obdarzony życiem; koncepcja ta podnosi problem obecności w niej Absolutu [Kowalczykowa 1990, 71, 72-73]. Człowiek na tle wiecznej, nieśmiertelnej natury odczuwa kruchość, marność swojej ziemskiej egzystencji. Na tej podstawie możemy wysnuć twierdzenie o związku późnej liryki Wiaziemskiego z tradycją epoki romantyzmu².

Bibliografia

- Bondarenko Váčeslav. 2004. *Vázemskij*. Moskva: Molodaâ gvardiâ [Бондаренко Вячеслав. 2004. *Вяземский*. Москва: Молодая гвардия].
- Eliade Mircea. 1993. *Mit, sacrum, historia*. Warszawa: PIW.
- Gillel'son Maksim Isaakovič. 1982. *P.A. Vázemskij*. W: *Vázemskij Petr Andreievič. Sočineniâ v 2-h tomach*. Moskva: Hudožestvennaâ literatura: 1-9 [Гиллельсон Максим Исаакович. 1982. *П.А. Вяземский*. W: *Вяземский Петр Андреевич. Сочинения в 2-х томах*. Москва: Художественная литература: 1-9].
- Ginzburg Lidiâ Ákovlevna. 1986. *P.A. Vázemskij*. W: *P.A. Vázemskij. Stihotvoreníâ*. Leningrad Sovetskij pisatel': 5-50 [Гинзбург Лидия Яковлевна. 1986. *П.А. Вяземский*. W: *П.А. Вяземский. Стихотворения*. Ленинград: Советский писатель: 5-50].
- Kowalczykowa Alina 1990. *Czym był romantyzm?* Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Perel'muter Vadim 1993. „*Zvezda razroznennoj pleâdy (...)*”. *Žizn' poëta Vázemskogo, pročitannaâ v ego stihah i proze, a takže v zapiskah i pis'mah ego souremennikov i družej*. Moskva: Knižnyj sad [Перельмутер Вадим. 1993. „*Звезда разрозненной плеяды! (...)*”. *Жизнь поэта Вяземского, прочитанная в его стихах и прозе, а также в записках и письмах его современников и друзей*. Москва: Книжный сад].
- Polnoe sobraniesočinenij knâzâ P.A. Vázemskogo*. 1878-1896. T. I-XII. Sankt Peterburg: Tipografiâ M.M. Staslûleviča [*Полное собрание сочинений князя П.А. Вяземского*. 1878-1896. T. I-XII. Санкт Петербург: Типография М.М. Стаслюевича].

² Szerzej o związkach późnej liryki Piotra Wiaziemskiego z romantyzmem zob. [Тoczyńska-Pęksa 2014].

Tatarkiewicz Władysław 2003. *Historia filozofii*. T. II. Warszawa: PWN: 209.

Toczyńska-Pęksa Anna. 2014. *Lirika P.A. Vázemskogo 50-, 60-, 70-h godov XIX v. v kontekste tradicii romantizma (Problema hudožestvennoj celostnosti)*. W: *Russkaâ literatura konca XIX-XX veka: dialog s tradiciej*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego: 35-59 [*Лирика П.А. Вяземского 50-, 60-, 70-х годов XIX в. в контексте традиции романтизма (Проблема художественной целостности)*]. W: *Русская литература конца XIX-XX века: диалог с традицией*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego: 35-59].

DOI: 10.31648/an.5593

DECOLONIZING THE ANTHROPOCENE: READING CHARLES DE LINT'S *WIDDERSHINS*

Weronika Łaszkiewicz

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6171-3114>

Uniwersytet w Białymstoku / University of Białystok

e-mail: weronika.laszkiewicz@wp.pl

Keywords: Charles de Lint, the Anthropocene, Native Americans, ecocriticism, urban fantasy

Abstract: The aim of this paper is to examine Charles de Lint's novel *Widdershins* (2006), whose main theme is an interspecies war for the American land. The paper demonstrates how, by exploring the themes of Indigenous suffering, belief in species interconnectedness, reverence for the natural world, and approach to trauma, the novel participates in the deconstruction of colonial structures present in the concept of the Anthropocene. The paper also engages de Lint's novel in a dialogue with the studies on the Anthropocene to prove that, by providing its readers with alternative modes of thinking, fantasy fiction can contribute to the cognitive change required to save our planet from human-wrought destruction.

Though Charles de Lint is today recognized as a key representative of urban fantasy, readers familiar with his works know that de Lint's fiction has undergone a major development since the beginning of his career in the 1980s. The random images of magical creatures secretly inhabiting Ottawa and the fictional city of Newford have evolved into a complex system that combines Indigenous beliefs with European folktales and reflects the composite cultures of Canada and the US. De Lint's concern with the fate of the underprivileged, initially expressed by his depiction of urban crime and poverty, now focuses on the unequal treatment experienced by ethnic communities. The author also regularly pays attention to the state of the natural world and people's relationship with nature. The aim of this paper is to investigate de Lint's novel *Widdershins* (2006) – in which Native spirits and European fairies

fight an interspecies war for the possession of the American land – in order to demonstrate how this narrative exposes the settler-colonial politics of the Anthropocene.

Debates on the challenges posed by the Anthropocene – a term introduced by Paul J. Crutzen and Eugene F. Stoermer [2000, 17-18] to describe humankind as a geological agent which alters the state of the planet – focus on climate change, exploitation of resources, degradation of the environment, and people’s flawed perception of non-human species, all of which might ultimately lead to the destruction of our world.¹ Since these debates typically use words such as (hu)mankind and humanity, they implicitly assume people’s collective responsibility for the creation of the Anthropocene, and then stress the need for unified actions against its further development [Comos and Rosenthal 2019, ix]. While the latter is understandable since the earth is everyone’s shared home, the former means that the blame for the current state of events is divided equally between all communities – including Indigenous communities whose impact on the world is different from that of industrialized Western nations [Comos and Rosenthal 2019, ix-x; Tønnessen and Oma 2016, x-xiii]. Dipesh Chakrabarty [2009, 216] recognizes this fallacy: “does not the talk of species or mankind simply serve to hide the reality of capitalist production and the logic of imperial (...) domination that it fosters?”. Arguing that the concept of human collectivity is “a universal that arises from a shared sense of a catastrophe” rather than something that transcends cultural diversity and is experienced by an individual, Chakrabarty [2009, 222] states that the Anthropocene “calls for a global approach to politics without the myth of a global identity.” Hubert Zapf adds that “the contention that humanity acts as a single unified agent tends to obscure cultural diversity, imbalances of power, and unequal distribution of environmental risk between different parts and cultures of the world” [2019, 3].

Recognizing Anthropocentric discourse as a continuation of settler-colonial politics, Heather Davis and Zoe Todd insist [2017, 763-769] that the beginning of this period should be dated to the year 1610, when European settlers began their exploitation of other lands. This exploitation continues, in various forms, till the present day. Kyle Pows Whyte indicates that, in the 19th and 20th century, Indigenous people

suffered other kinds of anthropogenic environmental change at the hands of settlers, including changes associated with deforestation, forced removal and relocation, containment on reservations (i.e., loss of mobility), liquidation of our lands into individual private property and subsequent dispossession, and unmitigated pollution and destruction of our lands from extractive industries and commodity agriculture. [2017, 208-209]

¹ To see how the term Anthropocene has evolved to embrace various issues see, e.g., Timothy Clark’s *Ecocriticism on the Edge: Anthropocene as a Threshold Concept* (2015).

Davis and Todd argue that, once people see the connection between the Anthropocene and colonization, they will realize that “the ecocidal logics that now govern our world are not inevitable or ‘human nature’, but are the result of a series of decisions that have their origins and reverberations in colonization” [2017, 763]. Hanna Straß-Senol, who studies the colonial underpinnings of the Anthropocene, indicates that “from an indigenous perspective, the homogenizing and universalizing narrative of the Anthropocene discourse has to be problematised” [2019, 117]. Collective contribution to the creation of the Anthropocene is a false conviction that needs to be amended with Indigenous experiences of this period – in other words, the debate on the Anthropocene needs to be decolonized. For Davis and Todd this act of decolonizing “calls for the consideration of Indigenous philosophies and processes of Indigenous self-governance as a necessary political corrective” [2017, 763]. Straß-Senol adds that it is necessary to assess Native communities’ actual participation in the creation of the Anthropocene, the damage they have suffered because of it, and the help they can provide to counter its effects. In order to prove how literature can dismantle the colonial structures of Anthropocentric discourse, Straß-Senol examines Thomas King’s *The Back of the Turtle* (2014) and Chantal Bilodeau’s *Sila* (2015), which combine Indigenous mythologies and knowledge with a non-human perception of the world. These works, as Straß-Senol argues [2019, 125-126], illustrate how the Anthropocene – largely a product of the dominant culture and heavy industry [Schwägerl 2014, 64] – can be countered by traditional knowledge that recognizes humanity as just one among the many species inhabiting the planet.

Images of the Anthropocene have appeared also in modern fantasy fiction whose repertoire of imaginary worlds, utopias, and dystopias as well as its visions of destruction and rebirth seem particularly effective for speculation about the causes, nature, and consequences of the Anthropocene. Gina Comos and Caroline Rosenthal assert that “[b]y creating ‘imaginative counterworlds,’ literature and other forms of art may not only help make the risks of the Anthropocene more tangible and comprehensible to the individual, but they function as an important catalyst to critical self-reflection and ecological awareness” [2019, xi]. Since fantasy fiction offers “imaginative counterworlds” *par excellence* and frequently features Indigenous characters, it should be given particular attention in the study of literature’s influence on the Anthropocene and its settler-colonial structures.

It should be noted that Indigenous people and traditions are one of the major components of de Lint’s urban fantasy fiction, and they have appeared, e.g., in *Moonheart* (1984), *Svaha* (1989), *Someplace to Be Flying* (1998), *Forests of the Heart* (2000), and *The Wind in His Heart* (2017). However, since de Lint is a Canadian writer with Dutch origins [Reid 2002, 51] and does not belong to an Indigenous community, his depiction of Native people – though informed by the writer’s respect and sympathy – raises justifiable concerns about

cultural appropriation. Even a well-intended representation of an Indigenous group is likely to fall prey to what Gerald Vizenor condemns as simulated Native presence generated by the dominant culture [1999, 84-86]. Fortunately, writers, readers, and scholars of fantasy are gaining more awareness of the genre's ingrained "habits of whiteness" and its highly stereotypical portrayal of various ethnic communities [Young 2016]. Recognizing a similar problem present in de Lint's fiction, Weronika Łaszkiwicz examines a selection of his works to indicate the writer's evolving treatment of Native characters and cultures. Łaszkiwicz argues that though some of de Lint's early stories recycle cliché tropes of nature-wise noble savages and depict Native people as inhabitants of a fantastic world, his later books become more engaged with modern Native Americans and the socio-economic problems of their communities [2018, 233-249]. *Widdershins* (2006), a fine representative of de Lint's style and goals, deserves to be added to the analysis of his literary output not only because it provides insight into the author's thoughts about the challenges of the Anthropocene, but also because it undermines, at least partly, the colonial underpinnings of Anthropocentric discourse. The following paper will demonstrate how, by exploring the themes of Indigenous suffering, belief in species interconnectedness, reverence for the natural world, and approach to trauma and healing, the novel participates in the deconstruction of settler-colonial structures.²

Widdershins, which belongs to the Newford series, consists of two plotlines. The first one follows the territorial conflict between European fairies, who migrated together with the colonists, and the American "cousins," i.e. original inhabitants of the New World, who can shape-shift into animals. In the course of the novel readers observe how their centuries-old dispute – a projection of the conflict between Native people and the colonists – escalates into an interspecies war when ambition transforms the animosity existing between the fairy, cousin, and human communities into bloodthirsty hostility. The second plotline is a continuation of the events from a previous novel, *The Onion Girl* (2001), and it follows Jilly's struggle with the trauma of past abuse. Though these two plotlines could be easily separated into individual stories, de Lint manages to interweave them at several points and ultimately they deliver a unified message about humankind's position in the world.³

---

² For other analyses see Laurence Steven's "Welwyn Wilton Katz and Charles de Lint: New Fantasy as a Canadian Post-colonial Genre" (*Worlds of Wonder*, 2004), Christine Mains' "Old World, New World, Otherworld: Celtic and Native American Influences in Charles de Lint's *Moonheart* and *Forests of the Heart*" (*Extrapolation*, 2005), and Sylwia Borowska-Szerszun's "Remembering the Romance: Medievalist Romance in Fantasy Fiction by Guy Gavriel Kay and Charles de Lint" (*Medievalism in English Canadian Literature*, 2020).

³ For the sake of brevity, this article will not provide an extensive summary of the plot or juxtapose *Widdershins* and de Lint's other works (which are quite prominent as far as Canadian fantasy literature is concerned). For additional information see the materials listed in the previous note.

First of all, the novel decolonizes Anthropocentric discourse by invoking the theme of Indigenous suffering and recognizing the dispute over natural resources (American land) as a problem caused by European settlers whose pursuit of new life resulted in the dispossession of the tribes. Rather than depict their suffering as a thing of the past that, though tragic, has little impact on the modern world, de Lint recognizes the reality of traumatic post-memory, yet he does not pursue this topic to the extent of insisting on Native victimhood. His positive protagonists, be they human or fairy, openly acknowledge the damage inflicted on Native communities by colonial politics, respect what remains of their territorial sovereignty, and search for a viable solution to the conflict. Still, at one point de Lint writes: "Lizzie knew that a lot of Native Americans harboured a grudge against Europeans, and rightly so, she supposed, all things considered. So she thought she understood his anger" [*Widdershins* 2006]. This fragment, while it recognizes the suffering of Indigenous people, attracts the reader's attention for a different reason. Describing the feelings of Native people after centuries of racial and cultural genocide as a grudge is a gross understatement. Yet this is a reflection of how people from outside Indigenous communities, oblivious to the world-shaping power of language, belittle Indigenous experiences. An Indigenous turn in the discussion of the Anthropocene demands the unveiling and deconstruction not only of colonial power structures still operating within the mainstream society, but also of such colonial language. Sadly, this is not a theme that de Lint pursues in *Widdershins*.

The author does, however, undermine colonial worldviews by developing the theme of humankind's connectivity to the land and animals according to Indigenous beliefs. Native people see the land as "*a system of reciprocal relations and obligations* (which) can teach us about living our lives in relation to one another and the natural world in nondominating and no exploitative terms" [Coulthard 2014, 13]. Thus, according to their beliefs, the land should be cherished and protected rather than exploited, and its animal inhabitants regarded as kin, not as lesser creatures deprived of agency. A relationship of kinship demands that Native people nurture their connection to the world and guard against neglecting its non-human – or more-than-human – inhabitants [Ansloos 2016, 70]. Such beliefs remain in stark contract with Western insistence on humankind's superiority, informed by the biblical image of man as the master of the earth. It is this insistence that has facilitated exploitation of the natural world. As Davis and Todd argue, problems of the Anthropocene are grounded in "a specific ideology defined by proto-capitalist logics based on extraction and accumulation through dispossession" [2017, 764]. Inarguably, the Western politics of expansion and accumulation has contributed to the creation of the Anthropocene and its colonial underpinnings, visible in the dispossession of Indigenous people, exploitation of the natural world, and genocide of non-human species [Tallbear 2016]. As Davis and Todd

explain, “[w]hat settler colonialism, and its extensions into contemporary petrocapiatalism, does is a severing of relations. It is a severing of relations between humans and the soil, between plants and animals, between minerals and our bones. This is the logic of the Anthropocene” [2017, 770]. Recognizing the damage of such logic, scholars of the Anthropocene call for a revision of human/non-human relations and renewal of species interconnectedness [Comos and Rosenthal 2019, viii; Meijer 2016, 74]. Since Western ideologies fail at providing modern people with templates for thinking about man as part of nature rather than its master (the world is a subordinate entity even if man cares for its well-being), it is necessary to bring other perspectives into the discussion of the Anthropocene in order to teach people about different modes of interaction with the environment. Thus, the Indigenous worldview is a much needed shift since it recognizes the land as an animate entity conditioning the human existence (rather than as an entity severed from it) and entails a re-evaluation of human/non-human relations [Davis and Todd 2017, 769-770]. A chance for a similar relationship does exist within Western Christian thought. After all, the name *Adam* is derived from the Hebrew *adamah* meaning “ground,” which implies “an intimate link between man and the earth from which he was created” [Ward et al. 1991, 18]. The idea of “other-than-human relatives” is also present in biblical tradition, e.g. in the teachings of St. Francis of Assisi, who sees animals as part of divine creation. Still, these connections seem to be forgotten by the Western world. But since respect for the land and interspecies connectivity seem fundamental to undermining the exploitative politics of the Anthropocene, they will have to be retrieved by Western societies.

Widdershins deconstructs the colonial discourse of the Anthropocene by repeatedly emphasizing this connectivity and equality between various species. Thus, the novel fulfills a pattern identified by Gabriele Dürbeck in stories of the Anthropocene: “the interdependency narrative” that requires meaningful interaction between different species [2019, 23-47]. De Lint’s cast of characters includes humans, cousins (called animal people), supernatural creatures, and regular animals (shown as sentient beings) who all need to negotiate their interests and cooperate to protect their shared home. The human protagonists learn that it is always better to be mindful and respectful of the land and its inhabitants: Lizzy is offered protection from malicious fairies because she mourns the death of a deer woman, and Jilly is aided in her fight against her evil brother by a pitbull that sympathizes with her because it also suffered abuse. Both human protagonists are elevated by their relationship with non-human beings: Lizzy becomes aware of the mysteries hidden in the world, and Jilly can finally heal from her trauma. Regardless of their species, all characters are shown as capable of feeling love, making mistakes and learning from them, and doing something for the benefit of the world. This shift in agency depicted in *Widdershins* changes

the dynamics of human/non-human relationships. Since people are not the only sentient and sensitive species of the world, *anthropos* is removed from the center of attention and its illusory omnipotence that led to the creation of the Anthropocene is rendered as an aberration that needs to be corrected. While such a shift knocks humankind off the pedestal of power, it splits the burden of responsibility for the well-being of the world and offers us the possibility of existence within a web of meaningful relationship with the rest of the living world. The pedestal is a lonely place to be, and de Lint invariably emphasizes the value of life in a community (with Native communities implied as a role model). In that way he echoes the call voiced by scholars that humankind should accept “its existential interconnectedness with all other living creatures, as well as with the oceans and their tides, the atmosphere, and the mountains” [Schwägerl 2014, 67-68]. This praise of connectivity can counter both “the colonial violence of individualism” [Ansloos 2016, 73] and detachment from nature woven into the fundamentals of the Anthropocene.

The novel opposes humanity's detachment from the natural world also by insisting that the wilderness should be approached with respect, because it is a liminal space that enables people to experience the divine. For instance, when Geordie encounters a stag cousin, he thinks: “Standing here in his presence, I understood the reverence people had felt for that European lord of the forest. Here, in our own woods, I wanted to go down on my knees in front of Walker and ask for a blessing” [*Widdershins* 2016]. Typically for de Lint's fiction, *Widdershins* treats the wilderness as a sacred space inhabited by otherworldly entities whose manifestation elicits an array of emotions ranging from awe to terror. Thus, the protagonists learn to approach the wilderness with reverence verging on devotion. Such an attitude mirrors Native spirituality which is grounded in humankind's connection to the natural world, and such premises undermine the colonial politics of exploitation that underlies the Anthropocene.

The novel also employs Indigenous wisdom to develop the theme of Jilly's healing. While details of ceremonies may differ across tribes, Indigenous cultures generally share a holistic approach to healing since in order to deal with a disease they employ practices that address not only the patient's body, but also the mind and the spirit – physical healing is conditioned by spiritual one. While de Lint, fortunately, does not describe or reconstruct authentic Native practices, he embeds Jilly's healing in that basic tenet of Indigenous spirituality: the woman cannot heal the injuries she suffered in a car accident until her spirit is healed from the trauma of abuse. Thus, Jilly must face the memory of her malicious brother in order to cleanse herself of fear, guilt, and hatred, and in that way facilitate the mending of her body. A similar theme appears in de Lint's other works, e.g. in *The Wind in His Heart* (2017) and the fate of Abigail White Horse. Applied to the Anthropocene, the Indigenous approach to healing implies that unless people work towards the healing

of their minds and spirits (e.g. from the greed and wastefulness which fuel consumptive lifestyles), they will not be able to heal the world.

This act of healing requires people to re-evaluate their relationship with their oppressors. Vizenor argues that Native communities need to move beyond the state of victimhood perpetuated by memories of genocide and mainstream narratives in which Native people are doomed to fail in the wake of colonial progress. Unless Native people are able to break the constraints of past trauma and regard themselves not as victims but as survivors, Vizenor states, they will not be able to reclaim their sovereignty [2009, 1-14]. Jeffrey Ansloos adds that attempts at peacebuilding between Indigenous and white communities require the former to include their oppressors in the process of healing and the latter to recognize their complicity in sustaining the settler-colonial politics of oppression [2016, 70-72]. This call for a move beyond historical trauma toward reconciliation is visible in *Widdershins* when Grey offers mercy to Odawa after a decades-long conflict that cost him the lives of his beloved, and when Anwatan, a deer cousin, aids a bogon (creature from Scottish tales) responsible for her death. When one of the protagonists explains their choices by saying: “We’d be letting our personal feelings get in the way of what’s really important, which is that we take care of each other and this messy old world we’re living in” [*Widdershins* 2006], de Lint is asking his readers to forsake personal animosities for a greater good. By promoting reconciliation embedded in the admittance of guilt and forgiveness, *Widdershins* echoes the call for a renewal of the relationship between members of various communities, which can partly erase the specter of colonialism still hovering over the contemporary world.

It should be noted, however, that some aspects of *Widdershins* preserve the settler-colonial structures. For one thing, though typically for de Lint’s works the novel involves a large cast of characters, none of them is Indigenous. The aspect of indigeneity is introduced only in the figures of supernatural cousins, whose communities (clans with chiefs), customs (e.g. drum ceremonies), beliefs (e.g. in Raven who created the world and Coyote the trickster), and problems (the theft of land by the immigrants) are clearly inspired by tribal cultures and histories. However, these elements are often associated with Indigenous people by default and commonly treated as universal for all Indigenous cultures – in reality, such a mixture of artifacts and practices obscures the diversity of Native traditions. What is produced is not an image of authentic Indigenous people, but of “Indians” who are a simulation of Native presence, grounded in Colonial and Romantic discourses [Vizenor 1999, 80-84]. Even though de Lint’s white characters are respectful of other communities, their respect cannot compensate for the lack of a Native perspective in matters related to Indigenous issues. De Lint does write a few chapters from the point of view of Grey, yet this only creates another problem, since Grey is a Native-inspired supernatural creature, not a regular Native person. This lack

of credible Native characters in the novel upholds the settler-colonial practices of exclusion and silencing, which have been identified in the discourse of the Anthropocene.

Moreover, since the novel limits indigeneity to supernatural creatures, it perpetuates the colonial practice of depicting Natives as the Other, in this case a “fantastic Other” distanced from the everyday world. Becky Little has already aptly addressed this issue in reference to J.K. Rowling’s failed portrayal of Native people in *History of Magic in North America*: “problems arise when a race of people is constantly portrayed as magical, and therefore fictional” [Little 2016]. If an ethnic community is fictionalized too often, it cannot escape marginalization and reclaim sovereignty. In addition, the resolution of the novel’s main conflict is a failure from the perspective of Native interests. Minisino, a buffalo spirit, treats Anwatan’s death and the dispute over territories as an opportunity to gain fame. It takes a white girl, Christiana, to unmask his ambitions and prevent the interspecies war. Yet while the immediate outbreak of war is avoided, the heroes do nothing to tackle the original problem – the possession of land. When Hazel, a European fairy, expresses her dislike for Native spirits because they keep the land to themselves [Widdershins 2006], de Lint does not criticize such colonial rhetoric. The author generally espouses the need for cooperation guided by humility. Humility should indeed be pivotal in people’s response to the Anthropocene [Niemann 2017, 255]. Yet while the novel achieves temporary interspecies reconciliation, the author sidesteps the original problem of control over resources, perhaps because he is unable to properly engage with the demands of Indigenous sovereignty and offer a satisfactory solution.

Thus, *Widdershins* inarguably fails at fully decolonizing the Anthropocene. Yet it still fares better than many formulaic fantasy narratives in which whiteness is a default mode for character- and world-building. Straß-Senol argues that “the Anthropocene narrative represents the continuation of a Eurocentric/Western, oppressive ideology that disenfranchises other approaches to the more-than-human world, like the non-teleological, non-utilitarian ways of life inscribed in the histories, traditions, and practices of many indigenous peoples” [2019, 121]. The themes of non-human agency, species interconnectedness, reverence for the natural world, and Indigenous wisdom run deep not only in *Widdershins*, but in de Lint’s entire literary output. By creating characters who cherish nature, foster meaningful relationships with non-human species whose agency they respect, and generally try to improve the world they live in, the Canadian writer offers his (white) readers a template for a lifestyle which counters the damage of the Anthropocene. The presence of Native-inspired characters, traditions, and beliefs provides an alternative to the ideologies produced by Western cultures. When Straß-Senol writes that Thomas King’s novel, rather than nostalgically advocate a return to past Indigenous practices, posits “the cooperation between

indigenous and non-indigenous communities guided by an indigenous philosophy of interrelatedness” [2019, 132], her words apply also to de Lint’s *Widdershins*. In fact, this cooperation between communities could become, according to Christian Schwägerl, an opportunity for Indigenous people:

The Anthropocene could become a kind of forum in which all cultures have equal validity and all people are treated equally (...). By citing the “human being” as the agent of the Anthropocene idea, indigenous peoples would be included as modern agents who have equal rights and who play a part in the geology of the future instead of being just victims of anthropogenic change. (...) In that sense, the Anthropocene would not only be a physical description of the state of things; it would be construed as an ethical demand and guide, the beginning of an awareness-raising process. [Schwägerl 2014, 65-66]

This awareness-raising process includes the realization that Native tribes have already suffered the Apocalypse and live in a post-apocalyptic world in which they have to reclaim their identities and sovereignty [Gross 2014, 33]. Theirs is the experience of destruction and survival. Western societies fear that they will need to suffer a similar ordeal as a result of the Anthropocene. If that happens, Native memory might offer lessons on how to live in a world of lost species and relations. But a word of warning is necessary. If Western societies try to decolonize the Anthropocene by embracing Indigenous beliefs, they should guard against another colonial theft – this time not of land, but of culture. Commenting on the American society, Vine Deloria Jr. writes: “today it is popular to be an Indian. Within a decade it may be a necessity. People are not going to want to take the blame for the sorry state of the nation, and claiming allegiance with the most helpless racial minority may well be the way to escape accusations” [1997, 1]. Such superficial allegiance with Indigenous cultures would produce only another simulation of Native presence, so those involved in the process of decolonization must find a balance between appreciation and appropriation. This applies also to fiction written by non-Native authors such as Charles de Lint. Like *Widdershins*, their works might contribute to the decolonization of the Anthropocene – and postmodern society in general – by confronting white readers with Indigenous beliefs and problems, but they need to be careful not to reinforce the settler-colonial structures already present in mainstream culture.

Bibliography

- Ansloos Jeffrey. 2016. *Peace like a Red River: Indigenous Human Rights for Decolonising Reconciliation*. In: *Peacebuilding and the Rights of Indigenous People: Experiences and Strategies for the 21st Century*. Eds Devere H., Te Maihāroa K., and Synott J. New York: Springer: 65-76.
- Chakrabarty Dipesh. 2009. *The Climate of History: Four Theses*. “Critical Inquiry” 35: 197-222.

- Comos Gina and Caroline Rosenthal. 2019. *Introduction*. In: *Anglophone Literature and Culture in the Anthropocene*. Eds Comos G. and Rosenthal C. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing: viii-xxii.
- Coulthard Glen Sean. 2014. *Red Skin, White Masks: Rejecting the Colonial Politics of Recognition*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Crutzen Paul J. and Eugene F. Stoermer. 2000. *The 'Anthropocene'*. "Global Change" 41: 17-18.
- Davis Heather and Zoe Todd. 2017. *On the Importance of a Date, or Decolonizing the Anthropocene*. "ACME: An International Journal for Critical Geographies" 16(4): 761-780.
- de Lint Charles. 2006. *Widdershins*. New York: Tor. Kindle edition.
- Deloria Vine Jr. 1997. *Red Earth, White Lies: Native Americans and the Myth of Scientific Fact*. Golden: Fulcrum Publishing.
- Dürbeck Gabriele. 2019. *Narratives of the Anthropocene in Interdisciplinary Perspective*. In: *Anglophone Literature and Culture in the Anthropocene*. Eds Comos G. and Rosenthal C. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing: 23-47.
- Gross Lawrence William. 2014. *Anishinaabe Ways of Knowing and Being*. Farnham: Ashgate.
- Little Becky. 2016. *Native Americans to J.K. Rowling: We're Not Magical*. In: <https://www.nationalgeographic.com/news/2016/03/160311-history-of-magic-in-north-america-jk-rowling-native-american-stereotypes/> [Accessed 5 III 2020].
- Łaszkiwicz Weronika. 2018. *From Stereotypes to Sovereignty: Indigenous Peoples in the Works of Charles de Lint*. "Studies in Canadian Literature" 43.1: 233-249.
- Meijer Eva. 2016. *Speaking with Animals: Philosophical Interspecies Investigations*. In: *Thinking about Animals in the Age of the Anthropocene*. Eds Tønnessen M., Armstrong Oma K., and Rattasepp S. Lanham: Lexington Books: 73-88.
- Niemann Michelle. 2017. *Hubris and Humility in Environmental Thought*. In: *The Routledge Companion to the Environmental Humanities*. Eds. Heise U.K., Christensen J., and Niemann M. New York: Routledge: 247-257.
- Reid Robin Anne. 2002. *Charles de Lint*. In: *Canadian Fantasy and Science-Fiction Writers. Dictionary of Literary Biography*. Ed. Ivison D. Vol. 251. Detroit: A Bruccoli Clark Layman Book: 49-61.
- Schwägerl Christian. 2014. *The Anthropocene: The Human Era and How It Shapes Our Planet*. London: Synergetic Press.
- Straß-Senol Hanna. 2019. *Indigenous Literature and the Anthropocene: Two Case Studies*. In: *Anglophone Literature and Culture in the Anthropocene*. Eds Comos G. and Rosenthal C. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing: 117-136.
- Tallbear Kim. 2016. *Failed Settler Kinship, Truth and Reconciliation, and Science*. In: "Indigenous: Science, Society, Technology". In: <https://indigenousts.com/failed-settler-kinship-truth-and-reconciliation-and-science/> [Accessed 5 III 2020].
- Tønnessen Morten and Kristin Armstrong Oma. 2016. *Introduction: Once upon a Time in the Anthropocene*. In: *Thinking about Animals in the Age of the Anthropocene*. Eds Tønnessen M., Armstrong Oma K., and Rattasepp S. Lanham: Lexington Books: vii-xix.
- Vizenor Gerald. 1999. *Postindian Conversations: Gerald Vizenor and A. Robert Lee*. Lincoln: Univ. of Nebraska Press.
- Ward Kaari, et al. (eds). 1991. *Reader's Digest Illustrated Guide to the Bible*. Pleasantville: Reader's Digest Association.

- Whyte Kyle Powys. 2017. *Our Ancestors' Dystopia Now: Indigenous Conservation and the Anthropocene*. In: *The Routledge Companion to the Environmental Humanities*. Eds Heise U.K., Christensen J., and Niemann M. New York: Routledge: 206-215.
- Young Helen. 2016. *Race and Popular Fantasy: Habits of Whiteness*. Routledge Interdisciplinary Perspectives on Literature. New York: Routledge.
- Zapf Hubert. 2019. *The Challenge of the Anthropocene and the Sustainability of Texts*. In: *Anglophone Literature and Culture in the Anthropocene*. Eds Comos G. and Rosenthal C. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing: 2-22.
- . 2009. *Native Liberty: Natural Reason and Cultural Survivance*. Lincoln: Univ. of Nebraska Press.

DOI: 10.31648/an.5594

INTERDYSCYPLINARNOŚĆ W PRZEKŁADZIE
TEKSTU NAUKOWEGO.
FRANCUSKI I WŁOSKI JEZYK AKADEMICKI
W TŁUMACZENIU NA JEZYK POLSKI

INTERDISCIPLINARITY IN THE SCIENTIFIC
TEXT TRANSLATION.
FRENCH AND ITALIAN ACADEMIC LANGUAGE
TRANSLATED INTO POLISH

Ewelina Berek

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5399-2491>

Uniwersytet Śląski w Katowicach / University of Silesia in Katowice

e-mail: ewelina.berek@us.edu.pl

Lucyna Maria Marcol-Cacoń

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0332-3078>

Uniwersytet Śląski w Katowicach / University of Silesia in Katowice

e-mail: lucyna.marcol@us.edu.pl

Keywords: interdisciplinarity, scientific text, translation, French, Italian

Abstract: The aim of this article is to demonstrate the differences appearing in French and Italian scientific texts and their translations into Polish. The specificity of the scientific text causes enormous difficulties faced by novice translators. On the one hand, one must faithfully reflect the merits of work, and, on the other hand, take care of the appropriate style of the target text. As Stanisław Gajda [1982] states, each discipline produces a completely separate language termed “scientific sublanguage”, and the basic difficulty in the case of translation by people not familiar with the scientific language seems to be the recreation of the specific nature of the scientific language of the source text in the target text. The multidimensionality and interdisciplinary nature of scientific translation should also be considered because only on the basis of interdisciplinary knowledge can the translator choose the appropriate translation strategy.

Wprowadzenie

Punktem wyjścia naszych rozważań jest stwierdzenie, że translatoryka korzysta z wyników badań nie tylko lingwistyki, lecz także innych dyscyplin, które zajmują się człowiekiem i jego działalnością komunikacyjną, takich jak przede wszystkim: teoria komunikacji, nauka o tekstach, psychologia, językoznawstwo ogólne, kognitywne, filologia, bibliistyka, filmoznawstwo i informatyka. Dyscypliny te wspomagają translatorykę swoimi koncepcjami, czyniąc ją w jakimś stopniu interdyscyplinarną [Kielar 2013, 9]. Większość wartościowych dzieł naukowych ma charakter interdyscyplinarny, co wymaga w pracy tłumaczeniowej otwarcia się redaktora i tłumacza na inne dyscypliny. Tłumaczenie tekstów naukowych odbywa się w określonym świecie społecznym, to jest w akademickim świecie nauki. Świat ten wypracował swój język naukowy, który stanowi podstawę porozumiewania się w jego ramach (w każdym języku narodowym z osobna). Obrona tego języka jest często obroną swojego świata, który z kolei może być związany z określoną specjalizacją naukową.

Celem artykułu jest ukazanie specyfiki tłumaczenia naukowego oraz różnic pojawiających się we francuskich i włoskich tekstach naukowych i ich przekładzie na język polski. Punktem wyjścia do analizy stały się zajęcia z tłumaczenia tekstów naukowych ze studentami ostatnich lat studiów języka francuskiego i języka włoskiego.

Tekst naukowy – co to za twór?

Tekst naukowy jest specyficzną formą wypowiedzi. Często gdy próbuje się opisać język naukowy, zamiast przymiotników takich jak *jasny*, *zrozumiały*, *precyzyjny*, *prosty* i *zwięzły*, nasuwają się od razu ich antonimy. Język naukowy jawi się bowiem jako twór zawily, wieloznaczny, ozdobny i rozwlekły. Jak podkreśla Maciej Kawka [2004] w swoim krótkim tekście o języku debaty naukowej, zatytułowanym przekornie „*Mutatis mutandis, sui generis, de facto, ad hoc*”, czyli *jak uczynić styl naukowy jeszcze bardziej naukowym?* wystarczy użyć kluczowych słów stylu naukowego, to jest łacińskich formułek typu *mutatis mutandis, ad hoc, expressis verbis, ex definitione, implicite, explicite, etc.*, aby uzyskać gotową wypowiedź naukową.

Wśród podstawowych wyznaczników naukowej normy stylowej Kawka za wieloma badaczami wymienia: wybór tematu, intelektualność, abstrakcyjność, nieemocjonalność, obiektywność, logiczność, ścisłość, dokładność, jasność, bezosobowość.

Cechą wyróżniającą tekst naukowy, jeśli chodzi o leksykę, jest występowanie terminów. Terminy wywodzą się z języka potocznego i, jak zauważa Stanisław Gajda, termin to „nazwa specjalistycznego pojęcia” [Gajda 1990, 51].

Terminy stanowią wyzwanie dla tłumacza nie tylko w tekstach naukowych. Gdy porównuje się terminy w różnych językach, od razu można stwierdzić, iż na tłumacza czeka wiele pułapek. I tak np. polskie *pojęcie* ma dwa francuskie i dwa włoskie odpowiedniki *concept/concetto* i *notion/nozione*, a francuski *morphème* ma węższe znaczenie od polskiego *morfemu* [Kozłowska, Szczęsny 2018, 194].

Terminy w tekście naukowym mają ściśle określone znaczenie i są to nierzadko wyrazy i wyrażenia obcego pochodzenia, niewystępujące w słownictwie ogólnym, np. *sufiks*, *prefiks*, *fonem*, *morfem* (terminy językoznawcze). Należy wziąć pod uwagę, że terminami mogą być również wyrazy powszechnie znane i używane w języku codziennym, jednak w obrębie tekstu naukowego mające inne, specjalne znaczenie, jak np. *tryb*, *strona*. W tym drugim przypadku łatwiej o poważny błąd, jeśli przetłumaczymy termin jak zwykły wyraz, ograniczając się do intuicyjnie wybranego odpowiednika ze słownika dwujęzycznego lub odwołując się do pierwszego znaczenia wyrazu ze słownika jednojęzycznego, bez pogłębionej analizy tych znaczeń.

Tłumaczenie tekstów naukowych

Tłumaczenie tekstów naukowych wbrew pozorom wcale nie jest łatwe i nie polega na prostym podstawianiu odpowiedników. Zdaniem Kozłowskiej w pracy *O przekładzie tekstu naukowego (na materiale tekstów językoznawczych)* oprócz znajomości dwóch języków, orientacji w danej dziedzinie nauki i zainteresowania nią przekład tekstów naukowych wymaga obycia z tekstem naukowym i umiejętności budowania go [Kozłowska 2007, 57]. Badaczka podkreśla również fakt, iż w przypadku tekstów naukowych, szczególnie humanistycznych, na pierwszy plan wysuwa się tło „lekturowe”, które staje się ważniejsze od tła kulturowego mającego ogromne znaczenie w przekładzie literackim. Konieczne jest zapoznanie się z myśleniem naukowym danego autora i zapoznanie się z jego lekturami [Ibidem, 58].

Warto pamiętać, że składnia prac naukowych charakteryzuje się przewagą zdań podrzędnie złożonych. Najczęściej są to zdania warunkowe, przyczynowe i wynikowe. Z uwagi natomiast na funkcję informatywną teksty naukowe wyróżniają się rzeczowością i obiektywizmem. Autorzy prac naukowych odwołują się zwykle do intelektu odbiorcy, a nie do jego uczuć czy wyobraźni.

Zofia Kozłowska i Anna Szczęsny [2018, 194] przypominają, iż ogólną zasadą przy tłumaczeniu terminów jest szukanie, a nie tłumaczenie i w miarę możliwości nietworzenie nowych terminów.

Zdarza się, iż niefortunny początkowy wybór ekwiwalentu sprawia, że niedoświadczony młody naukowiec/tłumacz na siłę „dostosowuje” sens tekstu lub jego fragmentu do danego znaczenia przetłumaczonego słowa. Nieumiejętność

rozpoznania, iż dane wyrażenie jest terminem, może skutkować próbą przetłumaczenia go w sposób syntagmatyczny, co zwykle utrudnia, jeśli nie uniemożliwia jego identyfikację w języku docelowym [Kozłowska, Szczęsny 2018, 218]. Zarówno studentowi uczącemu się sztuki tłumaczenia, jak i doświadczonemu tłumaczowi nierzadko trudno jest wybrać poprawny termin, gdyż sami autorzy tekstów naukowych dość często używają tych samych terminów do określenia różnych zjawisk i stąd niełatwe staje się zaprowadzenie terminologicznego ładu. Po przykład można sięgnąć do języka włoskiego, w którym funkcjonują aż trzy różne terminy (*stati alterati di coscienza / stati di coscienza alterata* i *stati di coscienza modificata*) jako odpowiedniki polskich *odmiennych stanów świadomości*. Anna Kuncy [2014, 57] zwraca uwagę na fakt, że w interpretacji psychologów czy psychoterapeutów powyższe terminy mogą być różnie rozumiane. Sięgając do prac Marcella Del Vecchio [1997, 43-44], dowiadujemy się, że przymiotnik *alterato* budzi negatywne konotacje, a użyty we wspomnianych wyżej terminach wskazuje na zaburzenia świadomości. Podczas gdy w swoich pracach Mario Talvacchia [2009] traktuje terminy *stati di coscienza alterata* oraz *stati di coscienza modificata* jako synonimy, Michela Balconi [2006, 263-264] wskazuje na różnice w znaczeniu włoskich rzeczowników *modificazione* i *alterazione* w odniesieniu do świadomości, iż drugi jest używany głównie w odniesieniu do zmian patologicznych. Trzeba ponadto brać pod uwagę, że przymiotnik *alterato*, w zależności od tego, czy stoi przed rzeczownikiem, czy po nim, może być różnie rozumiany. Zatem, w przypadku *stati alterati di coscienza* odmiennosc dotyczy stanów świadomości, natomiast *stati di coscienza alterata* – samej świadomości lub jej części [Kuncy 2014, 60].

Kozłowska [2007, 138-145] opisuje sytuacje powstałe przy tłumaczeniu terminów. Gdy tłumacz napotyka w tekście źródłowym termin, ma do wyboru trzy możliwości: znajduje jeden odpowiednik, znajduje dwa odpowiedniki lub ich więcej albo nie znajduje żadnego z nich. W przypadku problemów ze znalezieniem w języku docelowym ekwiwalentu danego terminu tłumacz może sięgnąć po następujące strategie: zastąpić termin z tekstu oryginalnego przez adekwatny termin w przekładzie, podać termin obcy w nawiasie (w sytuacji gdy dany termin nie ma odpowiednika w języku docelowym lub gdy tłumacz sięga po ekwiwalent inny niż powszechnie przyjęty, rzadziej używany lub mający kilka znaczeń), podać termin obcy przed odpowiednikiem bądź przed tłumaczeniem albo podać termin obcy zamiast odpowiednika (w sytuacji gdy przyjęło się używać danego terminu w formie obcej mimo istniejącego ekwiwalentu w danym języku).

Młody adept sztuki tłumaczenia na ogół odczuwa obawę przed „trudną” terminologią i chętnie ją upraszcza. Często na siłę „dostosowuje” sens tekstu czy fragmentu do jedyne go znanego znaczenia konkretnego słowa.

W poniższych fragmentach z tekstu o specyfice literatury prowincji Québec eseistka Isabelle Daunais odwołuje się do koncepcji Milana Kundery i korzysta z dwóch zaproponowanych przez niego terminów, to jest **grand contexte**

i *idylle*. W przypadku ich tłumaczenia konieczne staje się odwołanie do literatury oraz tłumaczenia na język polski dzieł tego czeskiego pisarza tworzącego po francusku. Podobnie, odniesienie do *grands récits* – *wielkich narracji* wymaga konieczności skorzystania z kontekstu „lekturowego”, co obrazują poniższe fragmenty:

L'un des traits les plus frappants de la production artistique québécoise, mais sur lequel, curieusement, personne ne s'est jamais penché, est la distinction très nette que connaissent dans leur rayonnement les arts «majeurs» que sont la littérature, la peinture, la musique, l'architecture, la philosophie d'un côté, et, de l'autre, les arts du spectacle que sont la chanson, le cirque, la scénographie. Alors que les productions des arts du spectacle circulent avec succès sur toutes les scènes de la planète et qu'elles sont reconnues comme parfaitement en phase avec leur domaine (si elles n'en sont pas les modèles), les œuvres des arts majeurs ne sont pratiquement d'aucune incidence, ne sont considérées importantes ou marquantes par personne au sein de ce qu'on peut appeler avec Milan Kundera le «**grand contexte**»¹, ou le contexte supranational de ces arts (Milan Kundera. 2011. *Le Rideau, dans Œuvre*. T. II. Paris: Gallimard, coll. „Bibliothèque de la Pléiade”: 968) [Daunais 2015, 7]¹.

Dans *L'Art du roman*, Milan Kundera donne un nom à cette expérience ou, plus exactement, au monde qui accueille cette expérience : un «monde d'avant le premier conflit; ou, en dehors des conflits; ou, avec des conflits qui ne sont que malentendus, donc faux conflit»¹. Et ce nom, c'est *l'idylle*. Ce terme, me semble-t-il, définit parfaitement l'expérience québécoise du monde. (...) Et parce que cette expérience est générale, justement, parce qu'elle est celle que nous enseignent **les grands récits** (incluant les grands romans) aussi bien que toute l'histoire du monde, nous croyons qu'elle est aussi la nôtre (Milan Kundera. 1986. *L'Art du roman, dans Œuvre*. T. II: 720) [Daunais 2015, 18]².

W sytuacji gdy w języku przekładu nie ma odpowiednika danego terminu lub gdy z jakichś powodów jest on nieadekwatny, zdarza się, że tłumacz na potrzeby tłumaczenia tworzy nowy termin-odpowiednik. Bywa również tak, iż termin występujący w tekście oryginału może nie być terminem w tym

¹ Szczególnie uderzającą cechą quebeckiej twórczości artystycznej – cechą, której, rzecz osobliwa, nikt dotychczas nie poświęcił należytej uwagi – jest bardzo wyraźna różnica w zasięgu oddziaływania między sztukami „wyższymi”, takimi jak literatura, malarstwo, muzyka, architektura czy filozofia, a sztukami widowiskowymi: piosenką, cyrkiem czy scenografią. Dzieła sztuki widowiskowej święcą tryumfy na całym świecie, pozostają w zgodzie z nowoczesnymi trendami w swoich dziedzinach (niekiedy wręcz wyznaczają owe trendy). Rodzime dzieła sztuki wyższej nie mogą się natomiast szczycić podobnym uznaniem, nie są uważane za istotne czy znaczące w obrębie tego, co Milan Kundera określił mianem „**wielkiego kontekstu**”¹. – światowego, ponadnarodowego kontekstu sztuki (Milan Kundera. 2006. *Zastłona. Esej w siedmiu częściach*. Tłum. Bieńczyk M. Warszawa: PIW: 38) [Daunais 2016, 309].

² W *Sztuce powieści* Milan Kundera nazwał to doświadczenie, a dokładniej świat, w którym do niego dochodzi: „stanem świata przed pierwszym konfliktem; lub świata bez konfliktów; albo świata z konfliktami, które są tylko nieporozumieniami, więc konfliktami pozornymi”.¹ Ta nazwa brzmi: *idylla*. Moim zdaniem to doskonale określa quebeckie doświadczenie świata. (...) Jako że jest to doświadczenie powszechne, jako że pouczają nas o nim wszystkie **wielkie narracje** (w tym wielkie powieści) oraz cała historia świata, wierzymy, że jest ono również naszym udziałem (Milan Kundera. 2016. *Sztuka powieści*. Tłum. Bieńczyk M. Warszawa: PIW: 112) [Daunais 2016, 317].

języku oryginalnym, ale może być odpowiednikiem terminu pochodzącego z innego języka. Tłumacz tekstów naukowych ma za zadanie to zweryfikować [Kozłowska 2007]. Należy zatem pamiętać o wieloaspektowości i interdyscyplinarności tłumaczenia naukowego, ponieważ dopiero na podstawie wiedzy interdyscyplinarnej tłumacz może wybrać odpowiednią strategię translatorską.

Jak pisze Katarzyna Jopkiewicz: „cechą postulowaną w stosunku do wszystkich tekstów naukowych jest jednoznaczność” [Jopkiewicz 2014, 57]. Stwierdzenie to zaczyna jednak wydawać się niewykonalne, gdy tłumacz ma za zadanie przełożyć termin, który w systemie języka docelowego w ogóle nie istnieje. Należy podkreślić, iż takie sytuacje są dla tłumacza tekstów naukowych bardzo częste.

Jopkiewicz postuluje znajomość technik tłumaczeniowych i strategii u każdego tłumacza tekstów naukowych. Ponadto tworzy listę pożądaných kompetencji tłumacza tekstów naukowych, do których zaliczamy: kompetencje językowe, kompetencje naukowe (np. zdolność do recepcji, produkcji i reprodukcji tekstów naukowych), kompetencje informacyjne, interkulturowe i społeczne oraz znajomość narzędzi pracy tłumacza tekstów naukowych [Ibidem, 60].

Właśnie terminom przypisuje się miano najtrudniej przetłumaczalnych, ale tylko pozornie występowanie skomplikowanej terminologii jest największym wyzwaniem tłumacza. Jak przekonuje Stanisław Gajda, przeciętnie tylko od 20% do 25% słów użytych w tekście naukowym to terminy. Najliczniej reprezentowana jest leksyka neutralna, ogólna stanowiąca do 70% tekstu. Pięćdziesiąt najczęściej występujących wyrazów w tekstach popularnonaukowych to przyimki (*w/we, na, z/ze, do, o, do, przez*), spójniki (*i, a, że*), zaimki (*się, on, ten, to, który*) oraz kilka czasowników (*być, móc, mieć*) [Gajda 1990, 65].

Próbując odpowiedzieć na pytanie, czy język naukowy musi być żargonem, badacz przytacza paradoksalną opinię, że w ogóle nie trzeba umieć pisać, aby napisać pracę naukową, a wystarczy opanować bardzo ograniczony repertuar środków i szablony ich użycia [Ibidem, 114]. Jak podkreślają Katarzyna Wołowska i Witold Wołowski, „[p]rzy całej subiektywności i oryginalności badawczych idiolektów, zawiera on (dyskurs naukowy – E.B.) – bez względu na uwarunkowania geopolityczne – bardzo dużą ilość «stałych fragmentów gry», czyli utartych formuł, stereotypowych wyrażen, strategii organizacyjnych” [Wołowska, Wołowski 2017, 8]. Należy również pamiętać, że w obrębie każdej z dyscyplin wytwarza się zupełnie odrębny język nazywany „podjęzykiem naukowym” [Gajda 1982, 100]. Zdaniem Gajdy każdy podjęzyk naukowy posiada własny „słownik”, to jest pojęcia kodujące często całe koncepcje, oraz własną „gramatykę”, czyli „reguły dowodzenia”, co ułatwia porozumiewanie między specjalistami danej dziedziny, ale utrudnia porozumiewanie między przedstawicielami różnych dziedzin [Ibidem]. Podstawową trudnością w przypadku przekładu przez osoby niezaznajomione z językiem naukowym wydaje się uświadomienie sobie specyficznego charakteru języka naukowego tekstu źródłowego i tekstu docelowego.

Francuski, włoski i polski język naukowy

Włoski i francuski języki akademickie³ operują również gotowym repertuarem środków i szablonów, z którymi warto zapoznać młodych tłumaczy. W swym „niezbędniku romanisty” [zob. bibliografia] autorzy *Organisation du discours de recherche / Organizacja dyskursu naukowego* piszą o arsenale tzw. gotowców, który powinny sobie stworzyć osoby pragnące poprawnie posługiwać się dyskursem naukowym w obcym języku [Wołowska, Wołowski 2017, 9]. W tabeli 1 znajdują się przykładowe wyrażenia z tekstów naukowych w trzech wersjach językowych.

Analiza wyrażeń umieszczonych w tabeli 1 prowadzi do ogólnej konkluzji, że rzadko obserwuje się ekwiwalencję formalną. Autor tekstu naukowego stara się przybrać maskę bezosobowości, wydawać się bezstronny i dlatego posługuje się w języku polskim formą liczby mnogiej lub formami bezosobowymi, czego potwierdzeniem są wyrażenia: *Jak już wspomnieliśmy...*, *Zaproponowane przykłady pokazują zasadność twierdzenia że / pomagają wyjaśnić zjawisko...* itp. Język jest pozbawiony nacechowania emocjonalnego. Podobne struktury występują w języku francuskim. Autor chowa się za zaimkiem 1. os. lm. *nous* (*my*). W tekstach włoskich, z kolei, w poprzednim wieku tekst naukowy był zazwyczaj pisany w 1. os. lm., jednak obecnie obserwuje się zdecydowaną przewagę użycia form bezosobowych, a zwłaszcza tzw. *si passivante* i *si impersonale*. Należy również zwrócić uwagę na częste sięganie w języku włoskim po formy bezosobowe w czasie przyszłym lub w trybie przypuszczającym. Ponadto, w wyrażeniach włoskich i francuskich pojawia się często strona bierna, co w języku polskim jest (na podstawie zebranego korpusu) rzadkością. Warto przy okazji dodać, że polskie wyrażenia w stronie czynnej, jak np. *Niniejszą obserwację potwierdza/potwierdzają...* są nierzadko niepoprawnie tłumaczone na język włoski. Wynika to z faktu, iż zamiast strony biernej w wersji włoskiej (*L'osservazione appena suggerita è confermata da...*), zostaje błędnie zachowana strona czynna z wersji polskiej (**L'osservazione appena suggerita conferma/confermano...*).

Francuskie teksty naukowe skonstruowane są często jako typowe rozprawki; tzw. *dissertation*. Ta forma trójdzielnej wypowiedzi pisemnej zawierająca tezę, antytezę i syntezę właściwa jest dla francuskiego systemu edukacji oraz potwierdzania kwalifikacji na drodze tzw. kursów i często trudno się ją przekłada na polski styl tekstów naukowych.

Teksty naukowe stały się niezrozumiałe dla uczonych dyscyplin stycznych, a nawet tych samych. „Problem języka naukowego jako żargonu sprowadza się do stosunku języka literackiego i języków poszczególnych dyscyplin, które zamykają się w sobie i oddalają od siebie oraz od języka ogólnego” [Gajda 1990, 114-115].

³ Anna Duszak zwraca uwagę, iż wybór przymiotnika „akademicki” jest już sam w sobie nacechowany i wskazuje na anglojęzyczny rodowód myślenia o języku nauki [Duszak 2015, 80].

Tabela 1. Zwroty i wyrażenia używane przy pisaniu prac naukowych

	Język włoski	Język francuski	Język polski
	1	2	3
Wprowadzenie	<ul style="list-style-type: none"> • Nel presente studio/ lavoro si andranno ad esaminare/ analizzare/ investigare/ individuare... • Questo studio si propone / proponiamo di esaminare... • La discussione dovrebbe partire da... • Il presente lavoro si pone lo scopo di.... 	<ul style="list-style-type: none"> • Dans ce travail/ cet essai/ cette thèse, nous examinerons/ nous enquêterons/ nous évaluerons / nous analyserons... • Ce travail se propose d'examiner /se donne pour objet d'examiner... • Il convient d'entamer la discussion par... • Le présent article a pour objectif de... 	<ul style="list-style-type: none"> • W niniejszym opracowaniu/pracy zostaną zbadane/przeanalizowane/ wyszczególnione.... • W niniejszej pracy zostanie zaproponowana analiza... • Należy rozpocząć dyskusję od... • Celem niniejszego opracowania jest...
Wprowadzenie definicji	<ul style="list-style-type: none"> • Secondo la definizione data... • In questo contesto il termine indica... • Il termine... si riferisce a... • Secondo... il termine assume il significato di... • Questa definizione si fonda/ si basa/ deriva... • Gli esempi appena citati si integrano nella definizione di... 	<ul style="list-style-type: none"> • Par définition... signifie... • Dans ce contexte, le terme désigne... • Le terme... fait référence à... • Selon..., le terme est assimilable à... / Selon..., ...est défini en tant que... • Cette définition est fondée sur / est basée sur/ résulte de... • Ces explications se complètent et permettent d'éclaircir le phénomène de... 	<ul style="list-style-type: none"> • Z definicji wynika... • Termin (ten) w tym kontekście oznacza... • Termin (ten) odnosi się do... • Według... jest zdefiniowany jako... • Definicja (ta) bazuje na / pochodzi z... • Zaproponowane przykłady pokazują zasadność twierdzenia, że / pomagają wyjaśnić zjawisko...
Wysunięcie hipotezy	<ul style="list-style-type: none"> • Converrà analizzare... • Si può presumere che... • Ci si propone ora di ipotizzare che... • Partendo da questo presupposto, ci si rende conto che... • Il nostro obiettivo è quello di mostrare / provare / verificare che... 	<ul style="list-style-type: none"> • Il conviendra d'analyser... • On peut considérer que • Il est admis à présent de supposer/ faire l'hypothèse/ d'envisager que... • Par conséquent /Sur la base de cette considération/, on constate /s'aperçoit que... • Notre objectif est de montrer / de prouver / de vérifier que... 	<ul style="list-style-type: none"> • Należy przeanalizować... • Można założyć, że... • Można zaproponować hipotezę, że... • Wychodząc z takiego założenia, można stwierdzić że... • Naszym celem jest pokazać/dowieść/zweryfikować...
Potwierdzenie tezy	<ul style="list-style-type: none"> • L'osservazione appena suggerita è confermata dal fatto che... • A sostegno dell'ipotesi qui avanzata, si può/ possiamo notare che... • Dai frammenti di confronto sopra illustrati risulta che... • Da ciò che è stato precedentemente detto si evince... • Da ciò risulta chiaro che/ si può evincere/ discende che... 	<ul style="list-style-type: none"> • Comme nous venons de suggérer • A l'appui de l'hypothèse avancée, on peut/ nous pouvons remarquer que... • Des fragments présentés / évoqués ci-dessus montrent que... • Dit préalablement il ressort/ apparaît que... • Cela montre clairement que / Il ressort clairement que / on pourrait déduire que/ il s'en suit que... 	<ul style="list-style-type: none"> • Niniejszą obserwację potwierdza / niniejsza prezentacja jest potwierdzona przez... • Aby potwierdzić wysuniętą hipotezę, wystarczy zauważyć, że... • Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że... • Wynika z tego jasno / Na podstawie analizy zebranego materiału, można wywnioskować, że / dojść do wniosku, że...

cd. tabeli 1

	1	2	3
Emfaza	<ul style="list-style-type: none"> • È importante enfatizzare... • Va tenuto presente che... • Di particolare importanza risulta... • Particolare attenzione si dovrà rivolgere a... • Incentriamo la nostra attenzione su... • Bisogna sottolineare che/ mettere in rilievo che/ mettere in evidenza che/ mettere in risalto che • È ragguardevole segnalare che... 	<ul style="list-style-type: none"> • Il est important de mettre en valeur... • Nous devrions prendre en compte/ considération/ garder à l'esprit que... • Il faut souligner que... • Une attention toute particulière doit être portée à... • Nous nous focalisons sur.../ Il convient de focaliser notre attention sur... • Il faut souligner/ mettre en relief/ mettre en évidence/ faire ressortir que... • Il est à souligner que... 	<ul style="list-style-type: none"> • Warto/należy podkreślić... • Należy mieć na uwadze... • Warto/należy podkreślić... • Należy odwołać się przede wszystkim do... • Zwróćmy uwagę na... • Należy podkreślić... • Należy podkreślić...
Nawiązanie do wcześniejszych treści	<ul style="list-style-type: none"> • Come già implicito in quanto detto poco più sopra... • È opportuno approfondire fin d'ora l'accento fatto nel capitolo... • Avendo ormai messo in luce le caratteristiche salienti di..., è opportuno analizzare... • Come abbiamo già accennato/ appena segnalato... • Prendendo spunto dalle osservazioni fatte nel paragrafo... 	<ul style="list-style-type: none"> • Comme nous avons déjà signalé ci-dessus... • Il convient maintenant / il est temps d'approfondir / de nous arrêter sur/ la question signalée dans le chapitre... • Après avoir mis en lumière les principales caractéristiques de..., il est opportun d'analyser/ d'examiner... • Comme nous avons déjà accenné/ soulevé... • En nous basant / appuyant/ sur les observations faites dans le paragraphe... 	<ul style="list-style-type: none"> • Jak zostało już wcześniej zasygnalizowane... • Warto rozwinąć zagadnienie, o którym wspomnieliśmy w rozdziale... • Po omówieniu najważniejszych kwestii związanych z..., warto przeanalizować... • Jak już wspomnieliśmy... • Wychodząc od rozważań zawartych w rozdziale...
Wprowadzenie nowej treści (do poprzednich)	<ul style="list-style-type: none"> • Continuando il discorso vale la pena soffermarsi su... • Passando ora a... • Occorrerebbe integrare lo schema con... • Dopo aver analizzato...si procede con... • Chiuso per un momento il capitolo..., è necessario passare a... 	<ul style="list-style-type: none"> • En continuant / en poursuivant les considérations faites il conviendrait de se pencher sur... • Abordons à présent / Pour en venir à... • Il faudrait / il conviendrait de compléter ce schéma... • Après avoir analysé... / Après l'examen/ l'analyse... il convient de passer à.../ il convient d'aborder... • Une fois... fait(e)/fini(e) dans le chapitre précédent, il est nécessaire de passer à... 	<ul style="list-style-type: none"> • Kontynuując (poprzednie) rozważania, warto zatrzymać się... • Przechodząc do... • Warto uzupełnić powyższy schemat... • Po przeanalizowaniu... warto przejść do... • Po omówieniu... w poprzednim rozdziale... należy przejść do...
Inny punkt widzenia	<ul style="list-style-type: none"> • D'altronde • D'altra parte • D'altro canto 	<ul style="list-style-type: none"> • D'ailleurs, par ailleurs • D'autre part • D'un autre côté • D'un autre point de vue 	<ul style="list-style-type: none"> • Jeśli chodzi natomiast o... • Z drugiej strony.. • Z innego punktu widzenia...

cd. tabeli 1

	1	2	3
Konkluzje	<ul style="list-style-type: none"> • Si può/ Possiamo dunque affermare, riassuntivamente, che... • Se sommiamo le annotazioni qui esposte possiamo arrivare alle seguenti conclusioni: • Per tirare le fila del discorso su...conviene rammentare che... • Per concludere, è opportuno accennare... • Pare opportuno ricapitolare... • Riassumendo/ Concludendo/ Tirando le somme... 	<ul style="list-style-type: none"> • Il peut dès lors être conclu que / On peut donc en conclure que / Nous pouvons donc en conclure que... • Pour résumer les considérations formulées avant il est possible d'arriver aux conclusions suivantes... • Pour mettre au point / faire une synthèse de la discussion sur.... il faudrait garder à l'esprit que... • Pour conclure / pour terminer il convient également de mentionner/ rappeler que... • Il serait utile / opportun de résumer / récapituler... / Il paraît utile de rappeler... • Pour résumer / En résumé / En définitive... 	<ul style="list-style-type: none"> • Można zatem stwierdzić, że... • Podsumowując poczynione rozważania, można stwierdzić, że... • Podsumowując poczynione rozważania, warto wspomnieć, że... • Podsumowując, warto zwrócić uwagę na... • Warto podsumować... • Podsumowując/Konkludując/Reasumując...

Źródło: materiały internetowe ze słownika bab.la oraz opracowania własne

Świadomość językowa jest uświadamianą sobie wiedzą o porozumiewaniu się [Ibidem, 112] i w uproszczeniu składa się z trzech poziomów: poczucia językowego, czyli fragmentarycznego uświadomienia sobie niektórych izolowanych zjawisk językowych; potocznej świadomości językowej oraz teoretyczno-naukowej wiedzy o języku. Zdaniem Gajdy „zdecydowana większość użytkowników języka w ocenie faktów językowych kieruje się przede wszystkim poczuciem językowym. Ono leży u podstaw wyobrażeń o tym, jak powinien wyglądać «prawdziwy» język naukowy” [Ibidem]. W przypadku naukowców poziom świadomości językowej wpływa na zachowania językowe i gdy jest ograniczona do poziomu podstawowego sprowadza się do przekonania, że należy mówić i pisać „uczenie” [Ibidem, 113]⁴. Badacz stwierdza, iż „charakterystyczna jest wówczas pseudonaukowa maniera wykładu. O jej użyciu może decydować chęć stworzenia pozorów naukowości i wówczas jest to nie tylko kwestia kultury języka, ale także moralna” [Ibidem]. Teksty literaturoznawcze odznaczają się najbogatszym słownictwem, podobnie jak teksty językoznawcze [Ibidem, 67].

Winny jest system kształcenia koncentrujący się na dawaniu wiedzy. Nie uczy on umiejętności i nie kształci nawyków porozumiewania się [Ibidem, 128], a naukowcy często są „zniewoleni żargonem naukowym” [Ibidem, 113]⁵.

⁴ Pisząc o tekstach naukowych ewidentnie „chorych”, naruszających społeczne normy językowo-komunikacyjne, Gajda zauważa, iż leczy się je w wydawnictwach. Jego zdaniem „bardzo wiele tekstów naukowych zawdzięcza swój dalszy żywot żmudnej i niedocenionej pracy recenzentów i redaktorów, którzy ratują autorów przed językową – i nie tylko – kompromitacją” [Gajda 1990, 112].

⁵ Ciekawy wydaje się przedstawiony przez Gajdę wskaźnik zrozumiałości tekstów [Gajda 1990, 121]. Należałoby zmierzyć zrozumiałość tekstów (I), licząc przeciętną liczbę wyrazów

Specyfika tekstu naukowego polega również na nazywanym przez Kozłowską rozczłonkowaniu poziomym i pionowym [Kozłowska 2007, 35]. Tekst składa się bowiem z akapitów oraz z tekstu pobocznego, do którego badaczka zalicza „dygresje, uwagi i ekskursy, materiał ilustracyjny oraz tak zwaną obudowę, na którą składają się: 1) przypisy, 2) odsyłacze do literatury (odsyłacze hasłowe lub cyfrowe) w tekście głównym, 3) bibliografia, inaczej spis literatury, tak zwana bibliografia załącznikowa, 4) indeks nazwisk, 5) indeks terminów, 6) spis znaków umownych i skrótów itd.” Jak podkreśla, przekład każdego z tych elementów wymaga posiadania wiedzy na temat odpowiednich konwencji, jakie panują w docelowym obszarze językowym [Ibidem, 36-37].

Student filologii, który najczęściej jest autorem jednej pracy o charakterze naukowym (pracy licencjackiej), nie ma świadomości wagi tych elementów i obudowa nie wydaje mu się aż tak ważna. Na zajęciach z tłumaczenia tekstów naukowych (z językoznawstwa lub literaturoznawstwa) często ta część zostawała bez zmian lub była zupełnie pomijana (najczęściej pomijane były przypisy lub źródła cytatów).

Oczywiste jest, iż tłumacz musi stale pamiętać o różnicach między językami na różnych poziomach. Normy dotyczące bibliografii mogą być różne w różnych językach. I tak autorki książki *Tłumaczenie pisemne na język polski. Kompendium* przypominają, iż w bibliografiach polskich, opisując artykuły w książkach zbiorowych, tytuł książki poprzedza się oznaczeniem w:. Można je podawać w nawiasach okrągłych (w.), kwadratowych [w:], ukośnych /w:/ lub bez nawiasów w: [Kozłowska, Szczesny 2018, 209]. We francuskich bibliografiach przed tytułem zbiorowym jest stosowany skrót in: lub dans: (bez dwukropka również), a we włoskich bibliografiach tylko in (z dwukropkiem lub bez) [Eco 2001, 170]. Normy wydawnicze też się różnią. W języku polskim używa się najczęściej cudzysłowu o postaci: „ ” (tzw. cudzysłów apostrofowy podwójny). W języku francuskim najczęściej jest stosowany cudzysłów ostrokatny « » , tzw. francuski [Wołowska, Wołowski 2017, 329]. W języku włoskim sięga się albo po cudzysłów ostrokatny «» , albo po cudzysłów apostrofowy o postaci “ ” [Eco 2001, 209].

W tabeli 2 zebrano najważniejsze skróty graficzne używane w tekstach naukowych (i nie tylko) w celu pokazania podobieństw i różnic w języku polskim, włoskim i francuskim.

Krzysztof Hejwowski⁶ wśród problemów z tłumaczeniem, obok nacechowania stylistycznego tekstu oryginału (styl oficjalny, potoczny, slang) i nieprzekładalności językowej (w przypadku niekonwencjonalnego zastosowania języka czy gier słownych), wymienia także tytuły książek, czasopism i innych

w wypowiedzeniu (I_m) i przeciętną liczbę wyrazów o długości 8 i więcej liter wśród 100 wyrazów tekstu (L_o): $I = I_m + L_o$. Badacz stwierdza, iż teksty, dla których wskaźnik I przekracza 50, są trudno zrozumiałe.

⁶ Kozłowska i Szczesny odwołują się do rozmów i notatek Krzysztofa Hejwowskiego z zebrania Zakładu Translatoryki w Instytucie Lingwistyki Stosowanej UW 19 I 2005 r.

Tabela 2. Skróty graficzne używane w tekstach naukowych

Język włoski	Język francuski	Język polski
« » / “ ”	« »	” ”
in:	in : / dans :	w:
p.	p.	s.
pp.	pp.	s.
a cura di	éd. (éds) / dir.	pod red.
cfr.	cf.	por.
vedi	voir	zob.
i.e.	c.-à-d.	tj.
ad.es.	ex.	np.

Źródło: opracowanie własne

publikacji (z czego np. zwraca uwagę na kwestię pisowni wielką literą) [Kozłowska, Szczęsny 2018, 211]. Przy tłumaczeniu tytułów dzieł literackich, muzycznych czy naukowych najczęstszym błędem studentów jest samodzielne ich przetłumaczenie bez upewnienia się, czy nie zostały one już wcześniej przetłumaczone. Należy pamiętać, że w bibliografii podaje się zarówno tytuł, jak i pozostałe dane konsultowanego wydania niezależnie od tego, czy jest ono oryginałem, czy tłumaczeniem. Kozłowska i Szczęsny zaznaczają, iż tłumacz powinien wiedzieć, które rodzaje tytułów pozostawia się zawsze lub zazwyczaj bez tłumaczenia (czyli dokonuje się transferu bezpośredniego, ewentualnie pośredniego) [Ibidem, 172].

Tłumacząc tekst naukowy, należy zawsze wziąć pod uwagę cel, w jakim został on stworzony. Należy o tym pamiętać zwłaszcza przy przytaczaniu przykładów w tekstach językoznawczych, operujących metajęzykiem.

Przytoczone przykłady problemów tłumaczeniowych dowodzą, iż nieznamość warsztatu tłumacza, niezrozumienie tekstu (w tym nierozpoznanie terminów), niewystarczająca wiedza merytoryczna oraz stosowanie nieodpowiednich technik tłumaczeniowych w odniesieniu do trudnych fragmentów tekstu stanowią najważniejsze przyczyny błędów w tłumaczeniu [Ibidem, 221].

Kodeks dobrych obyczajów w nauce

Brak dyscypliny przy redagowaniu i ogłaszaniu wiadomości naukowych stał się przyczyną opublikowania w 1962 roku przez Komitet Porozumiewawczy FID/IFLA/ISO, powołany w celu zbadania sposobów rozwinięcia skutecznej międzynarodowej działalności, *Kodeksu dobrych obyczajów w nauce*⁷. Celem publikacji było poprawienie istniejącej sytuacji w zakresie informacji naukowej. Kodeks zawiera zwięzłe wskazówki, których przestrzeganie obowiązuje moralnie każdego autora ogłaszanej pracy naukowej oraz wszystkich

⁷ *Kodeks dobrych obyczajów w publikacjach nauk w publikacjach naukowych*. 2001. „Sen” t. 1, nr 1: 51-54. W: <http://www.cyfronet.krakow.pl/~atpolakp/metodologia/Kodeks.pdf> [Dostęp 4 XII 2018].

redaktorów czasopism naukowych. Powstały wersje w językach angielskim, francuskim, hiszpańskim i rosyjskim, dzięki czemu UNESCO i Biuro Streszczeń Analitycznych ICSU rozpowszechniło go. Przetłumaczono go również na języki niemiecki, polski, portugalski i esperanto. Ze wskazówek zawartych w kodeksie w związku ze stałym zwiększaniem się liczby publikacji naukowych wynika, iż celem każdego artykułu naukowego winno być przekazanie poglądów autora i informacji naukowej w sposób jasny, zwarty i rzetelny, co ułatwiłoby wymianę informacji między ludźmi nauki na całym świecie. Oprócz informacji czysto praktycznych (np. o tym, że obowiązkowo artykuł powinien być poprzedzony streszczeniem zredagowanym zgodnie z zaleceniami oraz że objętość streszczenia nie powinna przekraczać 200-250 słów lub być jeszcze mniejsza⁸) kodeks podkreśla, iż treść artykułu powinna być przedstawiona możliwie jak najwięcej, językiem zrozumiałym z pominięciem terminów niebędących w użyciu potocznym.

Wnioski

Podsumowując, należy podkreślić, że tekst naukowy jest wytworem działalności intelektualnej człowieka [Kozłowska 2007, 13], a jego specyfika powoduje ogrom trudności, z którymi muszą zmierzyć się młodzi adepci sztuki tłumaczenia. Aby zawartość treściowa tekstu została w pełni przekazana, konieczne jest naniesienie zmian formalnych w tekście przekładu. Z jednej strony należy wiernie oddać aspekt merytoryczny pracy, a z drugiej zadbać o odpowiednią stylistykę tekstu docelowego. Jest to zajęcie trudne, w które z natury rzeczy wpisuje się wielopoziomowe balansowanie pomiędzy wymaganiami stawianymi przez poszczególne typy tekstów naukowych. Zadaniem tłumacza tekstów o charakterze naukowym staje się ostrożne wyważenie za każdym razem, które cechy danego tekstu są cechami uniwersalnymi, które świadczą o zabarwieniu kulturowym, a które o indywidualnym stylu komunikacyjnym autora [Jopkiewicz 2014].

Bibliografia

- Balconi Michela. 2006. *Psicologia degli stati di coscienza. Dalla coscienza percettiva alla consapevolezza di sé*. Milano: LED.
- Daunais Isabelle. 2015. *Le Roman sans aventure*. Québec: Éditions du Boréal.
- Daunais Isabelle. 2016. *Powieść bez przygody*. Przeł. Kwaterko M. „Literatura na Świecie” nr 3-4: 309-319.

⁸ Jak informuje kodeks, streszczenie powinno dać się wyciąć z czasopisma i nakleić na kartkę o wymiarach 7,5 cm x 12,5 cm [Kodeks dobrych obyczajów..., 54].

- Duszak Anna. 2015. *Wielogłosowość języków nauki a tożsamość akademicka w świetle lingwistyki stosowanej*. W: *Tekst naukowy i jego przekład*. Red. Duszak A., Jopek-Bosiacka A., Kowalski G. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Eco Umberto. 2001. *Come si fa una tesi di laurea. Le materie umanistiche*. Milano: Bompiani.
- Gajda Stanisław. 1982. *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*. Warszawa-Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Gajda Stanisław. 1990. *Współczesna polszczyzna naukowa: język czy żargon?* Opole: Instytut Śląski w Opolu.
- Jopkiewicz Katarzyna. 2014. *Techniki translatorskie w dydaktyce przekładu naukowego*. „Lingwistyka Stosowana” nr 11: 53-64.
- Kawka Maciej. 2004. *Mutatis mutandis, sui generis, de facto, ad hoc czyli jak uczynić styl naukowy jeszcze bardziej naukowym?* „Konspekt. Pismo Akademii Pedagogicznej w Krakowie” nr 20: 115-116.
- Kielar Barbara. 2013. *Zarys translatoryki. Studi@ naukowe 6*. Warszawa: IKL@ Wydawnictwo Naukowe Instytutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej Uniwersytet Warszawski.
- Kodeks dobrych obyczajów publikacjach naukowych*. W: <http://www.cyfronet.krakow.pl/~atpolakp/metodologia/Kodeks.pdf> [Dostęp 4 XII 2018].
- Kozłowska Zofia. 2007. *O przekładzie tekstu naukowego (na materiale tekstów językoznawczych)*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kozłowska Zofia, Szczęsny Anna. 2018. *Tłumaczenie pisemne na język polski. Kompendium*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kuncy Anna. 2014. *La concettualizzazione di alcuni stati di coscienza alterata nella lingua italiana. Analisi linguistico-cognitiva*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Talvacchia Mario. 2009. *Stato di Coscienza Alterata*. W: <http://www.psicolife.com/stato-di-coscienza-alterato> [Dostęp 3 V 2020].
- Wołowska Katarzyna, Wołowski Witold. 2017. *Organisation du discours de recherche. Dictionnaire des expressions usuelles pour rédiger des travaux de recherche en sciences humaines (polonais-français) / Organizacja dyskursu naukowego. Polsko-francuski słownik wyrażen używanych do pisania prac naukowych w dziedzinach humanistycznych*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

DOI: 10.31648/an.5595

STOPIEŃ PASYWIZACJI TEKSTÓW
PRAWNICZYCH W ORYGINALE I W PRZEKŁADZIE.
ANALIZA KONTRASTYWNA
ANGIELSKO-FRANCUSKO-POLSKA

PASSIVISATION IN ORIGINAL
AND TRANSLATED LEGAL TEXTS.
A CONTRASTIVE ANALYSIS OF ENGLISH,
FRENCH AND POLISH

Agnieszka Stawecka-Kotula

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3140-8861>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie / Maria Curie Skłodowska University in Lublin

e-mail: stawecka.kotula@poczta.umcs.lublin.pl

Keywords: passivisation, specialised discourse, legal language, specialised corpus, interference in translation

Abstract: The main focus of this paper is the degree of passivisation in English, French and Polish legal texts, considered as fully representative of specialised discourse, examined in selected original and translated texts. Since it is assumed that typological differences between languages determine users' choices regarding their selection of passive structures, the very same tendencies should be also reflected in the specialised, legal variant of the language. The aim of this study is to verify this assumption by juxtaposing the research findings from two specialised corpora, namely a comparable corpus and a parallel corpus, both created by the author following corpus linguistics principles.

Wstęp

W zestawieniu z tzw. dyskursem ogólnym dyskursy specjalistyczne cechuje znacząco wyższy stopień depersonalizacji, jednego z kluczowych mechanizmów dyskursywnych, rozumianej najprościej jako brak odpowiedzialności aktantów za treści predykatywne wypowiedzi zawartych w tekście. Z punktu widzenia pragmatyki tekstu istotnym wykładnikiem depersonalizacji jest m.in. użycie struktur biernych. Ponieważ przyjmuje się, że różnice gramatyczno-typologiczne między językami determinują wybory użytkowników w zakresie stosowania określonych struktur syntaktycznych, takich jak *passivum* w języku ogólnym, powinno mieć to również swoje odzwierciedlenie w języku specjalistycznym, w tym w jego wariancie prawniczym. Niniejszy artykuł jest próbą zweryfikowania tego założenia poprzez zbadanie zjawiska pasywizacji w dyskursie specjalistycznym na przykładzie tekstów prawniczych w trzech wybranych językach: polskim, francuskim i angielskim oraz jego odzwierciedlenia w przekładzie.

Cechy języka prawnego jako języka specjalistycznego

Punktem wyjścia do dalszej analizy jest scharakteryzowanie języka prawnego jako reprezentanta *par excellence* języków specjalistycznych. Spośród wielu definicji i podejść do języka specjalistycznego w literaturze przedmiotu najbliższe nam jest przekonanie Calberg-Challot o istnieniu „kontinuum między językiem ogólnym a językiem specjalistycznym” [Calberg-Challot 2007-2008, 74], tj. swoistej wtórności języka specjalistycznego względem języka ogólnego, którego to właśnie znajomość jest podstawowym kryterium użycia wariantu specjalistycznego języka. W tym ujęciu język specjalistyczny stanowi niejako przedłużenie języka ogólnego czy też, jak uważa Cabré, jest jego częścią, złożonym „podzbiorem”, przede wszystkim w sensie pragmatycznym, a nie tylko wyłącznie językowym [Cabré 1998, 120]. Cabré podkreśla znaczenie tych elementów, które są wspólne zarówno dla języka ogólnego jak i specjalistycznego, a różnicę między obydwoma wariantami upatruje przede wszystkim w okolicznościach użycia języka specjalistycznego, które określa jako „nacechowane” (*marquées*) i służące przekazywaniu informacji mniej lub bardziej specjalistycznych [Ibidem, 115]. Warunkiem skutecznej komunikacji w specyficznych kontekstach użycia języka specjalistycznego, który odpowiadać ma na szczególne potrzeby, jest więc posiadanie wiedzy specjalistycznej zarówno po stronie nadawcy, jak i odbiorcy. Oczywiście, warunek ten nie zawsze może być spełniony, a z perspektywy odbiorcy stopień przejrzystości tekstu specjalistycznego w dużej mierze zależy właśnie od jego specjalistycznej wiedzy, a także zrozumienia konwencji tekstowych obowiązujących w danym podtypie języka.

Ponieważ w centrum naszych rozważań w niniejszym artykule jest język prawniczy ograniczymy się tu do krótkiej charakterystyki istotnych dla dalszej analizy cech konstytutywnych tego podtypu języka specjalistycznego. Jedną z uniwersalnych właściwości języka prawniczego jest ekonomia języka manifestująca się poprzez kondensację syntaktyczną, której celem jest dążenie do „zwięzłej złożoności”¹ i zagęszczenia zdań. Jak dowodzi Kocourek, na przykładzie języka francuskiego kondensacja ta osiągana jest m.in. poprzez użycie: nominalizacji, pronominalizacji, zdań imiesłowowych i konstrukcji z bezokolicznikami [Kocourek 1991, 81-82]. Na podstawie wyników badań nad pięcioma językami, tj. angielskim, hiszpańskim, katalońskim, francuskim i niemieckim, Cabré idzie dalej w rozważaniach, potwierdzając, że ww. wykładniki kondensacji syntaktycznej są charakterystyczne dla dyskursów specjalistycznych w tychże językach [Cabré, 2007-2008, 48]. Inną wartą odnotowania cechą jest obecność preferowanych przez języki specjalistyczne formuł tekstowych, przede wszystkim: opisu, definicji, klasyfikacji, wyliczenia, obliczenia, przywołania/odniesienia, cytatu czy dowodzenia. W końcu najważniejszą z punktu widzenia pragmatyki cechą języka prawniczego, podobnie jak i innych języków specjalistycznych, jest dążenie do większej niż w przypadku tekstów ogólnych obiektywności i neutralności, a tym samym odrzucenie subiektywności rozumianej jako widoczność autora w tekście. Uważa się, że subiektywność manifestuje się w tekście przede wszystkim poprzez obecność 1 os. l. poj. i l. mn., zaś jej przeciwieństwo będące według Ferhat „całkowitym zintegrowaniem się podmiotu mówiącego z jego wypowiedzeniem” jest przykładem „depersonalizacji” tekstu [Ferhat 2017, 8]. Językowymi wykładnikami tak rozumianej depersonalizacji są, zdaniem badaczy, jedne ze wspólnych dla wielu języków etnicznych cech dyskursu specjalistycznego, m.in. określone struktury morfosyntaktyczne, takie jak: czas terażniejszy, struktury bezosobowe, syntagmy nominalne i nominalizacje oraz struktury w stronie biernej [por. Bień 2016; Cabré 1998, 2007-2008; Dolata-Zaród 2011]². Ich użycie pozwala na ukrycie lub opuszczenie agensa poprzez usytuowanie czynności poza kontekstem deiktycznym. Wspomnianym na wstępie celem badania było

¹ Oryginalnie: *complexité concise* – termin używany przez Kocourek [1991, 81-82].

² Bień [2016] prezentuje wnioski na podstawie własnych badań nad subiektywnością/obiektywnością dyskursów w językach: angielskim, hiszpański, francuskim i polskim. Dolata-Zaród [2011] opiera się na materiale badawczym z języka francuskiego. Cabré [1998] odwołuje się do badań prowadzonych w kilku międzynarodowych ośrodkach, głównie nad językami: francuskim, katalońskim, angielskim i hiszpańskim. Uczestniczyła w wieloletnim projekcie *Corpus* prowadzonym przez Uniwersytecki Instytut Lingwistyki Stosowanej (IULA) w Barcelonie, którego jest założycielem. Podstawowym celem projektu, udokumentowanego przez badaczkę w Cabré [2007-2008], było utworzenie reprezentatywnego korpusu wielojęzycznego złożonego z tekstów specjalistycznych, z zakresu prawa, ekonomii, ochrony środowiska, medycyny i informatyki, w pięciu językach europejskich: hiszpańskim, katalońskim, angielskim, francuskim i niemieckim oraz odpowiadającego mu podkorpusowi kontrastywnego dla języka ogólnego (prasy), wraz z autorskimi narzędziami wyszukiwania i obróbki danych. Wszyscy ci badacze zakładają uniwersalny charakter wspomnianych cech dyskursów specjalistycznych dla wielu języków europejskich.

porównanie wybranych języków w zakresie frekwencji występowania jednego z powyższych wykładników depersonalizacji tekstu, tj. struktur w stronie biernej i wynikającym z tego stopnia pasywizacji tekstu.

Przyjęta metodologia

W analizie frekwencji struktur w stronie biernej w językach polskim, angielskim i francuskim zastosowano metodologię wypracowaną przez językoznawstwo korpusowe. W celu porównania różnic między badanymi językami utworzony został trójjęzyczny specjalistyczny korpus porównywalny o charakterze synchronicznym skupiający się na języku współczesnym. Na podstawową decyzję o wyborze rodzaju tworzonego korpusu wpłynęła przewaga korpusu porównywalnego nad korpusem równoległym w badaniach kontrastywnych nad cechami języków. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest większa naturalność i wiarygodność tekstów oryginalnych, które nie są przekładami, co podkreśla Lewandowska-Tomaszczyk [2005, 52-53] w swej publikacji na temat językoznawstwa korpusowego. Celem zestawienia tendencji w zakresie pasywizacji w tekstach oryginalnych i w przekładach na język polski utworzono odrębny korpus równoległy, złożony z oryginalnych angielskich tekstów prawniczych i ich tłumaczeń na język polski. Podstawowe wyzwanie w przypadku tworzenia autorskich korpusów ręcznych stanowi odpowiedni dobór tekstów. Z pomocą przychodzą tu zebrane i opisane przez Lewandowską-Tomaszczyk [Ibidem, 27-31] definicje i kryteria, które powinien spełniać korpus językowy. Należą do nich m.in. zaproponowane przez Sinclaira [1996³] kryterium ilości, jakości (autentyczności), prostoty (kodowania tekstu) oraz udokumentowania, uzupełnione o przyjęty przez naukowców z Uniwersytetu w Lancaster⁴ wymóg reprezentatywności, inaczej różnorodności reprezentowanego języka, skończoności (za wyjątkiem korpusów monitorujących), formatu elektronicznego oraz odniesienia standardowego.

Przyjmuje się, że w przeciwieństwie do bardzo rozległych korpusów ogólnych, które odwzorowują język na poziomie powszechnym z pominięciem wariantów specjalistycznych, korpusy specjalistyczne są zwykle stosunkowo niewielkich rozmiarów. Jak dowodzi Cabré [2007-2008, 41], wielkość korpusu specjalistycznego zależy od celu, dla którego został utworzony. I tak jak w naszym przypadku, gdy korpus utworzony jest w celu obserwacji pojedynczego zjawiska językowego (u nas jest to pasywizacja), jak zauważa Cabré [Ibidem, 41], jego rozmiar może być istotnie mniejszy niż w przypadku korpusu utworzonego w celu przeanalizowania właściwości słownictwa specjalistycznego należącego

³ Dokument w formacie elektronicznym bez numeracji stron. W oryginale postulowane przez Sinclaira wymogi to: *quantity*, *quality*, *simplicity*, *documented*.

⁴ McEnery, Wilson [1996] u Lewandowskiej-Tomaszczyk [2005, 28].

do danej dziedziny. Zdaniem badaczki [Cabré 2007-2008, 38] na wstępie należy dokładnie określić typ i charakter tekstów specjalistycznych, które chcemy wykorzystać w swoim korpusie, uwzględnić liczbę form graficznych, czyli słów w korpusie, oraz zadbać o zrównoważenie korpusu. W końcu, aby osiągnąć jak największą porównywalność tekstów w trójjęzycznym korpusie porównywalnym, staraliśmy się uwzględnić kryteria zaproponowane przez Lewandowską-Tomaszczyk [2005, 52], którymi są: zbliżona tematyka tekstów, okres powstania, cechy stylistyczne, typ publikacji oraz medium publikacji tekstów. Dzięki uwzględnieniu przedstawionych powyżej wymogów tworzenia korpusów językowych uzyskaliśmy możliwie reprezentatywny i zrównoważony korpus specjalistyczny złożony z tekstów specjalistycznych lub ich fragmentów w językach angielskim, francuskim i polskim o rozmiarze 22 tys. słów graficznych dla każdego z podkorpusów językowych (zarówno w korpusie porównywalnym jak i równoległym), co dało łącznie rozmiar 110 tys. słów graficznych w 55 wykorzystanych tekstach. Przy doborze tekstów w obu korpusach (porównywalnym i równoległym) szczególnie dużą wagę przykładaliśmy do uzyskania porównywalnego okresu publikacji, tematyki oraz długości odpowiadających sobie w poszczególnych językach tekstów. Aby uzyskać jak największą różnorodność tekstów, podkorpusy zawierają zarówno przykłady języka prawnego, czy inaczej języka aktów normatywnych, jak i języka prawniczego, tj. języka używanego przez prawników będących osobami stosującymi i interpretującymi prawo, z zakresu prawa karnego, prawa cywilnego, prawa rodzinnego, prawa administracyjnego, prawa pracy, prawa handlowego, prawa publicznego, prawa prywatnego, a także orzecznictwa UE oraz sądów karnych i cywilnych⁵.

Pasywizacja tekstów

Podjęmując się próby określenia stopnia pasywizacji tekstów, w pierwszej kolejności należało zdefiniować właściwe w przypadku prezentowanego badania rozumienie znaczenia strony biernej oraz przyjąć odpowiednie kryteria klasyfikacji poszczególnych jej przypadków. W literaturze przedmiotu mamy do czynienia z mnogością podejść do typologii strony w różnych językach, której poświęcono rozległe opracowania [m.in. Bień 2009; Gawęłko 1999], jednak dla naszych potrzeb opieramy się na najbardziej podstawowym podziale na stronę czynną, stronę bierną oraz stronę zwrotną. Jak zauważa m.in. Gawęłko [1999, 1], struktury bierne są wtórne w stosunku do struktur czynnych, czego dowodzi fakt, iż występują one dużo rzadziej, część czasowników podlega ograniczeniom w zakresie pasywizacji oraz wyłącznie czasowniki w stronie czynnej mogą

⁵ Utworzony korpus porównywalny wykorzystano również w badaniu frekwencji zaimków osobowych deiktycznych. Wyniki opublikowano w: [Stawecka-Kotuła 2018, 95-110]. Szczegółowe dane bibliograficzne dotyczące korpusu porównywalnego zawarte są tamże.

przyjąć trzech aktantów. Warto przywołać tu również rozważania pary badaczy z Francji: Desclés i Guentchéva, którzy dowodzą, że relacja między zdaniem w stronie biernej i czynnej, jeśli dana para istnieje, nie jest relacją synonimiczną, a pozornie odpowiadające sobie zdania w stronie czynnej i biernej nie są całkowicie tożsame, ponieważ nie mogą występować wymiennie w identycznych kontekstach. Przy czym to konstrukcja bierna może być „zredukowana” do swojego odpowiednika czynnego, nie zaś odwrotnie, ponieważ wszystkie czasowniki w stronie biernej morfologicznie są derywowane od czasowników w stronie czynnej [Desclés & Guentchéva 1993, 75-76]. Stąd nie zdarzają się niemal przykłady zdań z konstrukcjami w stronie biernej niemające odpowiednika czynnego, za to wiele zdań nie ma odpowiedników w stronie biernej, co zdaje się dostatecznie uzasadniać przekonanie części badaczy o drugorzędnym charakterze strony biernej w stosunku do czynnej.

Warto podkreślić także, że struktury bierne są w sposób oczywisty mniej ekonomiczne od struktur czynnych, a ich główną funkcję stanowi tematyżacja paciensa przy jednoczesnej redukcji agensa. W rezultacie w ujęciu pragmatycznym to właśnie struktury bierne wpływają na wzrost stopnia depersonalizacji tekstu. Istotną dla nas okazała się uzasadniona odpowiedź na pytanie o konkretny typ struktur biernych, które należy uwzględniać w analizie frekwencyjno-numerycznej utworzonych korpusów specjalistycznych. Można mówić o dwóch głównych typach struktur biernych: stronie biernej z wyrażonym agensem oraz stronie biernej bez wyrażonego agensa⁶. Wielu badaczy, w tym wyżej wspomniani Gawelko oraz Desclés i Guentchéva, za wariant kanoniczny uznaje stronę bierną bez wyrażonego agensa. Na dowód prawdziwości tego twierdzenia Gawelko przywołuje wyliczenia, zgodnie z którymi 80-85% struktur biernych nie zawiera wyrażonego agensa syntaktycznego [Gawelko 1999, 1]. Podobnego zdania są Desclés i Guentchéva, którzy przypominają, że ponieważ w wielu językach występują wyłącznie struktury bierne bez wyrażonego agensa (np. w j. tureckim), podczas gdy w językach, w których odnajdujemy oba warianty, frekwencja struktur z wyrażonym agensem jest znacząco niższa, nie mogą być one postrzegane jako kanoniczne [Desclés & Guentchéva 1993, 76-77]. Ponadto zważywszy na główną funkcję strony biernej, czyli zepchnięcie agensa do drugorzędnej roli lub jego całkowite wymazanie, realizuje się ona właśnie w strukturze bez wyrażonego agensa. W tak rozumianej konstrukcji kanonicznej agens jest całkowicie nieokreślony lub niedoprecyzowany i nie zawsze bywa możliwy do odtworzenia poprzez kontekst. Uznawszy powyższe argumenty za zasadne, przyjęliśmy, że to właśnie struktury bierne kanoniczne bez wyrażonego agensa poprzez neutralizację lub całkowite wymazanie agensa są wyraźniejszym, by nie rzec faktycznym, wykładnikiem depersonalizacji w tekstach prawnych.

⁶ Odpowiednio w j. francuskim określanymi najczęściej: *passive longue* (strona bierna długa), np. *Uchwała została przyjęta przez wszystkich zebranych*, i *passive courte* (strona bierna krótka), np. *Uchwała została przyjęta*.

Problemy z klasyfikacją

Kolejnym źródłem trudności metodologicznych napotkanym w trakcie analizy korpusowej okazała się próba właściwego rozpoznania i co za tym idzie uwzględnienia bądź odrzucenia wybranych przykładów użycia *passivum* w naszych wnioskach numerycznych. Po analizie części przykładów za zasadne uznaliśmy dokonanie rozgraniczenia, zgodnie z którym jedynie przypadki pełnej strony biernej, czyli tzw. nieeliptycznej, zostaną uznane za relewantne. Poniżej kilka przykładów użycia typowych struktur nieeliptycznych w naszych podkorpusach: a) Vous **êtes embauché** en qualité de serveur au niveau 1. b) *S'il se trouve dans l'impossibilité d'accomplir le mandat qui lui est confié* (...). c) You **are required** to give the Company one week's written notice to terminate your employment. d) *Copies of the documents containing the evidence have been served* on the accused. e) Każda informacja (...) musi **być sformułowana** jednoznacznie. f) (...) żądanie usunięcia artykułu z archiwum **zostało uznane** za bezzasadne.

Wśród przykładów, które zostały z kolei odrzucone, wyróżnić można dwa rodzaje struktur, zezemplifikowanych poniżej: g) *Zgodnie z obowiązującym w Polsce prawem domniemywa się, że stan prawny ujawniony w księdze wieczystej jest zgodny z rzeczywistością*. h) *Kodeks ten, oparty na założeniach rynku wewnętrznego, powinien zawierać ogólne zasady i procedury, które zapewniają stosowanie środków taryfowych*⁷. W przykładzie g) i jemu podobnym źródłem trudności metodologicznej jest jednoznaczne określenie, czy mamy do czynienia z faktycznym użyciem *passivum*, czy jednak z przymiotnikiem. Z uwagi na zbyt dużą subiektywność interpretacji statusu takich przykładów nie zostały one uwzględnione w naszych wynikach końcowych. Przykład h) obrazuje zaś użycie struktur, w przypadku których nie można odtworzyć bezpośredniego związku ontologicznego z domniemanym agensem. Ściślej, nie ma możliwości przekształcenia struktury bez wyrażonego agensa w strukturę z wyrażonym agensem (np. gdy po przekształceniu przykładu h) z ontologicznego punktu widzenia otrzymalibyśmy niepoprawne w stosunku do zdania wyjściowego: **Kodeks ten, który został oparty przez X na założeniach rynku wewnętrznego*). W przyjętym przez nas ujęciu użycie strony biernej jest narzędziem depersonalizacji tekstu, a jej główną funkcją jest wymazanie agensa. W przypadku braku nawiązania ontologicznego nie ma możliwości odtworzenia agensa i wówczas funkcja ta nie zostaje spełniona. W konsekwencji przykład takiego użycia nie może być przez nas uznany za adekwatny do postawionych sobie na wstępie celów badawczych.

⁷ Wszystkie przytoczone przykłady (g-h) pochodzą odpowiednio z trójjęzycznego autorskiego podkorpusu porównywalnego.

Podsumowanie wyników

Uzyskane wyniki analizy korpusowej zebrane są w zestawieniach 1-3. Warto wskazać, że stopień pasywizacji dla każdego z podkorpusów wyliczony został na podstawie ostatecznej liczby zakwalifikowanych jako relewantne struktur biernych bez wyrażonego agensa w stosunku do całkowitej liczby słów w korpusie. Zgodnie z danymi zaprezentowanymi w zestawieniu 1, spośród trzech zestawionych podkorpusów porównywalnych to język polski w odmianie specjalistycznego języka prawnego wykazuje najniższy stopień pasywizacji tekstu przy wartości 0,48%. Uzyskany wskaźnik pasywizacji jest ponad dwukrotnie wyższy dla podkorpusu francuskiego i niemal trzykrotnie wyższy dla podkorpusu angielskiego, przy wartościach odpowiednio 1,12% oraz 1,31%.

Zestawienie 1

Korpus porównywalny			
Strona bierna bez agensa	Korpus francuski	Korpus angielski	Korpus polski
Liczba wystąpień	247	288	105
Wskaźnik pasywizacji (w %)	1,12	1,31	0,48

Powyższe dane dotyczące stopnia pasywizacji tekstów prawniczych warto porównać z tendencjami, jakie wykazują język francuski, angielski i polski w zakresie pasywizacji w tekstach o charakterze ogólnym. Liczba publikacji odnoszących się do omawianego zjawiska w ujęciu kontrastywnym i wykorzystujących porównywalną metodologię jest ograniczona, co dowodzi, w naszym przekonaniu, słuszności dalszych badań w tym zakresie. Pomocne w zestawieniu języków mogą być jednak wyniki, które uzyskał Bień [2016, 25] w badaniach nad mechanizmami obiektywności dyskursywnej, m.in. na korpusie równoległym złożonym z oryginalnych tekstów literackich. Bień przychyliła się do opinii większości badaczy, zgodnie z którą to język literacki jako najbardziej neutralny stylistycznie i leksykalnie jest najlepszym reprezentantem języka ogólnego [Bień 2016, 17]⁸. Na podstawie przedstawionych przez niego danych liczba wystąpień strony biernej bez agensa w tekstach literackich polskich i francuskich wyniosła odpowiednio 2,3/1000 słów graficznych dla korpusu polskiego i 5,7/ 1000 słów dla korpusu francuskiego. Zaprezentowane wyniki dotyczące liczby wystąpień strony biernej bez agensa w ogólnym języku angielskim pochodzą zaś z najbardziej bodajże znanego elektronicznego korpusu języka angielskiego – British National Corpus (BNC) i wynoszą 6,9/1000 słów⁹.

⁸ Badacz jednoznacznie odrzuca tu mniej popularne, choć postulowane przez niektórych językoznawców m.in. z włoskiej szkoły analizy dyskursu, przekonanie, że najlepszym reprezentantem pisanego języka ogólnego jest język prasy.

⁹ Należy zauważyć, że inaczej rozkłada się tu podział tematyczny podkorpusów. Zamiast korpusu literackiego jako kontrastywny odpowiednik mamy przywołane dane z dwóch osobnych

Po przeliczeniu wskaźnik pasywizacji dla języka ogólnego wyniósł odpowiednio 0,23% dla języka polskiego, 0,57% dla języka francuskiego i 0,69% dla języka angielskiego. Zebrane dane dowodzą wyraźnie, że badany wskaźnik pasywizacji w naszym korpusie prawniczym był około dwukrotnie wyższy w porównaniu z przywołanymi tekstami ogólnymi. Całość powyższych danych frekwencyjnych zebrano w zestawieniu 2.

Zestawienie 2

Wskaźnik pasywizacji tekstów (w %)			
Korpus	Język francuski	Język angielski	Język polski
Korpus ogólny	0,57	0,69	0,23
Korpus specjalistyczny (prawniczy)	1,12	1,31	0,48

Celem naszego badania była również próba ustalenia, czy zauważalne są różnice w zakresie pasywizacji języka, gdy mamy do czynienia z tekstami tłumaczonymi, a nie oryginalnymi. Wykorzystaliśmy do tego autorski korpus równoległy angielsko-polski złożony z fragmentów tekstów prawnych i prawniczych odpowiadających tematycznie i rozmiarowo w sposób możliwie ekwiwalentny fragmentom tekstów składających się na nasz korpus porównywalny¹⁰. Przy doborze tekstów kierowaliśmy się tymi samymi jak w przypadku korpusu porównywalnego zaleceniami badaczy korpusowych. Sposób wyliczenia stopnia pasywizacji tekstów i wybór uwzględnianych wystąpień struktur biernych również był identyczny jak w przypadku poprzedniego korpusu.

Zestawienie 3

Strona bierna bez agensa	Korpus równoległy
Liczba wystąpień (w tłumaczeniach na j. polski)	145
Wskaźnik pasywizacji (w %)	0,66

Zgodnie z zebranymi w zestawieniu 3 wynikami w części korpusu złożonej z tekstów prawniczych przetłumaczonych na język polski wyszczególniliśmy 145 wystąpień nieeliptycznej strony biernej bez agensa, co dało nam po przeliczeniu wskaźnik pasywizacji o wartości 0,66%. Po skonfrontowaniu tych wyników z frekwencją struktur w stronie biernej w polskiej części korpusu porównywalnego, tj. 0,48%, wyraźnie widać, iż wskaźnik pasywizacji w tekstach

podkorpusów BNC, korpusu mówionego (4,2/1000) i korpusu z tzw. tekstami ustnymi wcześniej przygotowanymi (9,6/1000), które mają imitować teksty mówione (m.in. z tekstami scenariuszy filmowych, telewizyjnych, sprawozdań dziennikarskich, wykładów i wystąpień polityków). Podany wskaźnik stanowi średnią frekwencyjną z obydwu podkorpusów.

¹⁰ Całkowity rozmiar utworzonego w ten sposób korpusu równoległego wynosi 44 tys. słów graficznych, tj. 22 tys. dla każdego z podkorpusów (podobnie jak w przypadku korpusu porównywalnego).

prawnych i prawniczych, które są przekładami, jest wyższy o około jedną trzecią w stosunku do tekstów niebędących tłumaczeniem. Jednocześnie jest on niemal analogiczny do przywołanego wyżej stopnia pasywizacji w ogólnym języku angielskim.

Wynik ten wydaje się dostatecznie istotny, aby móc wskazać na wyraźny w przypadku naszych korpusów poziom interferencji rozumianej jako oddziaływanie systemu jednego języka na drugi. Możemy mówić w tym wypadku o nieświadomej interferencji na poziomie pragmatycznym. Wydaje się, że za wytłumaczenie tego zjawiska przyjąć można czynniki stojące za wyborami tłumacza, które są w niewielkim stopniu przez niego kontrolowane lub w ogóle niekontrolowane i przywołane zostały przez Brzozowskiego jako „odpowiadające za to, że w ostatecznym rozrachunku uporządkowanie strategiczne tłumaczonego tekstu nie jest stuprocentowe”. Na przeciwnym biegunie badacz stawia drugą grupę tzw. „czynników poziomu strategicznego: strategiczne *stricto sensu*, czyli czynniki świadomego wyboru” [Brzozowski 2011, 60]. Za przyczynę zawyżonego frekwencyjnie stopnia pasywizacji w tekście docelowym przekładu uznać można wpływ języka oryginału pozostający niejako poza kontrolą tłumacza. W każdym z przedstawionych wyżej parametrów język angielski cechuje mocniejsza tendencja do użycia *passivum*, co ma, jak się okazuje, istotny wpływ również na struktury użyte w przekładzie. Przesycenie struktur biernych w języku docelowym tłumaczenia zaburza rzeczywisty typologiczny profil tego języka.

Wnioski końcowe

Otrzymane różnice frekwencyjne w zakresie języka prawniczego potwierdzają usankcjonowane przez językoznawstwo kontrastywne różnice w zakresie ogólnych cech typologiczno-pragmatycznych języków traktowanych jako systemy. Nasze wyniki potwierdzają wskazywane przez Gawelko [1999] odmienne tendencje do częstszeo bądź rzadszego występowania w przebadanych przez nas językach struktur biernych. Język polski jako bardziej syntetyczny język słowiański o rozbudowanej fleksji zdecydowanie częściej zachowuje struktury czynne do tematyzacji *patiensa*, w przeciwieństwie do języków analitycznych – angielskiego i francuskiego, które chętniej sięgają w tym celu po struktury bierne.

Stopień pasywizacji tekstów prawnych i prawniczych w naszych badaniach był dwukrotnie wyższy w każdym z trzech analizowanych języków (angielskim, francuskim i polskim) w porównaniu z wartościami odnoszącymi się do języka ogólnego, co potwierdza przekonanie o częstszym użyciu struktur biernych w dyskursie specjalistycznym. Jednocześnie w tekstach specjalistycznych zachowany został typologiczny profil języków w ich wariacie ogólnym.

Język polski w ujęciu specjalistycznym nadal pozostaje językiem najmniej podatnym na pasywizację, a język angielski sięga po nią najchętniej. Wskaźnik występowania struktur biernych w języku prawniczym rośnie w każdym z przebadanych języków etnicznych odpowiednio do ich rozkładu w języku ogólnym. Wyjściowa tendencja poszczególnych języków w zakresie analityczności/syntetyczności, której mierzalnym parametrem może być m.in. stopień pasywizacji tekstu, pozostaje więc zachowana. Wnioski te wymagają weryfikacji w dalszych badaniach na większych próbach korpusowych.

Istotną zmianę dostrzec można jednak w przypadku tekstów prawniczych, które zostały przetłumaczone. Stopień ich pasywizacji jest znacząco różny niż tekstów zredagowanych w języku oryginalnym. Obniża to w rezultacie wiarygodność tekstów tłumaczonych w badaniach kontrastywnych nad językami. Wskazuje również na wagę interferencji interlingwalnych w przekładzie nie tylko na poziomie leksykalnym, lecz także na często pomijanym poziomie syntaktycznym i pragmatycznym tekstu.

Bibliografia

- Bień Janusz. 2009. *Le verbe pronominal à valeur neutre et passive dans les langues française, espagnole et polonaise*. Lublin: Werset.
- Bień Janusz. 2016. *Recursos de objetividad discursiva en algunos lenguajes funcionales*. „Itinerarios. Revista de estudios lingüísticos, literarios, históricos y antropológicos” n° 23, 15-34.
- Brzozowski Jerzy. 2011. *Stanąć po stronie tłumacza. Zarys poetyki opisowej przekładu*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Cabré María Teresa. 1998. *La terminologie. Théorie, méthode et applications*. Paris: Armand Colin.
- Cabré María Teresa. 2007-2008. *Constituer un corpus de textes de spécialité*. „Cahiers du CIEL”: 37-57.
- Calberg-Challot Marie. 2007-2008. *Quand un vocabulaire de spécialité emprunte au langage courant : le nucléaire, étude de cas*. „Cahiers du CIEL”: 71-85.
- Desclés Jean-Pierre, Guentchéva Zlatka. 1993. *Le passif dans le système des voix du français*. „Langages” 27(109): 73-102.
- Dolata-Zaród Anna. 2011. *La prédication dans la langue du droit*. „Romanica Cracoviensia” nr 11: 99-106.
- Ferhat Salem. 2017. *Le discours scientifique et la manipulation de la langue, de la subjectivité au discours objectif*. W: *Actes du colloque. Texte de spécialité, texte scientifique à l'université Faculté des lettres*. Éd. Horová H. et al. Plzeň: Université de Bohême de l'Ouest: 5-12.
- Gawęłko Marek. 1999. *L'étude sur l'ordre des mots dans les langues romanes [augmentée de parallélismes avec l'allemand, l'anglais et le polonais]. II. La passivation*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Kocourek Rostislav. 1991. *La langue française de la technique et de la science*. Wiesbaden: Oscar Brandstetter Verlag.
- Lewandowska-Tomaszczyk Barbara. 2005. *Podstawy językoznawstwa korpusowego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Sinclair John. 1996. *Preliminary recommendations on Corpus Typology. Technical report, EAGLES* [Expert Advisory Group on Language Engineering Standards]. W: <http://www.ilc.cnr.it/EAGLES/corpusTyp/corpusTyp.html> [Dostęp 3 IV 2018].

Korpusy [Dostęp 3 VIII 2017 – 14 V 2019]

Autorski korpus porównywalny

Stawecka-Kotula Agnieszka. 2018. *Pronoms personnels déictiques comme moyen de dépersonnalisation dans les textes juridiques : analyse contrastive d'un corpus trilingue*. W: *Nuevos estudios de lingüística románica = Nouvelles études de linguistique romane*. Red. Bień J., Niestorowicz T. Lublin: Werset: 95-110 [Pełne dane bibliograficzne korpusu].

Autorski korpus równoległy

Agreement on mutual legal assistance between the EU and the USA [Umowa w sprawie wzajemnej pomocy prawnej między UE a Stanami Zjednoczonymi]. W: [http://ec.europa.eu/assets/near/neighbourhood-enlargement/ccvista/pl/22003a0719\[02\]-pl.doc](http://ec.europa.eu/assets/near/neighbourhood-enlargement/ccvista/pl/22003a0719[02]-pl.doc).

Code of Conduct Henkel [Kodeks Etyki Henkel]. W: <https://www.henkel.pl/resource/blob/442716/2e84fc309e4e2f4229027c34a050c561/code-of-conduct-kodeks-etyki-pl-pl-pdf-data.pdf>.

Commission Decision (...) on ad hoc measures implemented by Portugal in favour of RTP [Decyzja Komisji (...) w sprawie pomocy państwa C 85/01 dotyczącej środków *ad hoc* wdrożonych przez Portugalię na rzecz RTP]. W: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:183:0001:0030:PL:PDF.Global Distribution Agreement> [Globalna umowa dystrybucji] [Źródło: tłumacz przysięgły].

Guarantee [Gwarancja]. W: <https://gammafundusze.pl/content/download/704/6262/version/1/file/KBCDalekowschodniFIZgwarancja.pdf>.

Judgment of the Court [First Chamber] [Wyrok Trybunału (pierwsza izba)]. W: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=206859&mode=req&pageIndex=1&dir=&occ=first&part=1&text=NAJEM&doclang=PL&cid=8017087#ctx1>.

Ownership [Własność] [Źródło: tłumacz przysięgły].

Regulation [EU] 2016/679 of the European Parliament and of the Council (...) on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data [Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady [UE] (...) w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych]. W: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1528874672298&uri=CELEX%3A32016R0679>.

Regulation [EU] (...) laying down the Union Customs Code [Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego (...) ustanawiające unijny kodeks celny]. W: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A32013R0952>.

Supplemental Security Income Benefits [Zasiłki uzupełniające z ubezpieczeń społecznych]. W: <https://www.ssa.gov/pubs/PO-05-11000.pdf>.

Television Program License Agreement [Umowa licencyjna dotycząca programu telewizyjnego] [Źródło: tłumacz przysięgły].

DOI: 10.31648/an.5596

SŁOWNIK PSYCHOLOGICZNO-LINGWISTYCZNY
ZMYSŁY, EMOCJE I PRZYMIOTNIKI
JĘZYKA ROSYJSKIEGO
– NOWE NARZĘDZIE W PRACY TŁUMACZA

PSYCHOLOGICAL-LINGUISTIC DICTIONARY
SENSES, EMOTIONS AND ADJECTIVES IN RUSSIAN
– A NEW TOOL IN TRANSLATOR'S WORK

Joanna Orzechowska

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9458-5991>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / University of Warmia and Mazury in Olsztyn

e-mail: joanna.orzechowska@uwm.edu.pl

Keywords: psychological-linguistic dictionary, adjectives, positive emotions, negative emotions, translation

Abstract: This article presents a new type of dictionary – a linguistic-psychological dictionary reflecting structures of language, similar to dictionaries based on associations, but also reconstructing the mental and emotional states of an average user of the Russian language. It was compiled as a result of analyzing 15918 Russian adjectives from the perspective of their relationship with emotions originating in reference to various senses. The dictionary contains information on “the emotional load” of these adjectives, that is how pleasant or how unpleasant emotions a given adjective evokes. The analyzed lexemes were assessed by respondents on the scale of emotions: slightly (un)pleasant – moderately (un)pleasant – very (un)pleasant, which was marked with an appropriate number of pluses or minuses. It cannot be overestimated how useful such a dictionary and the information it contains are. Although it is believed that representatives of different cultures experience universal emotions, their quality and intensity hidden behind particular linguistic units can diverge between different cultural-linguistic communities. Emotions are conditioned socially, culturally, and historically; they play an important role in international communication. Thus when they are incompetently and mistakenly interpreted, this can disturb dialogue between various cultures and even

lead to conflicts. In the article, considering equivalents *cygarowy/сигарный*, differences in the evaluation of these adjectives in Polish and Russian are presented, illustrating the need to look for emotionally adequate translation equivalents when rendering them.

Emocje są ważnym aspektem świadomości i działalności człowieka. Lingwiści-emotiolodzy zakładają, że przyczyną pierwotnych i wtórnych nominacji zawsze były emocje człowieka, a *homo senties* poprzedzał *homo loquens*. Mowa zaistniała nie po to, by opisywać, opowiadać i twierdzić, ale po to, by wyrażać pragnienie i nakazywać, a takie działania językowe nie mogą obyć się bez emocjonalnego kontekstu [Шаховский 2008, 10-17]. Język jest emotywny, a jego emocjonalność może być wyrażana jawnie, eksplicytnie, z odpowiednią siłą i zabarwieniem uczuciowym nadawcy, ale może mieć też charakter implicytny [Шаховский 2018, 29].

Funkcję emotywną pełnią wszystkie języki, i w każdym języku są specjalne znaki ematywne, wchodzące w skład emotywnego kodu danego języka. I chociaż uważa się, że przedstawiciele różnych kultur przeżywają uniwersalne emocje, to ich jakość i intensywność ukryta pod określonymi jednostkami językowymi może być różna dla różnych wspólnot kulturowo-językowych. Emocje są społecznie, kulturowo i historycznie uwarunkowane [Хомская, Батова 1998, 12], co udowodniła m.in. Anna Wierzbicka, wykazując funkcjonowanie różnych emocjonalnych scenariuszy w różnych kulturach. Możliwe są różnorodne typy emocjonalnych reakcji na ten sam bodziec językowy w różnych kulturach. Emocjonalna kompetencja pełni więc ważną rolę w komunikacji międzykulturowej, a nieumiejętne odczytanie i interpretacja emocji mogą zakłócać dialog i prowadzić do konfliktu kultur.

Efektywna komunikacja międzykulturowa zakłada synchroniczną znajomość reguł dwóch emotywnych kodów, każdego kodu oddzielnie, oraz korelacji tych kodów [Шаховский 2008, 327]. Największe problemy w nabywaniu kompetencji ematywnej i realizacji udanej komunikacji międzykulturowej stwarzają jednostki językowe, których część znaczenia ma charakter konotatywny, nierejestrowany w słownikach objaśniających. Ekwiwalenty przekładowe mogą mieć konotacje o różnej wartości.

Po pierwsze, ekwiwalenty mogą być nacechowane przeciwstawnymi emocjami i waloryzacją. Na przykład rosyjskie słowo *козочка* w odniesieniu do dziewczynki ma wydźwięk pozytywny ('urok', 'wdzięk', 'ruchliwość'), niemiecki wyraz *Ziege* – negatywny ('głupota', 'wybrzydzenie, kapryśny charakter'). Przymiotnik *красивый* (*красный*) w języku rosyjskim ma pozytywne konotacje ('ładny', 'wyrazisty', 'cenny'), a w języku angielskim – negatywne ('komunizm', 'radziecki').

Po drugie, ta sama waloryzacja znaku językowego może być oparta na różnych cechach. W europejskich kulturach *szczur* ma zazwyczaj konotację negatywną, ale w języku angielskim kojarzy się z 'nieuczciwością', w języku francuskim – 'obrzydlivością', w języku rosyjskim – 'chciwością'.

Po trzecie, jednostce nacechowanej emocjonalnie może odpowiadać ekwiwalent tłumaczeniowy z zerową konotacją. Najczęściej takie zjawisko odnotowujemy dla nazw oznaczających realia narodowo-kulturowe. *Kreml* wywołuje określone emocje u Rosjanina, których brak u Anglika i Francuza [Ibidem, 328-333].

Emocje nieustannie towarzyszą działaniom człowieka i są odzwierciedlane w tworzonych przez niego tekstach. Dlatego w teorii przekładu emotywny aspekt komunikacji powinien być obowiązkowo uwzględniony. Tłumacze zazwyczaj stosują tę strategię. Badania Schmidta, opublikowane w 1974 roku [Шмидт 1974, 26], potwierdzają, że właśnie konotacyjne komponenty informacji często decydują o wyborze ekwiwalentu. Jednak emotywy oraz problem ich przekładu nie zostały do końca zdiagnozowane i opisane w literaturze, chociaż pod koniec lat 80. XX wieku zrodziła się nowa dyscyplina naukowa – emotiologia, badająca werbalizację, wyrażenie i komunikowanie emocji [Шаховский 2008, 21-22]. Wciąż nierozstrzygnięta pozostaje kwestia wyodrębnienia, oznaczenia i opisanie konotatywnego komponentu znaczenia, z czym wiążą się trudności w działalności translatorskiej. Wybitny rosyjski emotiolog Wiktor Szachowski na podstawie analizy tekstów przekładów pod kątem adekwatnego wyrażenia konotatywnej informacji doszedł do następujących wniosków:

1. W różnych przekładach tego samego tekstu największe różnice odnotowuje się w warstwie konotatywnej. Warianty tych tekstów badacz obrazowo nazywa: „to samo, ale nie to samo”.
2. Z uwagi na różnice w tekstach oryginału i przekładu można mówić o adekwatności, ale nie o ekwiwalencji.
3. Należałoby odejść od tradycyjnego podejścia w odrębnym rozpatrywaniu warstwy treściowej i emocjonalnej i traktować je jako jedność, ponieważ wszystkie emocje są rejestrowane i wytwarzane przez świadomość, a emocjonalność może być częścią racjonalnego myślenia i działania [Ibidem, 340].

Rezultaty badań procesu przekazu informacji konotatywnej w procesie tłumaczenia (np. wyodrębnienie środków wyrazu emocjonalno-subiektywnego wartościowania w każdym języku, ustalenie między nimi związków systemowych oraz zestawienie ich z systemami innych języków; zebranie otrzymanych danych w specjalnych słownikach dla tłumaczy) przyczyniają się nie tylko do rozwoju translatoryki, lecz także leksykografii i metodyki nauczania języków obcych.

Jednostki językowe emocjonalno-subiektywnego wartościowania zebrane w odrębnym dziele leksykograficznym powinny zawierać informację niedostępną w innych słownikach i być niezastąpionym źródłem informacji o emocjonalności słowa w danym języku. W niniejszym artykule przeanalizuję, czy dane słownika *Zmysły, emocje i przymiotniki języka rosyjskiego* wnoszą nową, istotną informację, której tłumacz nie odnajdzie w słowniku objaśniającym.

W 2010 roku został wydany przez Instytut Psychologii Rosyjskiej Akademii Nauk słownik *Органы чувств, эмоции и прилагательные русского языка* (*Zmysły, emocje i przymiotniki języka rosyjskiego*, dalej – ZEPJR). Słownik lingwistyczno-psychologiczny, jak nazywają go autorzy, to pionierski typ pracy

leksykograficznej, rejestrującej rezultaty badań psycholingwistycznych, w wyniku których powstał opis wszystkich przymiotników języka rosyjskiego (15 918), zarejestrowanych w 4-tomowym słowniku języka rosyjskiego pod red. A.P. Jewgieniewej [CPЯ 1999]. Słownik nie jest zatem efektem introspekcji i subiektywnego językowego doświadczenia autorów, ale ankietowania i opracowania odpowiedzi udzielonych przez respondentów. Danych, uzyskanych w wyniku takiego eksperymentu psycholingwistycznego nie można pozyskać za pomocą kwantytatywnych metod analizy tekstów ani poprzez badanie zawartości słowników. Z powstałych tą metodą prac leksykograficznych dotychczas znane są przede wszystkim słowniki asocjacyjne, np. języka rosyjskiego [PAC 2002] i polskiego [Gawarkiewicz i in. 2008].

Przystępując do prac nad słownikiem, autorzy – psychofizjologowie Marina Kołbieniowa i Jurij Aleksandrow – bazowali na aksjomacie emotiologów, że świadomość i emocje tworzą jedność, w związku z tym: 1) emocje, podobnie jak świadomość regulują zachowania człowieka; 2) i emocje, i świadomość mają ogromne znaczenie w komunikacji; 3) zarówno emocje, jak i świadomość związane są z procesami konfrontacji oczekiwanych oraz rzeczywistych rezultatów czynności w trakcie jej realizacji i po jej zakończeniu.

W słowniku zarejestrowano przymiotniki opisujące odczucia, odbierane za pomocą różnych zmysłów. Autorzy wybrali tę część mowy, ponieważ przymiotniki są w języku znaczącymi emotywnymi, czyli jednostkami nacechowanymi emocjonalnie. Wiele przymiotników nie może być wyjaśnionych za pomocą innych terminów bez odwołania się do doświadczenia człowieka w kontekście odczuwanych doznań (np. *słony, czerwony*). To wskazuje na ścisłe powiązanie przymiotników z relacją człowiek – środowisko. Taki związek psychofizjologowie uważają za niezwykle istotny i podkreślają, że dziecko przyswaja przymiotniki nie tylko za pomocą kanału lingwistycznego, lecz także przede wszystkim ekstralingwistycznego, a do ich poznania konieczne jest obcowanie z obiektami o konkretnej charakterystyce [ZEPJR 2010, 15]. Wybór przymiotników jako jednostek słownika lingwistyczno-psychologicznego argumentuje się też faktem częstego ich wykorzystywania w dotychczasowych badaniach emocji. Z ich pomocą analizowane były nastrój [Tiller, Campbell 1986; Nemanick, Munz 1994], odczucia w sytuacjach stresowych [Scott i in. 2001], lateralizacja półkul mózgowych podczas przetwarzania emocjonalnej informacji [Atchley i in. 2003], a także charakterystyka osobowości w powiązaniu z emocjami [Pascalis i in. 2004; Peabody 1987]. Udowodniono, że prezentacja przymiotników o różnej emocjonalnej waloryzacji wywołuje u badanego zmiany w aktywności kory mózgowej [Bernat i in. 2001]. Przymiotniki stanowią istotną część leksykonu afektywnego [Clore, Ortony 1988]. Przeprowadzono badania dokumentujące, że dzieci i młodzież często używają przymiotników w opisach pozytywnych i negatywnych uczuć [Neshat Doost i in. 1999; Mikołajczuk 2009]. Przymiotniki były także materiałem analizy w badaniach mechanizmów języka, prowadzących do leksykalizacji odbieranego świata [Пузин 1994]. Ponadto, podobnie jak

rzeczowniki i czasowniki, należą one do otwartej klasy słów, których badanie jest stale aktualne, w związku z pojawianiem się wciąż nowych jednostek.

W omawianym słowniku jednostki językowe zostały zbadane pod kątem następujących czynników, wskazujących na ich związek z różnymi parametrami myślenia: 1) ocena wyrazu na skali hedonicznej (*pleasantness*) – w jakim stopniu przyjemne lub nieprzyjemne emocje wywołuje słowo; 2) przyporządkowanie odczucia konkretnemu zmysłowi; 3) subiektywny wiek zrozumienia leksemu (*age of acquisition*), czyli w jakim wieku respondent zaczął rozumieć słowo.

W rezultacie przeprowadzonego badania przymiotniki języka rosyjskiego podzielono na emotywnie i nieemotywnie oraz odrębnie opisane.

Pierwszą część słownika stanowi spis przymiotników, niezwiązanych z odczuciami (8302 leksemy). W tej grupie znalazły się wyrazy, które zostały ocenione – przez 31 lub więcej osób z 44 ankietowanych – jako niemające związku z odczuciami lub jako nieznanne respondentom. Obok każdej jednostki zapisano dane liczbowe: ilu respondentów oceniło przymiotnik jako niemający związku z odczuciami, ilu taki związek odnotowało oraz ilu stwierdziło, że nie zna przymiotnika.

Druga część słownika zawiera spis przymiotników (7616 leksemów), związanych z odczuciami (wskazania niezwiązany z odczuciami lub nieznanne przez mniej niż 31 osób). Podobnie jak w części pierwszej przymiotniki opisano liczbowo w trzech kolumnach: nie ma związku z odczuciami, ma związek z odczuciami, przymiotnik nieznanne. W czwartej kolumnie oceniony został związek z odczuciami: silny (mniej niż 17 wskazań niezwiązany z odczuciami lub nieznanne), średni (17-27 wskazań niezwiązany z odczuciami lub nieznanne), słaby (28-30 wskazań niezwiązany z odczuciami lub nieznanne). Ustalono także związek przymiotników z odczuwaniem ich przez zmysły: wzrok, słuch, dotyk, smak, węch. Kryterium zaliczenia przymiotnika do konkretnego zmysłu były wskaźniki (9/0, 10/0, 11/0, 12/0, 13/0, 10/1, 11/1, 12/1) wysokiego stosunku liczby osób, które zaliczyły przymiotnik do danego typu odczuć (liczba przed ukośnikiem) do liczby osób, które nie zaliczyły przymiotnika do danego typu odczuć (liczba po ukośniku). W słowniku wskaźnik pokazujący silny związek z danym typem odczucia został podkreślony linią ciągłą, a umiarkowany – linią przerywaną (przy wskaźnikach 8/1, 9/1, 9/2, 10/2, 10/3). Inne przymiotniki zakwalifikowano jako neutralne (niezwiązane z żadnym typem odczucia).

W trzeciej części słownika zawarto informacje o emocjonalności (odczuciu przyjemnie/nieprzyjemnie) 475 wyekscerpowanych z części drugiej przymiotników związanych z różnymi odczuciami. Obok każdego przymiotnika umieszczono informację o zmyśle kojarzącym się z danym leksemem. Oddzielnie przedstawiono wyniki ankietowania ludzi młodych (97) i starszych (33). W kolumnach charakteryzujących przymiotniki przedstawiono subiektywną ocenę ankietowanych: czy słowo wywołuje emocje, jakie emocje wywołuje (pozytywne lub negatywne), w jakim stopniu (silne, średnie, słabe). W ostatniej

kolumnie, podsumowującej, wskazuje się na emocjonalne zabarwienie przymiotnika w skali od plus trzech, poprzez zero, do minus trzech.

Z kolei w czwartej części słownika przedstawione są dane subiektywnej oceny wieku rozumienia przymiotników z części trzeciej.

W praktyce tłumaczeniowej informacja o kwalifikacji danego przymiotnika do odpowiedniej grupy emotywności jest wiedzą o jego wartości komunikacyjnej [Jäger 1986, 10-11], pozwalającą na dobranie w przekładzie jednostki o podobnej eksplicytniej i implicytnej informacji. Słownik ZEPJR stanowi cenne źródło takiej informacji.

Dzięki słownikowi staje się możliwe wyodrębnienie emotywnych przymiotników języka rosyjskiego z negatywną konotacją i zestawienie z ich słownikowymi ekwiwalentami języka polskiego. Dzięki temu zabiegowi możliwa będzie konfrontacja ich stopnia negatywnej waloryzacji.

W lingwistyczno-psychologicznym słowniku respondenci – młodzi ludzie – ocenili jako bardzo nieprzyjemne (– –) następujące przymiotniki: *вонючий, гнилой, отвратительный, перегарный, потный, протухлый, разлагающий, тошнотный, туалетный, тухлый, фекальный*.

Starsza grupa respondentów bardzo negatywnie (– –) oceniła następujące przymiotniki: *алкогольный, аммиачный, бранный, взбешенный, визгливый, вонючий, газовый, гнилой, душераздирающий, жуткий, истерический, курительный, курящий, матерный, неприятный, несъедобный, никотинный, одуряющий, отвратительный, перегарный, плесневой, потный, протухлый, разлагающий, ругательный, салный, сигарный, склизкий, табачный, тошнотный, тухлявый, туалетный, тухлый, фекальный*.

Młodzi ludzie do wywołujących bardzo nieprzyjemne odczucia zaliczyli 11 przymiotników, starsi – aż 34. Wszystkie przymiotniki ocenione trzema minusami przez młodych ludzi znalazły się w spisie „bardzo nieprzyjemnych” przymiotników wskazanych przez starszych ankietowanych. Może to świadczyć o podobnej waloryzacji przymiotników przez starsze i młodsze pokolenie, wynikającej z jedności językowo-kulturowej, z zauważalną tendencją do rozszerzania się strefy negatywnych odczuć wywoływanych przez przymiotniki wraz z wiekiem i zdobywanym doświadczeniem.

Największa liczba (20) „nieprzyjemnych” przymiotników jest odczuwana przez zmysł węchu. Dużą grupę tworzą wyrazy nazywające zapachy, związane z nikotyną i paleniem papierosów (*курительный, курящий, никотинный, сигарный, табачный*), alkoholem (*алкогольный, перегарный*) i innymi używkami (*одуряющий*). W tej grupie znalazły się też przymiotniki nazywające zapachy będące rezultatem funkcjonowania organizmu człowieka (*потный, фекальный, туалетный, тошнотный, аммиачный*). Ponadto jako bardzo nieprzyjemne oceniono zapachy związane ze starością przedmiotów i psuciem się produktów spożywczych (*плесневой, протухлый, разлагающий, гнилой, тухлый*). Na czele tej grupy tematycznej stoi hiperonim *вонючий*.

Drugą grupę stanowią przymiotniki wywołujące przykre doznania słuchowe (9). Są one związane z obraźliwymi, wulgarnymi wypowiedziami (*бранный, ругательный, матерный*), nadzwyczajnymi sytuacjami, w których zaistniały (*взбешенный, истерический*) lub nieprzyjemną jakością dźwięków (*душераздирающий, визгливый*). Ogólny charakter nieprzyjemnych dla ucha dźwięków mają hiperonimy *жуткий, неприятный*.

Zmysły smaku, wzroku i dotyku są reprezentowane przez emotywnie przymiotniki w słowniku znacznie skromniej – po 4 leksemy, przy czym grupy lekсыkalno-semantyczne, podobnie jak dla zapachów i dźwięków, tworzą jednostki nazywające rezultaty funkcjonowania ludzkiego organizmu, nadzwyczajnych zachowań człowieka i starzenia się produktów żywnościowych:

wzrok – *отвратительный, взбешенный, курящий, сальный*

dotyk – *трухлявый, скользкий, сальный, потный*

smak – *алкогольный, несъедобный, отвратительный, тухлый*

Nie został do tej pory opracowany słownik emotywnych przymiotników języka polskiego, nie ma więc możliwości bezpośredniego porównania stopnia nieprzyjemnego odczucia, które wywołują polskie odpowiedniki przytoczonych rosyjskich leksemów, jednak na podstawie introspekcji można mówić o zdecydowanej negatywnej, podobnej lub takiej samej waloryzacji jednostek w obu językach w następujących przypadkach:

аммиачный – *amoniakowy*

бранный – *obelżywy*,

взбешенный – *oszałały*

визгливый – *piszliwy*

вонючий – *śmierdzący*

гнилой – *zgniły*

душераздирающий – *udręczoney*

жуткий – *straszny*

истерический – *histeryczny*

матерный – *obsceniczny*

неприятный – *nieprzyjemny*

несъедобный – *niejadalny, niezjadliwy*

отвратительный – *ohydny*

перегарный – *przepity*

плесневой – *spleśniały*

потный – *sposony*

протухлый – *zepsuty*

разлагающий – *szkodliwy*

ругательный – *obelżywy*

сальный – *przetłuszczony*

скользящий – *oślizgły*

тошнотный – *wymiotny*

трухлявый – *zbutwiały*

тухлый – stęchły

фекальный – kałowy

Wątpliwości co do podobnego stopnia nieprzyjemnej zmysłowej konotacji mogą budzić polskie odpowiedniki rosyjskich przymiotników:

алкогольный – alkoholowy

сигарный – cygarowy

табачный – tabakowy

туалетный – toaletowy

газовый – gazowy

курительный – papierosowy

курящий – palący

никотинный – nikotynowy

одуряющий – odurzający

Na podstawie słownika ZEPJR możemy stwierdzić, że użytkownikom języka rosyjskiego przymiotnik *сигарный* kojarzy się z bardzo nieprzyjemnym doznaniem węchowym. Niestety, brak leksemów *сигарный* oraz *cygarowy* w odpowiednich słownikach asocjacyjnych uniemożliwia prześledzenie łańcucha skojarzeń wywołanych tych słowem i porównanie stopnia negatywnej waloryzacji. Jednak dzięki introspekcji można podejrzewać, iż polski przymiotnik *cygarowy* nie ma tak głębokiego negatywnego nacechowania emocjonalnego jak jego rosyjski odpowiednik.

W Narodowym Korpusie Języka Polskiego (dalej – NKJP) przymiotnik *cygarowy* najczęściej spotykany jest w kolokacjach *дым cygarowy* oraz *клуб cygarowy* (ponadto odnotowano *kształt cygarowy*, który jako niemający odniesienia do zmysłu węchu nie będzie przez nas rozpatrywany). W NKJP ponadto pojawiają się pojedyncze kolokacje: *cygarowa prosperity*, *cygarowa etykieta*, *cygarowy nałóg*. Przymiotnik *cygarowy* (*дым* lub *клуб*) jest użyty w kontekstach, w których sąsiaduje z jednostkami językowymi takimi jak: dżentelmeni, dygnitarze, przedstawiciele władzy, artyści, posiadacze ziemscy. *Cygarowy дым* możemy poczuć w eleganckich *клубах cygarowych* nie zawsze otwartych dla zwykłych śmiertelników, często miesza się on z zapachem wykwintnych potraw i perfumami kobiet. Zapewne należałoby przeprowadzić szczegółowe ankietowanie wśród Polaków, aby upewnić się co do oceny przymiotnika *cygarowy*, wydaje się jednak, że raczej nie jest on kojarzony z nieprzyjemnym zapachem, ale raczej z elegancją i elitarnością.

W Narodowym Korpusie Języka Rosyjskiego (Национальный корпус русского языка, dalej – NKJR) również najczęstszymi kolokacjami są *сигарный дым*, *сигарный клуб*, ale ponadto odnotowujemy połączenia: *сигарный чемпионат*, *сигарный журнал*, *сигарный ящик*, *сигарный магазин*, *сигарный окурок*, *сигарный лист*, *сигарный сок*, *сигарный шкафчик*, *сигарный пепел*, *сигарный мундштук*, *сигарный столик*, *сигарный футляр*.

W tekstach rosyjskich przymiotnik *сигарный* możemy odnaleźć w kontekstach mówiących bezpośrednio o jego przykrym zapachu (*вонь от его*

сигар; *Через несколько минут все купе было полно вонючим удушливым сигарным дымом; Воздух гостиной отдавал застоявшимся сигарным дымом*), który wywołuje przykre doznania (*Едкий сигарный дым; поперхнулся жирным сигарным дымом; глаз прищурен от сигарного дыма; Вязкий сигарный дым; Отпугивает детишек*) i który może poważnie zaszkodzić (*Мой отец рассказывал, что однажды, будучи еще совсем маленьким, я упал в обморок от его сигарного дыма*). Nieprzyjemny zapach i zjadliwość dymu przeciwstawia się świeżemu powietrzu (*Сигарный дым вместо свежего воздуха; Воздух был мутно-сиреневый от сигарного дыма; Он распахнул окно*). Nie dziwi więc zestawienie z pesymizmem i negatywna ocena: *Будущее из пессимизма и сигарного дыма – скверная вещь!*

I chociaż odnajdujemy konteksty, w których dym z cygara opisany jest jako wykwinny (*изысканно-сигарным дымом*) i jako przejaw przynależności do wyższych klas (*Судя по его размашистому почерку с завитушками, каплю и тонкому сигарному запаху, он был не чужд европейской цивилизации*), to znacznie licznie ustępują one kontekstom z negatywną waloryzacją.

Najprawdopodobniej w parze *сигарный – сигаровы* przymiotniki posiadają różną konotację emocjonalną i w bezpośrednim przekładzie zyskamy niepotrzebną negatywną konotację lub tracimy ważne znaczenie nieprzyjemnego odczucia. Mając informację o emotywności jednostki, tłumacz może zapobiec temu zjawisku.

Na podstawie przeprowadzonego badania emotywności pary *сигарный – сигаровы* została wykazana unikatowość słownika ZEPJR. Wysokie wartościowanie emocjonalne zebranych w nim jednostek nie zawsze jest cechą przekładowych ekwiwalentów, a brak opisów emotywności w haśle słowników objaśniających może skutkować dokonywaniem niewłaściwych wyborów przekładowych. Słownik ZEPJR pozwala na poszerzenie emocjonalnej kompetencji tłumacza oraz kształtowanie, obok językowej, tzw. emocjonalnej osobowości. Informacje o stopniu emotywności danej jednostki językowej pozwolą tłumaczowi na dobranie ekwiwalentu o podobnym nacechowaniu emocjonalnym, a tym samym uzyskanie podobnej emotywności przekładu.

Bibliografia

- Atchley Ruth Ann, Ilardi Stephen S., Enloe Aubrey. 2003. *Hemispheric asymmetry in the processing of emotional content in word meanings: The effect of current and past depression*. „Brain and Language” no 84: 105-119.
- Bernat Edward, Bunce Scott, Shevrin Howard. 2001. *Event-related brain potentials differentiate positive and negative mood adjectives during both supraliminal and subliminal visual processing*. „International Journal of Psychophysiology” no 42: 11-34.
- Clore Gerald L., Ortony Andrew. 1988. *The semantics of the affective lexicon*. W: *Cognitive Perspectives on Emotion and Motivation*. Eds V. Hamilton et al. Series „Nato Science Series D” Vol. 44: 367-397.

- Gawarkiewicz Roman, Pietrzyk Izabela, Rodziewicz Barbara. 2008. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. Szczecin.
- Homskaá Evgeniá D., Batova Natal'á Á. 1998. *Mozg i èmocii. Nejropsihologičeskoe issledovanie*. Moskva: Rossijskoe pedagogičeskoe agentstvo [Хомская Евгения Д., Батова Наталья Я. 1998. *Мозг и эмоции. Нейропсихологическое исследование*. Москва: Российское педагогическое агентство].
- Jäger Gert. 1986. *Die sprachlichen Bedeutungen – das zentrale Problem bei der Translation unf ihrer wissenschaftlichen Beschreibung*. W: *Bedeutung und translation*. Hrsg Jäger G., Neubert A. Leipzig: Enzyklopädie: 5-66.
- Mikołajczuk Agnieszka. 2009. *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa: Semper.
- Nemanick Richard C., Munz Dominic C. 1994. *Measuring the poles of negative and positive mood using the positive affect negative affect schedule and activation deactivation adjective check list*. „Psychological Reports” no 74: 195-199.
- Neshat Doost Hamid Taher, Moradi Ali-Reza, Taghavi Mohammad Reza, Yule William, Dalglish Tim. 1999. *The development of a corpus of emotional words produced by children and adolescents*. „Personality and Individual Differences” no 27: 433-451.
- Pascalis Vilfredo De, Stripolli Enrica, Riccardi Patrizia, Vergari Fabiola. 2004. *Personality, event-related potential (ERP) and heart rate (HR) in emotional word processing*. „Personality and Individual Differences” no 36: 873-891.
- Peabody Dean. 1987. *Selecting Representative Trait Adjectives*. „Journal of Personality and Social Psychology” Vol. 52, no 1: 59-71.
- RAS [РАС] – Karaulov Ūrij N., Čerkasova Galina A., Ufimceva Natal'á V., Sorokin Ūrij A., Tarasov Evgenij F. 2002. *Russkij asociativnyj slovar'*. Т. I. Moskva: AST Astrel' [Караулов Юрий Н., Черкасова Галина А., Уфимцева Наталья В., Сорокин Юрий А., Тарасов Евгений Ф. 2002. *Русский ассоциативный словарь*. Т. I. Москва: АСТ Астрель].
- Ruzin Igor' G. 1994. *Kognitivnye strategii imenovaníá: modusy percepcii (zrenie, sluh, osázanie, obonánie, vkus) i ih vyraženie v ázyke*. „Voprosy ázykoznaníá” № 6: 79-99 [Ружин Игорь Г. 1994. *Когнитивные стратегии именованя: модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке*. „Вопросы языкознания” № 6: 79-99].
- Šahovskij Viktor I. 2008. *Lingvističeskaá teoriá èmocij*. Moskva: Gnozis [Шаховский Виктор И. 2008. *Лингвистическая теория эмоций*. Москва: Гнозис].
- Scott Berit, Brandberg Mats, OÖhman Arne. 2001. *Measuring the negative mood component of stress experiences: Description and psychometric properties of a short adjective check-list of stress responses*. „Scandinavian Journal of Psychology” no 42: 1-7.
- Šmidt H. 1974. *Problemy sopostavitel'nogo opisaniá ograničeniá pri stilističeskom yubore*. W: *Teoretičeskie voprosy anglijskoj filologii (leksikologíá)*. Gor'kij: s.n. [Шмидт Х. 1974. *Проблемы сопоставительного описания ограничения при стилистическом выборе*. W: *Теоретические вопросы английской филологии (лексикология)*. Горький: s.n.].
- SRÁ [СРЯ] – *Slovar' russkogo ázyka: V 4-h t*. 1999. Red. Evgen'eva A.P. Moskva: Russkij ázyk [Словарь русского языка: В 4-х т. 1999. Ред. Евгеньева А.П. Москва: Русский язык].
- Tiller Dale K., Campbell J.F. 1986. *Biased adjective selection criteria as a factor in mood adjective check list?* „Psychological Reports” no 58: 619-626.
- ZEPJR – Kolbeneva Marina G., Aleksandrov Ūrij I. 2010. *Organy čuvstvu, èmocii i prilagatel'nye russkogo ázyka. Lingvo-psihologičeskij slovar'*. Moskva: Ázyki slavánskikh kul'tur [Колбенева Марина Г., Александров Юрий И. 2010. *Органы чувств, эмоции и прилагательные русского языка. Лингво-психологический словарь*. Москва: Языки славянских культур].

STAROBRZĘDOWCY. PIŚMIENNICTWO I JĘZYK

DOI: 10.31648/an.5597

С ВЕРОЙ ВОКРУГ МИРА (ЯЗЫК И ЛИЧНОСТЬ СТАРОВЕРА ОРЕГОНА)

WITH FAITH AROUND THE WORLD (AN OREGON OLD BELIEVER'S DIALECT AND PERSONALITY)

Tamara Morris

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0983-5587>

University of Oregon (Eugene, USA)

e-mail: yumsunova54@gmail.com

Keywords: Oregon Old Believer, dialect, personality

Abstract: This article describes the main features of the dialect at different language levels of Alexei Ivanovich Afonin, a respected North American Old Believer belonging to the Bespopovtsy group of Chasovennye denomination and the Sintsyantsy group. Most of his life Afonin lived in Oregon, the USA, and in 2016 he went to the Siberian Dubchessky Monastery. His personality is also depicted in the article as being an authoritative old man, a good builder, a traveller, a talented storyteller, and a decent man.

Алексей Иванович Афонин – один из немногих оставшихся в живых авторитетных грамотных старцев Орегона, старовер-беспоповец часовенного согласия, яркий пример одаренной языковой личности. Именно он открыл для американских староверов расположенные в Сибири, на Севере Красноярского края, Дубчесские скиты – духовный центр староверов часовенного согласия. Цель настоящей статьи – описать основные черты говора Алексея Ивановича и представить его как личность.

Родился Алексей Иванович в 1939 г. в Казахстане, куда его мать приехала повидаться с отцом, находящимся там на заработках. В то время их семья жила в китайском Алтае, в провинции Синьцзян, в поселке Чубарчилик, что в переводе с китайского обозначает ‘пестрый ключ’.

Мать Алексея была староверка, отец – нет. В семье Афониных было семеро детей и все они были крещены по старообрядческим правилам и воспитаны как староверы. Отец этому не препятствовал.

Семья жила бедно. В поисках заработков для отца Афонины несколько раз переселялись внутри провинции Синьцзян («Отес был мастер по швейным машинкам и мастер стеновые щасы (часы) поправлять, электролы всякие»). Алексей рано начал работать. Он был рабочим на фермах, на фабрике, на мельнице, но основным делом его жизни стало строительство. В Орегоне он до 62 лет работал в строительной организации «Юнион»: строили разные здания, ГЭС в штате Вашингтон, мосты, причалы и др. («Я всю жысь на стройке работал: тут строился, там строился. Без работы я не жил, сказать-то»).

Спасаясь от распространившегося в Китае коммунизма, семья Афониных, как и другие семьи староверов, покинула страну и приехала в Гонконг, который был в то время местом приема беженцев (1960 г.). Афонины очень хотели поехать на жительство в США, но Северная Америка в то время китайцев не принимала, а русские староверы по паспортам значились как китайцы. Семья получила разрешение поселиться в Бразилии, но жить в Бразилии оказалось трудно и спустя четыре года им удалось перебраться в Северную Америку, в штат Орегон, где Алексей Иванович прожил большую часть своей жизни (с 1964 по 2016 гг.).

Орегон занимает особое место в старообрядческой истории, поскольку староверы этого штата съехались сюда из разных мест мира [Morris 1991]. Это произошло в начале 1960-х годов XX века. Две группы приехали в США из Китая: одна из провинции Синьцзян (отсюда их название *синьцзянцы*), другая из Маньчжурии, с главным городом Харбином (*харбинцы*) и две группы приехали из Турции (*турчане*). Нужно сказать, что братья Афонины Алексей и Николай с их семьями были первыми *синьцзянцами* в Орегоне.

Алексей Иванович ходил в молельный дом во имя Святителя Николая, который был построен самими староверами в середине 1970-х гг. Он занимался оформлением всех бумаг под постройку и возглавлял само строительство («Нас вот трое было: Степан Красков, он у нас как архитектор был, он хорошо планы¹ рисует, чяртёжник, а Тимофей Барсуков мне помощник был, а я самый старший, знаете»).

В отсутствие настоятеля и его помощника, Афонин как церковный староста оставался за настоятеля и не боялся решать сложные вопросы. В постоянные обязанности Алексея Ивановича входило следить за свечами во время моления, при этом он сам лил свечи на протяжении 20-ти лет. 30 лет у него были ключи от ворот этой моленной.

---

¹ Здесь и далее ударение передается жирным шрифтом.

Алексей Иванович горячо мечтал побывать в России – на родине предков («У меня впало в голову, вот мы русские: отец – русской, мать – русская и сам я – русской, а живём всё в этих, как сказать, то в бразильянах, то в других, знаете. Ну всё же не наше. Правда?»).

Он первым из оregonских староверов узнал, что в Сибири, в Красноярском крае, есть скиты, где еще есть накрытие. Как это произошло? В одной из своих поездок в Россию (в конце 1970-х гг.) Афонин познакомился в Хабаровском крае с одним старовером, от которого впервые услышал о сибирских скитах («Он уже монастыри знал, но всё не рассказал – боялся же сильно, знаете, за язык могут подвешать»). Он стал много и постоянно думать об этом. В 1991 г. А.И. Афонин как руководитель группы староверов побывал в поселках у староверов Хабаровского края и там уже он получил полную информацию о скитах («Вот эти посёльские мне рассказали. Тут уж мы узнали полностью – кто, где, как живут. Вот с этого, скажем, пошло так»).

Вскоре с несколькими староверами он сам поехал на Дубчес. В книге Алексея Ивановича дается подробный рассказ о том, как они добирались до скитов: какие люди помогали, через какие места проходили. Отец Никита рассказал им, «как жили старцы, как бежали с Парбика (место в Томской области), как ушли жить на Дубчес, как старцев разорвали и что снова там на Дубчесе стали основываться монастыри»).

Когда вернулись в Америку и рассказали единоверцам, что «на Дубчесе есть пустынножители, что там самый корень», то родители его жены Анны, Афанасий и Васса, решили туда уехать, что и произошло в 1993 г. Это были первые староверы из Америки, оставшиеся жить в скитах постоянно. С 1991 года староверы из Америки начали постоянно ездить в Дубчесские скиты и некоторые из них там остаются навсегда.

Всего в Россию А.И. Афонин ездил 22 раза, он построил дом недалеко от скитов, в пос. Акимовка («Я ведь в Акимовке девять лет прожили мы. Конечно, мы там только зимами жили. Дом до сих пор у нас стоит»). В 2016 году Алексей Иванович с женой Анной Афанасьевной (в девичестве Косачовой) ушли в сибирские скиты. Шестеро их детей проживают в настоящее время в Америке и в Канаде, все имеют свои семьи. Супруги Афонины полагали, что эта их поездка из Орегона в Сибирь будет для них завершающей. Однако судьбе было угодно, чтобы Алексей Иванович посетил Орегон еще раз весной 2019 года. В этот его приезд мне посчастливилось сделать хорошие аудиозаписи его речи.

Раскол в общинах староверов-беспоповцев, который произошел в 2010 году, ускорил уход в скиты из молельного дома во имя Святителя Николы сразу трех основных лидеров, авторитетных и уважаемых: настоятеля Феодосея Васильевича Егорова, его помощника Макара Афанасьевича Зенюхина и Алексея Ивановича Афонина. На мой вопрос, повлиял ли раскол в общинах на их преждевременный уход в скиты,

Алексей Иванович ответил: «Ну как не повлиял? Повлиял, сильно повлиял, знаете. Между собой (между представителями оппозиционных групп) даже отношения нарушились («испортились»)». Это был уже второй раскол в общинах орегонских староверов², на этот раз внутри беспоповцев, он касался разного отношения к перстосложению на иконах благословящей десницы [Юмсунова 2013, 60-79]. Одни староверы признают на иконах не только благословящую десницу, где большой палец, безымянный и мизинец соединены концами, но и благословящую десницу, где большой палец может быть присоединен сбоку к четвертому. Этому же мнения придерживается А.И. Афонин. Другие считают, что должен быть «только один крест на иконах», т. е. концы трех нижних пальцев всегда должны быть вместе, «ноготки в ноготки», иначе «раздирается Троица». Началась переправка старых «неправильных» икон. Раскол имел тяжелые последствия. В конфликт были втянуты староверы часовенного согласия всех штатов Америки, в которых они проживают (штаты Вашингтон, Миннесота, Миссури, Аляска), а также поселения староверов в Южной Америке, Канаде, Австралии, Новой Зеландии, России (Урал, Сибирь и Дальний Восток). Позиция Дубчесских скитов – «не зазира^ть» (порицать, хулить, осуждать) старые иконы, ничего не поправлять».

В 2019 г. Алексей Иванович привез в Орегон из скитов рукопись книги (414 с.), составленной по его рассказам его дочерью и несколькими девушками из российских староверок³. Работа над ней велась в течение пяти лет. Книга названия не имеет, но озаглавлена каждая из ее четырнадцати глав («Детство и юность», «Бегство за веру», «Через океан», «Новая земля – новая жизнь», «Первое путешествие» и др.). В книге используется два алфавита: гражданский и церковнославянский. Текст записан от руки, писали как могли.

Эта книга представляет собой пересказ рассказов А.И. Афонина о своей жизни и путешествиях по миру. Нужно сказать, что никто из орегонских староверов столько не путешествовал, как Алексей Иванович. География его поездок поистине впечатляет: Бельгия (1973), Израиль (1977, 1988, 1999), Канада (много раз, начиная с 1978 г.), Индия (1978), Китай (1987, 1988), Бразилия (1978), Мексика (год не указан), Боливия (1999) и много раз Россия. В поездках со староверами А.И. Афонин всегда являлся руководителем группы. Любопытный, выдержанный, заботливый он хорошо подходил для этой роли.

В книге в целом передано содержание рассказов Алексея Ивановича, в ней встречаются интереснейшие подробности того времени, важные этнографические зарисовки, даны точные датировки событий, названия мест

² В 1980-е гг. после продолжительных дискуссий среди староверов Северной Америки произошел первый раскол: между теми, кто принял, и кто не принял священство.

³ С согласия автора я даю описание этой книги в газете «Старообрядецъ» (г. Нижний Новгород) [Моррис 2019б; 2020].

и подробно описано, как путешественники добирались до мест назначения. Однако, к сожалению, это не авторский текст, а пересказ от 3-го лица, поэтому он далеко не передает всю полноту и красоту диалектной речи говоров *синьцзянцев*. Сказывается также, что рука редактора не касалась текста книги. В ней встречаются исторические неточности, повторы и др. Однако в любом случае подготовка целой книги в условиях сибирских скитов событие огромной важности, значение которого трудно переоценить. На ее подготовку не давалось специальное время, она создавалась за счет короткого времени, отведенного на отдых.

Все образование Алексея Ивановича – три класса («Я вообще безобразованный щеловек, никакой у меня грамоты нету, просто дерявенский щеловек»). Однако это не помешало ему выучить на разговорном уровне английский, китайский, казахский и испанский языки. Алексей Иванович – один из лучших моих информантов. Я записываю его на диктофон с 2004 года и намереваюсь включить его рассказы в книгу о староверах Орегона⁴.

Язык А.И. Афонина сохраняет основные черты говоров *синьцзянцев* – староверов, приехавших в Америку из китайской провинции Синьцзян. Говоры оregonских староверов можно отнести не просто к переселенческим, но к мигрирующим, поскольку их носители неоднократно переселялись с места на место. Например, *синьцзянцы* из Европейской России переселились на Алтай, в Казахстан, оттуда в Китай, затем в страны Южной Америки и, наконец, в Орегон. Русский язык они сохраняли в Китае и в Южной Америке, потому что жили изолированными поселками и сохраняли традиционный образ жизни, но стремительно теряют его в Северной Америке («Но мы ишо говорим по-русски, а у наших-то детей счас тоже дети. Оне-то сами забывают, а дети-то их оне тоже уже не знают. И вот час де молодёжь встретишь, да оне уже на русском не говорят языке, на американским, он имя родной становится»).

Рассмотрим некоторые черты говора *синьцзянца* А.И. Афонина на разных языковых ярусах.

Фонетика

1. Говор *синьцзянцев* является акающим среднерусским, сформировавшимся на севернорусской основе [Касаткин 2008].

2. Тип безударного вокализма после мягких согласных у большинства *синьцзянцев* Орегона – *иканье*. Это же отмечает О.Г. Ровнова в говорах староверов Южной Америки, приехавших туда из провинции Синьцзян Китая [Ровнова 2014, 376]. В данном случае А.И. Афонин скорее исклю-

⁴ Мои расшифровки рассказов А.И. Афонина начали печататься в газете «Старообрядец» (Нижний Новгород) [Моррис 2019а]

чение – в его речи *яканье* преобладает над *иканьем*: *в л[а]су, в[а]зу; к[а]дровка, к[а]дровая, п[а]шком; к[а]дра, д[а]ла, м[а]ста, м[а]шают, уб[а]гали, пер[а]шла, посл[а]вать, вс[а]гда; масл[а]ничное, в м[а]шки; с[а]дёлка, пер[а]плёт, ч[а]ртёжник, д[а]вчонок; побудеешь с н[а]вестой, дер[а]венский* и др.

Наблюдается произношение [e] в слове *опеть* ('опять'): «Через (через) два года я **опеть** поехал в Россию»; «Землю под моленну решили купить на общи деньги, чтоб никто не командовал, а то всё одно **опеть** упрёки будут» и др.

2. Произношение щелевых согласных на месте аффрикат:

а) [c] на месте *ц* (соканье): [c]ен^тр, [c]ер^ковь, табли[c]а, п^ти[c]а, Яр[c]ево (поселок в Красноярском крае), в кон[c]е кон[c]ов, грани[c]у, ули[c]у, кузни[c]у, спе[c]иально, оте[c], меся[c] и др.

б) последовательное произношение [ш'] на месте *ч* (щоканье): [ш']асы, [ш']ай, [ш']асто, [ш']еловека, [ш']ерез год, ве[ш']ером, [ш']етьере, [ш']итать, [ш']истить, на[ш']ал, пе[ш']атали, полу[ш']али, по[ш']ему, на пле[ш']и, све[ш']и, деви[ш']ник, на[ш']иная, порыба[ш']ил, [ш']уть, бо[ш']оночек, в коро[ш']ке, на пе[ш']ке, на та[ш']ке катали, подаро[ш']ки, верёво[ш']ки, до[ш']ки, то[ш']но, до[ш'] и многие др.

В редких случаях возможно произношение [c'] на месте *ч*: «Она и би[c']ём гоняла братьёв»; «А до[c'] собиралась поехать в монастырь?»

3. Фонемы /ш/ и /ж/, как правило, твердые: [ш]ы^бко ('сильно'), [ш]ы^рие ('шире'), [ш]ыш^ковать, на[ш]ы; [ж]ана, [ж]аних, [ж]алание, дол[ж]он, му[ж]ык и др.

Спорадически на месте /ш/ и /ж/ произносятся свистящие согласные. На месте /ш/ выступает звук [c], на месте /ж/ – звук [з']: на ло[с]адях, [з']ялезный.

Отмечены случаи обратной замены: на месте /с/ звук [ш]: [ш]ушить орехи.

Твердо произносятся долгие шипящие [шш] и [жж]: тѣ[шш]а, прочи[шш]ает зубы, поме[шш]ался, кре[шш]енье, работают по-настоя[шш]ему, хранили[шш]е, у веру[шш]ых, выра[шш]ывают, и[шш]ут; во[жж]ы, дро[жж]ы, проя[жж]али, до[жж]а и др.

Отмечены случаи прогрессивного смягчения *к* после парных мягких согласных и /j/: сухо[н'к']а, мале[н'к']о, незна[йк']а, Ол'г'я, помогли де[н'г']ями, прямо в мо[j'к']ю и др. («Она така **сухонья**, высока, стройна как канадка»; «И тут **маленька** мы узнали про монастыри»; «**Незнайка** на пещке сидит, а знайку таскают, где попало» и др.).

Наблюдается утрата смычного элемента в конечных сочетаниях [ст] и [c'т']: по[с], мо[с], да[с], ку[с] и др.; е[с'], ше[с], те[с'], старо[с'], радо[с'] и др. («Когда нацинался Филлипов по[с], тут никто не работают. Ше[с'] недель молются»; У кого родственники здесьяка е[с']?»; «И тут я узнать узнал, что е[с'] скиты, а где хто не известно гдека» и др.).

Наблюдается сохранение начального [j] перед [и], а также протетический [j] перед [и] и [е] в начале слова: [ji], [ji]зба, [jih], [jim], [жетот] и др. («[ji] эсли где невозможно, на лосадях (на лошадях) везут (мешки с орехами)»; «[ji]зба была очень тёпла, «Эти ядрышки потом выжимают [ji]х»; «Я первым долгом, как гид, должен [ji]м помочь надо»; «А вот эти скиты там находятся, в [je]тем месте, там запрещёно – там заповедник» и др.

Морфология

1. Флексия *-e* в форме Р. п. ед. ч. существительных 1 склонения на *-a* с твердой основой: «Она живёт у **Анне**»; «Свадьба будет у **Фоме** Сергеевич в бараке».

2. Наряду с формами с *-a* у неодушевленных существительных м. р. Р. п. ед. ч. широко распространены формы с *-у*: «Сколько **воску** было там (в скитах) запасёно, я перелил на свещи»; «А с обеду щас **отдыху**»; «Звон прошёл, колокол зазвенел – все встали и по работам пошли до самого **ужину**»; «Мы сюда (в Орегон) приехали 14 июля 1964-ом году, у нас **собору** не был. Мы молилися **в дому**»; «Жаних вытащит **с карману** сколько-нибудь там, положит им (подругам невесты)» и др.

3. Наряду с более частым различием форм Т. п. и Д. п. мн. числа существительных, прилагательных, местоимений, числительных наблюдается также совпадение формы Т. п. с формой Д. п.: «**Со старухам, с женщиам** мужчины бывают, которы, знаешь, уже доверенные ходют (в скитах во время сбора в лесу грибов, ягоды)»; «И каждый старатся за-пасться **этим орехам**» и др.

4. Личные местоимения 3 л. *он, она, оно* имеют во мн. ч. наряду с формой *они* форму *оне*: «Вот не накрытые, значит, **оне** в гостях, как гости»; «**Оне** щуть (чуть) не про каждого щеловека пишут (в скитах)»; «У йих машина есть, **оне** шулуху отбирают от шишки там»; «**Оне** вместе ковалися в кузницах»; «А **оне** лошадей дёржут, **оне** на конюх работают» и др.

5. Личное местоимение *они* в Т. п. наряду с формами *ими (ними)* имеет форму *имя*: «Потом смотрю – один старичок с **имя** приехал»; «А которы уже совсем не могут работать, то за **имя** ухаживают (в скитах)»; «Молилися с **имя** (с *харинцами*) месясев пять так» и др.

6. Отмечены следующие формы указательного местоимения 'этот': *этот, эта, это, эти*: «Она же у нас прямо жила, где часовня, в **этим** дому, в трейлере»; «Отес мой был мастер по швейным машинкам, он **этим**, скажем, нас кормил-то»; Дай **эту** книгу мне»; Надо кому-то подчиняться, а она **это** не пережила, сказать-то»; «**Эти** мексиканы уже тут» и др.

7. Встречается притяжательное местоимение мн. ч. – *ихный*: «Оне со мной поехали, раз я зять **ихный**»; «Отес в гармонь хорошо играл, **ихна** такая порода, сказать-то, они игроки, ну музуканты, скажем» и др.

8. Широко распространены стяженные формы прилагательных, а также местоименных прилагательных: *каку, само, котора, тако* и др. и порядковых числительных: *втора, четвёрту, пяты* и др.

«Он, конечно, не так грамотный, но щеловек опытный, но грамота у него **слаба**, сказать»; «Но давайте будем строить **нову** моленну»; «Сарство **небесно** не легко зарабатывать»; «В субботу Лазарева суббота, а в воскресенье будет **Вербно** воскресенье»; «Но прежде чем сушить (орехи), оне таскают их в **свободны** комнаты на пол там»; «Приехали знакомы моёй жаны, приехали **каки-то сродны** там, **трёхродны** сёстры»; «Но **кядрово** масло **само** дорогое», «Нас сколько человек до десятков было, **которы** желатели, **которы** строители (молельного дома)»; «У его была **втора** жана, **перва** помёрла родами».

9. Безударные окончания 3 л. мн. ч. глаголов II спряжения могут совпадать с соответствующими окончаниями глаголов I спряжения: *уходят, убягают, молятся, кормют, смотрют, крутят, сушут, садют, ставют, готовят* и др.

«Все старики, которы не могут работать, оне **молются**»; «Там скота **кормют**»; «Когда приходит сезон, оне (насельники скитов) проверяют, **смотрют**, где больше орехи»; «На солнце орехи **не сушут**»; «Тогда в рушулку высыпают орехи, а потом **крутят** и **выходют** эти ядрышки»; «Они сильно рано молиться **ходют**»; Раньше такой закон был, что вроде бы и отдать пора (девушку замуж), а всё равно **куражуются** два-три раза» и др.

Широко распространены стяженные формы глаголов, особенно с ударным и безударным окончанием *-аіе-*: *бывашь, знашь, быват, знат, бывам, знам* и др.

«Входишь в келью свою и лежишь **отдыхашь**, там чо **читаешь** (в часовой обеденный перерыв)»; «Этот старик большинству **работат** сижма»; «Как раз в то время в Сибири погода плохая **быват**»; «Орех **заменят** мясо»; «Ну Алексей там **знат**, что **делат**, раз ему препоручили»; «Эта моленна нам **хватат**»; «У нас всегда **поворачивамся** по солнцу и молиться **поворачивашься** по солнцу, как щасы, знает»; «Полностью мы уже **покупаем** землю. Земельный отдел, гыт, мы **разрешам**»; «Айда, Алексей, сёдня мы **высватам**» и др.

Стяжение наблюдается и в глаголах с сочетаем *-еіе-*: *болешь, умешь; болет, умет; болем, умем* и др.: «Ты всё **болешь?**»; «Невеска всё по дому **умет** делать. Да мы все с малолетства всё **умем**» и др.

Широко распространена замена постфикса *-сь* на постфикс *-ся* в возвратных глаголах: «Там две группы **набралися** (для путешествий), всё наши староверы»; «С тобой всю жысь **нахожуся**»; «Но мы когда приехали в Бразилию, совершенно наши староверы в панику **бросилися**»; «Ии какой город мы прояжжали, родственники там прияжжали и **видалися**»; «Нас, наверно, семей семь или восемь **молилися** в дому. Мы так **помолилися**, приблизительно года полтора или два прошло» и др.

Возможно также употребление возвратных глаголов на месте невозвратных: Мы тогда с собором не стали **беседоваться**.

Наблюдается активное употребление вводного слова *может*, которое возникло из глагольной формы *может* и лексикализовалось: «Но если бы я туда, в Россию, не ездил, то я бы, **может**, поди закончил остальные путешествия»; «В дому помолилися какое-то время, **может**, с полгода ли как ли» и др.

Встречается добавление *ка* к словам *где* и *здесь*, которые чаще являются наречиями или союзными словами: «И вот оне (насельники скитов) проверяют, **гдека**, в какой местности, **гдека** орехов много»; «Мы поискали, поискали **гдека** землю под строительство серкви»; «Когда невеста из бани выйдет, но и жаних её встретит **здесьяка**»; «Мы тогда построили (молельный дом) **здесьяка** по-простому, знаете, и тувалет на улице был сделанай»; «Так вот на столбу **здесьяка** забивают цанковой жалезой – мыши когти не хватаются» и др.

Синтаксис

1. Употребление конструкций с предлогом *с* вместо предлога *из*: «Я Типикиных всех знаю, они все **с Китаю**»; «Эти турчаны приехали **с Турсью**, перво попали в Ньюорк (Нью-Йорк), **с Ньюорку** вот суда приехали» и др.

2. Отмечен диалектный предлог *коло* (*кол*), употребляющийся с Р. п.: «Бурундук где-то до килограмм, наверно, **коло** сотни собирает в ямы, собирает и толкат и»; «Потом я услышал, что у его земля есь **коло** нас недалёко тут» и др.

3. Широко распространена постпозитивная частица *то* без согласования, которая не отличается от ее употребления в литературном языке. Она может употребляться с именами, местоимениями, глаголами, наречиями: «**Сотиков-то** (‘сотовых телефонов’) не было, **телефонов-то**»; «Оне потом услышали эти **други-то** женщинь»; «Да ты чо, Алексей, с имя да с имя. Со **мнои-то** когда будешь находиться?»; «**Етот-то** уже **русский-то**, он уже дедов да от прадедов язык, он уже отстаёт от английского»; «Без работы я не жил, **сказать-то**» и др.

Лексика

Диалектная лексика в речи Алексея Ивановича часто имеет соответствия в севернорусских и сибирских говорах: *влеготку* ‘легко, без усилий’, *глубеника* ‘клубника’, *завивать* (*завить*) ‘обвивать вокруг чего-либо;

наматывать на что-либо' («Мы работали – ожину (ежевику) **завивали**»), *заклика́ть* 'запрещать что-либо; останавливать кого-либо окриком, выговором' («В обители **не закликают**, чтоб не говорили по-английски – сейчас там много стало «американцев»), *мезенец* 'мизинец', *мозга́* 'мозги' («**Мозга** забились»), *кроши́ни* 'приспособление из бересты, дранок, прутьев для переноски груза на спине', *навелива́ть* 'принуждать к чему-либо, заставлять сделать что-либо', *невперенос* 'невыносимо, свыше сил; невмочь', *невозмо́но* 'нет возможности, невозможно' («Только в Туруханский край, гыт, **невозмо́но**, там запрещёна зона»), *отпадыва́ть* 'уходить в прошлое, исчезать (о вере, праздниках, обычаях и т.п.)', *перво́* 'сперва, сначала' («Он говорит, что я тогда **перво** сам выпью немножко»), *подходя́* 'довольно много, порядочно' («А потом, когда **подходя́** время уже прошло, нас накопилося в соборе, больше стало), *полде́н* 'отрезок времени, равный половине дня', *попроведова́ть* 'попробовать, отведать', *примере́ть* 'умереть' («Конечно, братья **примерли** уже все»), *рукава́* 'женская нижняя рубаха, надеваемая под сарафан', *хамани́ть* 'ругать, бранить' («Я не буду **хамани́ть**: с туристами тогда в России обращались хорошо») и др.

Займствования

А.И. Афонин хорошо владеет английским языком на разговорном уровне. Его русская речь пестрит заимствованиями из английского языка, которые подвергаются адаптации со стороны русского языка, имеют производные: *бир* 'пиво' из англ. *beer* 'пиво' («Бывало **биру** напьёмся – прочитают Прощение»), *лайсонс* 'лицензия, разрешение' из англ. *license* 'лицензия, разрешение, патент' («В позапрошлом году я как раз хорошо зарыбачил, купил сыну ишо один катер, купил **лайсонс** яму»), *лоер* 'адвокат' из англ. *lawyer* 'адвокат, юрист' («Нет у нас ни одного **ни лоера**, нет у нас ни одного ни доктора, нет ни одного у нас ущёного образованного мужика, чтоб где-то был в государстве»), *кейс* 'дело' из англ. *case* 'дело' («Какой там **кейс** по номеру?»), *пермит* 'разрешение' из англ. *permit* 'разрешение, пропуск, путевка' («То серковь построили как без **пермита**, без ничего, знаете. А потом **пермит** брали – народу много стало, уже не скроисси»), *фарма* 'ферма, крестьянское хозяйство' из англ. *farm* 'ферма, хозяйство, хутор, крестьянское хозяйство, питомник, жилой дом на ферме' («Давайте у меня **на фарме** построим серковь») и производное от него слово *фарме́р* («Вы, **фарме́ры**, на Паску можете там помолиться, чтоб тесно не было»; «Но мы тогда решили между собой – мы, **фарме́ры**, как отделимся») и многие др.

Как видим, говор Алексея Ивановича Афолина сохраняет традиционные черты говоров *синьязянцев*, а сам он являет собой прекрасный

пример старовера: твердый в вере, сильный духом, работающий, инициативный, предприимчивый, любознательный, хороший семьянин. Во многих начинаниях Афонин был первым: первым из *синицянцев* приехал в Орегон, первым из староверов Орегона начал путешествовать по миру и увлек других, первым открыл для староверов Америки Дубчесские скиты. А.И. Афонин – талантливый рассказчик, а его книга – первая в скитах книга о жизни старовера в миру до его ухода в скиты, для скитов она является книгой нового жанра.

Фото 1. А.И. Афонин со своей книгой. Весна 2019 г., г. Вудбурн, штат Орегон, США

Библиография

- Kasatkin Leonid L. 2008. *Issledovanie govorov russkikh staroobrádcev v Institute russkogo ázyka im. V.V. Vinogradova. V: Russkie staroobrádtsy: ázyk, kul'tura, istoriá. Sbornik statej k XIV Meždunarodnomu s'ezdu slavistov.* Otv. red. Kasatkin L.L. Moskva: Ázyki slavânskikh kul'tur: 578-608 [Касаткин Леонид Л. 2008. *Исследование говоров русских старообрядцев в Институте русского языка им. В.В. Виногорова. В: Русские старообрядцы: язык, культура, история. Сборник статей к XIV Международному съезду славистов.* Оtv. ред. Касаткин Л.Л. Москва: Языки славянских культур: 578-608].
- Morris Richard A. 1991. *Old Russian Ways: Cultural Variations Among Three Russian Groups in Oregon.* New York: AMS Press, Inc.
- Morris Tamara B. 2019a. *Dubčes. Sbor šišek.* «Staroobrádec» (Nižnij Novgorod) № 75: 6 [Моррис Тамара Б. 2019а. *Дубчес. Сбор шишек.* «Старообрядецъ» (Нижний Новгород) № 75: 6].
- Morris Tamara B. 2019b. *S veroj vokrug mira.* «Staroobrádec» (Nižnij Novgorod) № 76: 6, 9 [Моррис Тамара Б. 2019b. *С верой вокруг мира.* «Старообрядецъ» (Нижний Новгород) № 76: 6, 9].
- Morris Tamara B. 2020. *S veroj vokrug mira (prodolženie).* «Staroobrádec» (Nižnij Novgorod) № 77: 10 [Моррис Тамара Б. 2020. *С верой вокруг мира (продолжение).* «Старообрядецъ» (Нижний Новгород) № 77: 10-11].
- Rovnova Oľga G. 2014. *Govor staroobrádcev Ūžnoj Ameriki po pis'mennym materialam. V: Trudy Instituta russkogo ázyka im. V.V. Vinogradova. III Dialektologiá.* Moskva: 374-399]. [Ровнова Ольга Г. 2014. *Говор старообрядцев Южной Америки по письменным материалам. В: Труды Института русского языка им. В.В. Виногорова. III Диалектология.* Москва: 374-399].
- Ūmsunova Tamara B. 2013. *Raskol v obšinah staroverov-bespopovcev Severnoj Ameriki i ego posledstviá (vzglád lingvista). V: Sud'ba staroobrádčestva v XX – načale XXI vv.: istoriá i sovremennost'. Sbornik naučnyh trudov i materialov.* Вып. 6. Otv. red. i sostav. Taranec S.V. Kiev: 60-79 [Юмсунова Тамара Б. 2013. *Раскол в общинах староверов-беспоповцев Северной Америки и его последствия (взгляд лингвиста). В: Судьба старообрядчества в XX – начале XXI вв.: история и современность. Сборник научных трудов и материалов.* Вып. 6. Оtv. ред. и состав. Таранец С.В. Киев: 60-79].

DOI: 10.31648/an.5598

КНИЖНИКИ ИЗ ПЕЧОРСКОГО РОДА ТИРАНОВЫХ

SCRIBES FROM THE PECHORA CLAN OF THE TYRANOVVS

Татьяна Волкова

Tatiana Volkova

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0119-5343>

Сыктывкарский государственный университет им. Питирима Сорокина
/ Pitirim Sorokin Syktyvkar State University

e-mail: volkovatf777@gmail.com

Keywords: Old Believers' bookkeeping, Lower Pechora, Pechora clan of the Tiranovs

Abstract: This article is dedicated to scribes from the Pechora clan of the Tyrانovs, known since the 18th century. It is based on materials compiled by the author from an electronic data base. It contains information about 13 representatives of the Tironov clan, known as owners and readers of ancient books. Information about a number of Tironovs-scribes is gleaned from the lists compiled by the famous Leningrad archaeographer V.I. Malyshev on archival documents and oral questioning of the Pechora peasants during the scientist's expeditions to Lower Pechora. Some of these instructions were confirmed after studying the records preserved concerning manuscripts and early printed books found in the Ust-Tsilemsky district of the Komi Republic.

Наша статья посвящена представителям печорского старообрядческого рода Тирановых, которые оставили свой след в истории формирования рукописно-книжной традиции Нижней Печоры. Статья продолжает серию наших публикаций о вкладе отдельных печорских родов в историю книжной культуры Усть-Цилемского края. На данный момент обработаны материалы созданного нами электронного банка данных о 10-ти печорских фамилиях, о представителях которых имеются сведения о их причастности к книжной культуре. Это книжники Бобрецовы [Волкова 2019г], Дуркины [Волкова, Вокуева 2019], Ермолины [Волкова 2019б], Михеевы [Волкова 2019д], Мяндины [Волкова 2010], Осташовы [Волкова 2019ж], Палкины

[Волкова 2019в], Поташовы [Волкова 2019а], Хозяиновы [Волкова 2019е], Чупровы [Волкова 2014]. В данной статье речь пойдет о книжниках из рода Тирановых.

Род Тирановых известен по документам еще с начала XVIII в. В переписи 1719 г. прозвище *Тирков* превращается в фамилию *Тиронов*, указаны две семьи, в них семь человек мужского пола [Вокуева 2006, 13]. За предшествующий период с 1679 по 1719 гг. прослеживается четыре поколения Тирановых, в них 14 персон, без учета основателя фамилии [Вокуева 2006, 13]. В настоящее время фамилия пишется через «а» – Тирановы. Но до нас дошли сведения о книжной деятельности Тирановых только с XIX в. Всего нам известно о 13-ти Тирановых-книжниках.

Как всегда, мы прежде всего обратились к спискам писцов и владельцев книжных собраний, составленным В.И. Малышевым. Некоторые из названных Владимиром Ивановичем имен позднее нам встретились в записях на рукописных и старопечатных книгах, бытовавших на Нижней Печоре, которые подтвердили полученные В.И. Малышевым сведения, в основном, из устных расспросов старожилов печорских и пижемских деревень, с которыми он общался во время своих экспедиций.

Из списков В.И. Малышева мы узнаем, в частности, о Тиронове Семене Игнатъевиче, который упоминается Малышевым в списке владельцев значительных книжных собраний в конце XIX – первой трети XX в. [Малышев 1960, 24], О библиотеке Семена Игнатъевича сведений не сохранилось, но по записям на одной из рукописных книг мы можем судить о читательских интересах С.И. Тиранова. Это сборник первой трети XIX в., в 4-ку, написанный на 164-х листах поморским полууставом нескольких почерков, в деревянном переплете, обтянутом тисненой кожей с двумя медными застежками (ИРЛИ УЦ 59¹). Рукопись приобретена в с. Усть-Цильма [см. ее описание: Малышев 1960, 108-109]. Сборник содержит Слова Андрея Денисова, *Повесть о происхождении табака*, *Житие Ефросина*, псковского чудотворца, выписки из *Киево-Печерского патерики*, сочинение об антихристе. В разные годы Семен Игнатъевич оставил на рукописи свои читательские пометы. Одна, карандашная, с датой читается на л. 3: «Сию книгу читаль крестьянинъ Семень Игнатъ[евич] 1884 года»; другая, более ранняя и уже с указанием дня чтения и оценкой содержания книги читается в конце рукописи: «1874 года 3 июня (?) сию книгу читаль С[емен] И[гнатъевич] [Тиронов?], полезно душе свой» (л. 164 об.); там же, на л. 164 об., читаются еще две записи Семена Игнатъевича, одна без даты, но подчеркивающая крестьянское происхождение читателя («Сию книгу читаль крестьянский сынъ С.И. Тироновъ»), другая, относящаяся уже

¹ Здесь и далее Усть-Цилемское собрание ИРЛИ.

к 90-м годам XIX в. так же указывает точную дату обращения Семена Игнатъевча к этой рукописи: «1894 года февраля 20 дня сию книгу читалъ Сем. Иг. Тирановъ».

Кроме записей С.И. Тиранова на рукописи сохранились читательские записи и других печорских крестьян: Данилы Петровича Лукина, Василия Алексеевича Палкина, Игнатия Ивановича Ермолина, Андрея Михайловича Бажукова, П. Дуркина, Ивана и Евгения Яковлевичей Носовых, Фотия Семеновича Бобрецова. Этот *Цветник*, как рукопись обозначена в одной из записей, судя по записям, пришелся по душе многим жителям Усть-Цилемского края. Эти записи в совокупности дают представление и о том, как связаны были книжные собрания печорских старообрядцев. Кто из читателей рукописи был ее владельцем, мы не знаем, возможно, именно Семен Игнатъевич Тиранов, позволивший себе оставить свой автограф на первом же листе рукописи. Но при этом с уверенностью можно сказать, что она переходила из рук в руки, причем побывала в домах и представителей других печорских родов.

В некоторых записях приводятся и даты смерти двух представителей рода Тирановых – Федора Игнатъевича (умер, согласно записи на л. 163 об., «1881-го 3 июня») и Ивана Игнатъевича, умершего «1884-го 31 марта», возможно, братьев Семена Игнатъевича. Но о Федоре Игнатъевиче как о книжнике сведений не сохранилось, а Иван Игнатъевич, как отмечено в записи, умер младенцем.

Другой представитель семьи Тирановых – Андрей Родионович – также внесенный В.И. Малышевым в список владельцев старинной книжности [Малышев 1960, 24], фигурирует только как читатель одной рукописи – ИРЛИ, УЦ 70, но эта рукопись – целое собрание самых разных по жанру произведений древнерусской литературы. Сборник, датирующийся 1882 г., в 8-ку, на 165-ти листах, написанный печорским полууставом, содержит понравившиеся печорским книжникам произведения: выписки из сочинений Кирилла Философа, аввы Дорофея, Иоанна Златоуста, толкового *Евангелия*, *Богословия* Иоанна Дамаскина, из *Маргарита* выписки об антихристе, последнем времени, причастии, отступлении от веры и т. п., а также повести из *Великого Зерцала*, рассказы патерикового типа об испытаниях от бесов монахов-отшельников, некоторые из которых являются печорскими переработками, сочинения Аввакума, разные произведения об антихристе и конце мира, поучение против лени и др. На л. 164 об. сохранилась запись Андрея Родионовича, сделанная карандашом посередине листа вертикально – снизу вверх: «Читалъ сию книгу Андрей Тирановъ».

Немного больше сохранилось сведений о других упомянутых в списках В.И. Малышева, представителях семьи Тирановых. Так, сведения В.И. Малышева о Федоре Анкудиновиче Тиранове как владельце старинных книг подтвердились его владельческой записью на одной из книг его библиотеки, которая сохранилась до нашего времени. Это рукопись

конца XVIII в., в 8-ку, написанная поморским полууставом на 208-ми листах (ИРЛИ, УЦ 159), содержащая *Апологию восьмиконечного креста* известного писателя Выголексинского общежительства Семена Денисова [см. описание: Малышев 1961 б, 573]. На внутренней стороне верхней крышки переплета читается запись скорописью: «Сия книга принадлежит Федору Анъкудиновичю Тиронову». Эта рукопись уже фигурировала в одной из моих статей, так как ее читал и книжник из другого печорского рода – Дуркиных.

Сохранилось и одно любопытное письмо, обнаруживающая связь между Фёдором Анкудновичем и известным нерицким книжником, переписчиком рукописей Александром Михайловичем Бажуковым (ИРЛИ, УЦ н.² 340, 70-е гг. XIX в). В письме содержится просьба А.М. Бажукова прислать ему говядину в оплату его моления за Федора Анкудиновича.

Оставил читательскую запись и некий Федор Тиронов (скорее всего, это тоже Федор Анкудинович). Ценность ее для нас определяется прежде всего тем, что рукопись эта необычная: в ней собраны литературные переработки усть-цилемского книжника Ивана Степановича Мяндина, известного сейчас всем изучающим севернорусскую старообрядческую рукописную книгу. Сборник ИРЛИ, УЦ 66 – рукопись третьей четверти XIX в., в 8-ку, написанная легко узнаваемым почерком И.С. Мяндина, в дощатом переплете, покрытом тисненой кожей с одной ременной застежкой более позднего времени [см. описание: Малышев 1960, 112-113; Волкова 2011, 202-203]. В ней собраны интереснейшие переделки Мяндина: *Повесть о царице и львице* [см.: Чалкова 1987], *Повесть о Дмитрии Басарге* [см.: Ширмакова 1984, Волкова 2001], *Троянские сказания* [Творогов 1972; Волкова 2004]. На листе 478 размашистой скорописью толстым пером написано: «Сию книгу читаль Федоръ Тирановъ». Но Федор Тиранов не единственный представитель рода Тирановых, кто познакомился со сборником мяндинских переделок. На том же листе читается и запись другого Тиронова – Артемия Никитича: «Сию книгу читоваль Артемей Никитичъ Тироновъ 1874 го[да] ме[сяца] фе[враль] 2 числа». Этот сборник, как и предыдущий с множеством читательских записей, также свидетельствует о большом интересе представителей разных печорских фамилий – Тороповых, Дуркиных, Мяндиных – к литературному творчеству своего земляка И.С. Мяндина.

Мы выше упомянули Артемия Никитича Тиронова как читателя мяндинского сборника ИРЛИ, УЦ 66. Но ему был знаком и другой известный исследователям сборник И.С. Мяндина – ИРЛИ, УЦ 67. Это небольшая по формату рукопись в 16-ю долю листа, датируемая третьей четвертью XIX в., написанная печорским полууставом, причем большая часть листов – почерком И.С. Мяндина [см. описание: Малышев 1960, 115-118;

² Здесь и далее Усть-Цилемское новое собрание ИРЛИ.

Волкова 2011, 203-204]. Как и сборник УЦ 66, рукопись УЦ 67 содержит ряд повестей в переработке И.С. Мяндина: о царе Аггее [Ромодановская 1985], о царевне Персике [Мальшев 1961а; Волкова, Чупрова 1999; Волкова 2015], об Акире Премудром [Пиотровская 1976; Волкова 2011], о бесе Зерефере [Пигин 2000, 247-249, 284-285], о видении Антония Галичанина [Пигин 2001], новеллу *Великого Зерцала* о царе, научившем брата и вельмож бояться суда Божия [Волкова, Карманова 2006]. На листе 358 об. сохранилась карандашная запись скорописью: «Сию книжицу чита[л] Артемий Никитич Тирановъ».

Не единожды читал А.Н. Тиранов и *Поморский Торжественник* (ИРЛИ, УЦ 151) второй четверти XVIII в. (в 4-ку, 330 л., скоропись нескольких почерков, переплет – доски, покрытые коричневой кожей с тиснением) [см. описание: Мальшев 1960, 162-163]. Содержание рукописи составляют поучения и слова поморских (выговских) писателей на господские и богородичные праздники, а также слова на праздники отдельным святым (Иоанну Предтече, Иоанну Богослову, Николаю Мирликийскому, апостолам Петру и Павлу, Зосиме и Савватию Соловецким) и др. Артемий Никитич на разных листах этой рукописи отметил факт своего обращения к ней, иногда указывая точную дату, иногда приводя свою оценку ее содержания. Первая запись без даты сделана вверху л. 1 карандашом: «Случилось почита[ть] сию божест[венную] книгу Торжественникъ человеку невеликому Артемью Н. Тиранову». Самая ранняя запись сделана книжником также карандашом на л. 114 и включает подробное географическое обозначение его места жительства: «Сия книгу читавал Арьтеме[й] Никитиць господинъ Тирановъ 1875 года 21 декабря Арьхадольскаго губерни Мезенъскаго уезда Устелемъскаго волоснаго правления», добавив в конце пояснение: «сия книга на кожьно[й] праз[дник]». Следующую запись он сделал через шесть лет на л. 80: «Случилось почитать сию божествѣною книгу к[рестьянину] с. Устьцильмы Артемию Никитичу Тиранову в 1881-м году месяца декабря 6-го дня». Еще через пять лет он снова записывает на л. 235 уже чернилами: «Случилось почитать сию божественную книгу нарицаемую чтительную крестьянину Мезенскаго уезда Устцелемъской волости («крестьянину») зачеркнуто – Т.В.) человеку невеликому Артемию Н. Тиранову 1886 года мая 4-го дня». Его же руке, по-видимому, принадлежит и короткая оценочная запись на л. 3 об.: «Сия книга в чтение оказалась очень полезна».

Читателями рукописных книг оказались еще два книжника из числа Тирановых. Тиранов Василий оставил читательскую запись на сборной рукописи первой четверти XIX в. (ИРЛИ, УЦ н. 94, в 8-ку, 86 л., поморский полуустав нескольких почерков, переплет – доски, покрытые тисненой кожей), содержащей апокриф *Макариево видение*, *Сказание об образе Христа в куполе Новгородской церкви св. Софии*, *Слово об Ираклии царе и о милостыни*, *Слово о печали света сего*, *Житие Екатерины Премудрой*,

Слово похвальное на Покров Богородицы, Слово от жития Мартина милостивого, Слово Иоанна Златоуста о гордыни и др. На листе 187 рукописи сохранилась запись о ежедневном чтении ее Василием Тирановым: «Читаль Василий Тироновъ, чита[л] онъ каждой день, руку приложилъ».

Другой Тиранов – Иван Анкудинович – посетовал в своей читательской записи на свою малограмотность. В его руках побывал рукописный сборник последней трети XIX в. (ИРЛИ, УЦ 73, в 4-ку, 43 л., полуустав, близкий к поморскому; в бумажной обложке) [см. описание: Малышев 1960, 123-124], содержащий *Повесть о самосожжении на Пижме* [Малышев 1960 167-191] и *Исповедь* историка Выголексинского монастыря Ивана Филиппова [Малышев 1964; Маркелов. 2004]. На листе 42 об. Иван Анкудинович написал: «1901 года 21 октября читаль крѣ[сть]янинъ Иванъ Анкудиновъ Тироновъ, да мало понималь, мало учень грамоту, надо учица току грамоту».

Еще один книжник из рода Тирановых, упомянутый В.И. Малышевым в списке владельцев рукописных собраний – Никита Родионович [Малышев 1960, 24], проявился в качестве хранителя и читателя старинных книг в оставленных им записях на сохранившихся печорских книгах. Так, обнаружили его владельческие записи на печатной Псалтири (НБ СГУ, Усть-Цилемское собрание старопечатных книг, № 33), найденной в д. Мыза (издание конца XVIII – начала XIX в., согласно филигране 1788 г.). Запись сделана скорописью XVIII в.: «Сия псалтырь Никиты Тиранова»; «Книга Никиты Тиранова» (на нижней крышке переплета).

Как читатель Никита Тиранов оставил свою запись на рукописи ИРЛИ, УЦ 193 первой четверти XVIII в. (в 8-ку, 149 л., поморский полуустав, без переплета) [см. описание: Малышев 1961б, 582], содержащей *Повесть об Александре Македонском (Александрию)*³. На л. 2, во весь лист он записал скорописью: «1878 года месяца апреля 9 Устелемьской волости читаль сию книгу Никита Родионовъ Тироновъ, прочиталь до конца».

Сохранились сведения о принадлежности одной интересной рукописи (ИРЛИ, УЦ н. 65) и Игнатию Ивановичу Тиранову. Она содержит *Житие и чудеса Василия Нового* и *Григориево видение* [Мануилова 2015] и датируется началом XIX в. (рукопись в 4-ку, написана поморским полууставом на 144 л., в дощатом переплете, покрытом тисненой кожей; книга реставрирована И.С. Мяндиным). На л. 141 об. читаем: «Сия книга Игнатия Иванова Тиронова, куплена на Усь[e] у вдовы Анны Савичны Самороковой. Дано 2 ру[бля]», а из записи, сделанной на листе 144 об. Василием Степановичем Палкиным и датированной 20-м марта 1871 года, мы узнаем, что «Сия глаголемья богодухновенная книга Житья святых отец принадлежит крестьянину Игнатию Иванову Тиронову» и о том, что сделавший эту запись В.С. Палкин ее «читал и потписал».

³ Известна мяндинская переработка *Повести* [см.: Волкова 2013].

Один из книжников Тирановых – Корнилий Ефимович из поселка Медвежка – оказался последним владельцем *Жития Марины великомученицы* (НБ СГУ УЦ р. 173, XIX в., в 8-ку, 6 л), передавшим фрагмент *Жития* сыктывкарским археографам [*Памятники письменности* 1989, 227-228].

Назовем еще двух книжников из рода Тирановых, о которых известно только из списков В.И. Малышева. Один – Андрей Макарович – фигурирует как владелец собрания рукописей из д. Росвино [Малышев 1960, 25], о втором – Никите Андреевиче Тиранове из с. Усть-Цильма известно только, что он был тоже владельцем рукописей, и год его рождения –1803 [Малышев 1962, 455-456⁴].

Таков круг сведений о книжниках из печорского рода Тирановых. Несмотря на их немногочисленность, сведения о них все же дают представления о круге их читательских интересов и о наличии у представителей этого печорского рода в прошлом книжных собраний. Возможно, в Усть-Цилемском районе еще будут обнаружены рукописи и стропечатные книги, связанные с книжниками Тирановыми.

Библиография

- Čalkova Tat'ána F. 1987. *Povest' o carice i l'vice v obrabotke I.S. Mándina*. V: *Literatura i klassovâ bor'ba èpohi pozdnego feodalizma v Rossii*. Novosibirsk: 234-248 [Чалкова Татьяна Ф. 1987. *Повесть о царице и львице в обработке И.С. Мяндина*. В: *Литература и классовая борьба эпохи позднего феодализма в России*. Новосибирск: 234–248].
- Malyšev Vladimir I. 1960. *Ust'-Cilemskie rukopisnye sborniki XVI-XX vv.* Syktyvkar: Komi knižnoe izdatel'stvo [Малышев Владимир И. 1960. *Усть-Цилемские рукописные сборники XVI-XX вв.* Сыктывкар: Коми книжное издательство].
- Malyšev Vladimir I. 1961. *Ust'-Cilemskie rukopisi XVII-XIX vv. istoričeskogo, literaturnogo i bytovogo sodržaniâ*. V: *TODRL*. Т. 17. Moskva-Leningrad: 561-604 [Малышев Владимир И. 1961. *Усть-Цилемские рукописи XVII-XIX вв. исторического, литературного и бытового содержания*. В: *ТОДРЛ*. Т. 17. Москва-Ленинград: 561-604].
- Malyšev Vladimir I. 1961a. *Ust'-Cilemskaâ obrabotka Povesti o carevne Persike*. V: *Issledovaniâ i materialy po drevnerusskoj literature: sbornik statej*. Вып. 1. Moskva: AN SSSR, Institut mirovoj literatury im. A.M. Gor'kogo: 326-337 [Малышев Владимир И. 1961a. *Усть-Цилемская обработка Повести о царице Персике*. В: *Исследования и материалы по древнерусской литературе: сборник статей*. Вып. 1. Москва: АН СССР, Институт мировой литературы им. А.М. Горького: 326-337].
- Malyšev Vladimir I. 1962. *Perepiska i delovye bumagi ust'-cilemskih krest'ân XVIII-XIX vv.* V: *Trudy otdela drevnerusskoj literatury IRLI RAN*. Т. 18. Moskva-Leningrad: 442-457 [Малышев Владимир И. 1962. *Переписка и деловые бумаги усть-*

⁴ Упоминание о Н.А. Тиранове находится в приложении к статье *Список усть-цилемских писцов и владельцев рукописных собраний XVIII-XIX вв.* под номером 42.

- цилемских крестьян XVIII–XIX вв. В: *Труды отдела древнерусской литературы ИРЛИ РАН*. Т. 18. Москва-Ленинград: 442-457].
- Malyšev Vladimir I. 1964. *Confession of Ivan Filippov, 1744*. В: *Oxford Slavonic Papers*. Vol. XI: 17-27 [Малышев Владимир И. 1964. *Confession of Ivan Filippov, 1744*. In: *Oxford Slavonic Papers*. Vol. XI: 17-27].
- Manuilova Anna A. 2015. *Pečorskij spisok «Žitiâvasiliâ Novogo»*. V: *Slovo i tekst: Aktual'nye problemy sovremennoj filologii*. Sbornik materialov Vserossijskoj naučnoj konferencii studentov i aspirantov (Syktyvkar, 17 aprelâ 2015 g.). Tekstovoe naučnoe êlektronnoe izdanie na kompaktdiske. Syktyvkar: 39-41 [Мануилова Анна А. 2015. *Печорский список «Жития Василия Нового»*. В: *Слово и текст: Актуальные проблемы современной филологии*. Сборник материалов Всероссийской научной конференции студентов и аспирантов (Сыктывкар, 17 апреля 2015 г.). Текстовое научное электронное издание на компакт-диске. Сыктывкар: 39-41].
- Markelov Gleb V. 2004. *Pisaniâ Vygovcev: katalog-incipitarij. Teksty. Po materialam Drevlehraniliša Puškinskogo Doma*. Sankt-Peterburg: 199-215 [Маркелов Глеб В. 2004. *Писания Выговцев: каталог-incipitarij. Тексты. По материалам Древлехранилища Пушкинского Дома*. Санкт-Петербург: 199-215].
- Ramâtniki pis'mennosti v hranilišah Komi ASSR: katalog-putevoditel'*. 1989. Ė. 1, vyp. 1: *Rukopisnye Sobraniâ syktyvkarского gosudarstvennogo universiteta*. Sost. Volkova T.F. [i dr.]. Syktyvkar: Komi knižnoe izdatel'stvo [*Памятники письменности в хранилищах Коми АССР: каталог-путеводитель*. 1989. Ч. 1, вып. 1: *Рукописные собрания Сыктывкарского государственного университета*. Сост. Волкова Т.Ф. [и др.]. Сыктывкар: Коми книжное издательство].
- Pigin Aleksandr V. 2000. *Povest' o bese Zerefere v obrabotke I.S. Mândina*. V: *Russkaâ literatura*. № 1. Sankt-Peterburg: 159-166 [Пигин Александр В. 2000. *Повесть о бесе Зерефере в обработке И.С. Мяндина*. В: *Русская литература*. № 1. Санкт-Петербург: 159-166].
- Pigin Aleksandr V. 2001. *Literaturnaâ istoriâ Povesti o videnii Antoniâ Galičanina*. V: *Trudy otдела drevnerusskoj literatury IRLI РАН*. Т. 52. Sankt-Peterburg: 225-292 [Пигин Александр В. 2001. *Литературная история Повести о видении Антония Галичанина*. В: *Труды отдела древнерусской литературы ИРЛИ РАН*. Т. 52. Санкт-Петербург: 225-292].
- Piotrovskaâ Elena K. 1976. *Ust'-Cilemskaâ obrabotka Povesti Obakire premudrom*. V: *Trudy otдела drevnerusskoj literatury IRLI РАН*. Т. 31. Leningrad: 378-383 [Пиотровская Елена К. 1976. *Усть-Цилемская обработка Повести об Акире премудром*. В: *Труды отдела древнерусской литературы ИРЛИ РАН*. Т. 31. Ленинград: 378-383].
- Romodanovskaâ Elena K. 1985. *Povesti o gordom care v rukopisnoj tradicii XVII-XIX vv.* Novosibirsk: 216-226, 350-354 [Ромодановская Елена К. 1985. *Повести о гордом царе в рукописной традиции XVII-XIX вв.* Новосибирск: 216-226, 350-354].
- Širmakova Elena P. 1984. *Povest' o Basarge v ust'-cilemskoj pererabotke*. V: *Drevnerusskaâ literatura. Itočnikovedenie*. Leningrad: 267-269 [Ширмакова Елена П. 1984. *Повесть о Басарге в усть-цилемской переработке*. В: *Древнерусская литература. Источниковедение*. Ленинград: 267-269].
- Tvorogov Oleg V. 1972. *Troânskaâ istoriâ v pererabotkah ust'-cilemskih knižnikov*. V: *Rukopisnoe nasledie Drevnej Rusi (po materialam Puškinskogo Doma)*. Leningrad: 228-241 [Творогов Олег В. 1972. *Троянская история в переработках усть-цилемских книжников*. В: *Рукописное наследие Древней Руси (по материалам Пушкинского Дома)*. Ленинград: 228-241].

- Vokueva Tat'âna D. 2006. *Slobodka Ust'-Cilemskaâ ot osnovaniâ do pervoj revizii*. V: *Dlâ menâ Ust'-Cil'ma mesto, gde rodit'sâ povezlo*. Materialy ûbileynoj konferencii, posvâsennoj 15-letiu Komi regional'noj obšestvennoj Organizacii Ust'-Cilemskoe obšestvo «Rus' Pečorskaâ» i seminarâ «za kruglym stolom» «Osobennosti vospitaniâ na Severe: opyt, tradicii, sovremennost'» 16 dekabrà 2005 g. Ust'-Cil'ma: 9-19 [Вокуева Татьяна Д. 2006. *Слободка Усть-Цилемская от основания до первой ревизии*. В: *Для меня Усть-Цильма место, где родиться повезло*. Материалы юбилейной конференции, посвященной 15-летию Коми региональной общественной организации Усть-Цилемское общество «Русь Печорская» и семинара «за круглым столом» «Особенности воспитания на Севере: опыт, традиции, современность» 16 декабря 2005 г. Усть-Цильма: 9-19].
- Volkova Tat'âna F. 2001. *Ranee ne izučennyj pečorskij spisok Povesti o Dmitrii Basarge*. V: *Čelovek i obšestvo v informacionnom izmerenii*. Materialy regional'noj naučnoj konferencii, posvâsennoj 10-letiu deâtel'nosti naučnyh otdelov Cetral'noj naučnoj biblioteki Uro RAN (28 fevralâ – 1 marta 2001 g.). Ekaterinburg: 96-104 [Волкова Татьяна Ф. 2001. *Ранее не изученный печорский список Повести о Дмитрие Басарге*. В: *Человек и общество в информационном измерении*. Материалы региональной научной конференции, посвященной 10-летию деятельности научных отделов Центральной научной библиотеки УрО РАН (28 февраля – 1 марта 2001 г.). Екатеринбург: 96-104].
- Volkova Tat'âna F. 2004. *K izučeniû pečorskih spisokov Troânskikh skazanij (dve redakcii I.S. Mândina)*. V: *Trudy otdela drevnerusskoj literatury IRLI RAN*. Т. 55. Sankt-Peterburg: 394-414 [Волкова Татьяна Ф. 2004. *К изучению печорских списков Троянских сказаний (две редакции И.С. Мяндина)*. В: *Труды отдела древнерусской литературы ИРЛИ РАН*. Т. 55. Санкт-Петербург: 394-414].
- Volkova Tat'âna F. 2010. *Mândiny – perepisčiki, hraniteli i čitateli starinnoj knigi*. V: *Vtorye Mândinskie čteniâ*. Materialy vsrossijskoj naučno-praktičeskoj konferencii 11-12 iûlâ 2010 g., s. Ust'-Cil'ma. Т. 1. Syktyvkar: 86-98 [Волкова Татьяна Ф. 2010. *Мяндины – переписчики, хранители и читатели старинной книги*. В: *Вторые Мяндинские чтения*. Материалы всероссийской научно-практической конференции 11-12 июля 2010 г., с. Усть-Цильма. Т. 1. Сыктывкар: 86-98].
- Volkova Tat'âna F. 2011a. *Povest' ob Akire Premudrom v pečorskoj rukopisnoj tradicii*. «Izvestiâ Ural'skogo gosuniversiteta». Seriâ 2: «Gumanitarnye nauki» № 2: 113-129 [Волкова Татьяна Ф. 2011a. *Повесть об Акире Премудром в печорской рукописной традиции*. «Известия Уральского госуниверситета». Серия 2: «Гуманитарные науки» № 2: 113-129].
- Volkova Tat'âna F. 2011b. *Rukopisnye sborniki pečorskogo knižnika I.S. Mândina*. «Vestnik NGU». Seriâ: «Istoriâ, filologiiâ» Т. 10, вып. 8: *Filologiiâ*: 201-215 [Волкова Татьяна Ф. 2011b. *Рукописные сборники печорского книжника И.С. Мяндина*. «Вестник НГУ». Серия: «История, филология» Т. 10, вып. 8: *Филология*: 201-215].
- Volkova Tat'âna F. 2013. *Srednevekovye skazaniâ ob Aleksandre Makedonskom (spiski pečorskogo krest'ânina-starobrâdca I.S. Mândina)*. V: *Literatura Urala: istoriâ i sovremennost': sbornik statej*. Вып. 7: *Literatura i istoriâ – grani edinogo (k probleme meždisciplinarnyh svâzej): v 2 t*. Institut istorii i arheologii Uro RAN. Т. 2. Ekaterinburg: Izdatel'stvo ural'skogo universiteta: 175-180 [Волкова Татьяна Ф. 2013. *Средневековые сказания об Александре Македонском (списки печорского крестьянина-старообрядца И.С. Мяндина)*. В: *Литература Урала: история и современность: сборник статей*. Вып. 7: *Литература и история – грани единого (к проблеме междисциплинарных связей): в 2 т*. Институт истории и археологии УрО РАН. Т. 2. Екатеринбург: издательство Уральского университета: 175-180].

- Volkova Tat'ána F. 2014. *K voprosu o krest'ânskikh staroobrádčeskikh knižnyh sobraniâhna Nižnej Pečore: rod Čuprovych (Po materialam Banka dannyh «Pečorskaâ knižnost'»)*. «Vestnik Ekaterinburgskoj duhovnoj seminarii». Вып. 1(7). Ekaterinburg: 193-205 [Волкова Татьяна Ф. 2014. *К вопросу о крестьянских старообрядческих книжных собраниях на Нижней Печоре: род Чупровых (По материалам Банка данных «Печорская книжность»)*. «Вестник Екатеринбургской духовной семинарии». Вып. 1(7). Екатеринбург: 193-205].
- Volkova Tat'ána F. 2015. *Spisok povesti o carevne Persike iz Slavânskoj biblioteki v Prage. V: Dvadcat' vtorââ godičnaâ sessiâ učenogo soveta Syktyvkarskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Pitirima Sorokina (Fevral'skie čteniâ): sbornik materialov*. Tekstovoe èlektronnoe izdanie na kompaktno-diske. Syktyvkar: Izdatel'stvo SGU im. Pitirima Sorokina: 143-147 [Волкова Татьяна Ф. 2015. *Список повести о царевне Персике из Славянской библиотеки в Праге. В: Двадцать вторая годовичная сессия Ученого совета Сыктывкарского государственного университета имени Питирима Сорокина (Февральские чтения): сборник материалов*. Текстовое электронное издание на компакт-диске. Сыктывкар: Издательство СГУ им. Питирима Сорокина: 143-147].
- Volkova Tat'ána F. 2019a. *Vklad krest'ân Potašovyh v sohranenie Pečorskoj ruko-pisno-knižnoj tradicii. V: Râbiïnskie čteniâ 2019. Materialy VIII konferencii po izučeniû i aktualizacii tradicionnoj kul'tury Russkogo Severa. Muzej-zapovednik «Kiži» Petrozavodsk, Karnc RAN 2019: 500-502* [Волкова Татьяна Ф. 2019a. *Вклад крестьян Поташовых в сохранение Печорской рукописно-книжной традиции*. В: *Рябинские чтения 2019. Материалы VIII конференции по изучению и актуализации традиционной культуры Русского Севера. Музей-заповедник «Кижи» Петрозаводск, КарНЦ РАН 2019: 500-502].*
- Volkova Tat'ána F. 2019b. *Ermoliny-knižniki (k voprosu o sozdatelâh i hranitelâh pečorskoj rukopisnoj tradicii)*. V: *Âzyk, kniga itradicionnaâ kul'tura pozdnego russkogo srednevekov'â v nauke muzejnoj i bibliotečnoj rabote*. Trudy IV Meždunarodnoj naučnoj konferencii (*Mir staroobrádčestva*. Вып. 10). Sost. Belânkín Ū.S., Voroncova E.V., Litvina N.V. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta (Trudy istoričeskogo fakul'teta MGU: Вып. ННН. Ser. II: «Istoričeskie issledovaniâ» XX): 39-52 [Волкова Татьяна Ф. 2019b. *Ермолины-книжники (к вопросу о создателях и хранителях печорской рукописной традиции)*. В: *Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в науке, музейной и библиотечной работе*. Труды IV Международной научной конференции (*Мир старообрядчества*. Вып. 10). Сост. Белянкин Ю.С., Воронцова Е.В., Литвина Н.В. Москва: Издательство Московского университета (Труды исторического факультета МГУ: Вып. XXX. Ser. II: «Исторические исследования» XX): 39-52].
- Volkova Tat'ána F. 2019v. *Knižniki iz pečorskogo roda Palkinyh. V: Dvadcat' šestaâ godičnaâ sessiâ Učenogo soveta Syktyvkarskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Pitirima Sorokina. Fevral'skie čteniâ, posvâšennye 130-letiu so dnâ roždeniâ P.A. Sorokina*. Nacional'naâ konferenciâ: Sbornik materialov. Tekstovoe naučnoe èlektronnoe izdanie na kompaktno-diske. Syktyvkar: Izdatel'stvo SGU im. Pitirima Sorokina: 18-23 [Волкова Татьяна Ф. 2019v. *Книжники из печорского рода Палкиных*. В: *Двадцать шестая годовичная сессия Ученого совета Сыктывкарского государственного университета имени Питирима Сорокина. Февральские чтения, посвященные 130-летию со дня рождения П.А. Сорокина*. Национальная конференция: Сборник материалов. Текстовое научное электронное издание на компакт-диске. Сыктывкар: Издательство СГУ им. Питирима Сорокина: 18-23].

- Volkova Tat'ána F. 2019g. *Knižniki-staroobrâdcy iz pižemskogo roda Bobrecovyh*. „Acta Neophilologica” nr XXI/2: 243-252 [Волкова Татьяна Ф. 2019г. *Книжники-старообрядцы из нижемского рода Бобрецовых*. „Acta Neophilologica” nr XXI/2: 243-252].
- Volkova Tat'ána F. 2019d. *Knižniki-Staroobrâdcy Ust'-Cilemskogo kraâ: rod Miheevyh*. «Vestnik Syktyvkarskogo universiteta. Seriâ gumanitarnyh nauk». Вып. 2(10). Syktyvkar: 30-38 [Волкова Татьяна Ф. 2019д. *Книжники-старообрядцы Усть-Цилемского края: род Михеевых*. «Вестник Сыктывкарского университета. Серия гуманитарных наук». Вып. 2(10). Сыктывкар: 30-38].
- Volkova Tat'ána F. 2019e. *Pečorskij staroobrâdčeskij rod Hozâinovyh v istorii knižnoj kultury Ust'-Cilemskogog kraâ*. V: *Semnadcatyj Slavânskij naučnyj sobor «Ural. Pravoslavie. Kul'tura»*. Mir slavânskoj pis'mennosti i kul'tury v pravoslavii, sociogumanitarnom poznanii. Materialy meždunar. nauč.-prakt. konf. Red. Terehova O.V. Čelâbinsk: ČGIK: 222-228 [Волкова Татьяна Ф. 2019е. *Печорский старообрядческий род Хозяиновых в истории книжной культуры Усть-Цилемского края*. В: *Семнадцатый Славянский научный собор «Урал. Православие. Культура»*. Мир славянской письменности и культуры в православии, социогуманитарном познании. Материалы междунар. науч.-практ. конф. Ред. Терехова О.В. Челябинск: ЧГИК: 222-228].
- Volkova Tat'ána F. 2019ž. *Pižemcy Ostašovy i ih vklad v sozdanie i sohranenie pečorskoj rukopisno-knižnoj tradicii*. V: *Staroobrâdčestvo: istoriâ, kul'tura, sovremennost'*. Materialy konferencii. 21-22 noâbrâ 2019 g. Moskva: 32-37 [Волкова Татьяна Ф. 2019ж. *Пижемцы Осташовы и их вклад в создание и сохранение печорской рукописно-книжной традиции*. В: *Старообрядчество: история, культура, современность*. Материалы конференции. 21-22 ноября 2019 г. Москва: 32-37].
- Volkova Tat'ána F., Čuprova Galina V. 1999. *K izučeniû Povesti o carevne Persike*. V: *Tradicia i literaturnyj process*. Novosibirsk: Izdatel'stvo SO RAN, Naučno-izdatel'skij centr OIGGM SO RAN: 16-25 [Волкова Татьяна Ф., Чупрова Галина В. 1999. *К изучению Повести о царице Персике*. В: *Традиция и литературный процесс*. Новосибирск: издательство СО РАН, Научно-издательский центр ОИГГМ СО РАН: 16-25].
- Volkova Tat'ána F., Karmanova Nadežda A. 2006. *Rabota pečorskogo knižnika I.S. Mândina nad tekstem novell «Velikogo Zercala» (Novella o care, naučivšem približennyh boât'sâ suda Božia)*. V: *Ot srednevekov'â k novomu vremeni: Sbornik statej v čest' Ol'gi Andreevny Belobrovoj*. Moskva: Indrik: 324-346 [Волкова Татьяна Ф., Карманова Надежда А. 2006. *Работа печорского книжника И.С. Мяндина над текстом новелл «Великого Зерцала» (Новелла о царе, научившем приближенных бояться суда Божия)*. В: *От средневековья к новому времени: Сборник статей в честь Ольги Андреевны Белобровой*. Москва: Индрик: 324–346.]
- Volkova Tat'ána F., Vokueva Tat'ána D. 2019. *Knižniki iz pečorskogo roda Durkinyh (po materialam arhivov i bankadannyh «Pečorskaâ knižnost'»)*. «Vestnik ekaterinburgskoj duhovnoj seminarii», № 4(28): 258-268 [Волкова Татьяна Ф., Вокуева Татьяна Д. 2019. *Книжники из печорского рода Дуркиных (по материалам архивов и банка данных «Печорская книжность»)*. «Вестник Екатеринбургской духовной семинарии», № 4(28): 258-268].

DOI: 10.31648/an.5684

ТРИ НОВЫХ САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИХ СПИСКА
ПОВЕСТИ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ТАБАКА
ИЗ КНИГИ ПАНДОК

THREE NEW SAINT-PETERSBURG RECORDS
OF *THE TALE ON THE ORIGIN OF TOBACCO*
FROM THE COLLECTION ENTITLED *PANDOK*

Татьяна Бровкина

Tatjana Brovkina

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7447-9585>

Сыктывкарский государственный университет им. Питирима Сорокина
/ Pitirim Sorokin Syktyvkar State University

e-mail: tatjana-brovkina@rambler.ru

Keywords: textology, tobacco, *The Tale on the Origin of Tobacco*, revisions, records

Abstract: This article reviews the placing in Tale's text history of three records of *The Tale on the Origin of Tobacco* from the collection entitled *Pandok* stored in Saint Petersburg archives which were not analyzed earlier: BAN, Lukyanov collection, No. 107 (XVIII c.); NLR, collection of Kolobov, No. 334 (XVIII c.), and IRLI, Severodvinsk collection, No. 29 (XIX c.). The author demonstrates that the Lukyanov record and the Kolobov record belong to type I of the Tale's main revision by the Institute of Russian Literature, and the record of the Severodvinsk collection combined the patterns of type I and type II. Textual analysis helped to identify the records of type I and type II examined earlier by the author which were most similar to the text of three Tale's records analyzed in this article.

Повесть о происхождении табака – это анонимный памятник древнерусской литературы, известный с XVII в., рассказывающий о появлении и распространении табака. Эта повесть в своем варианте *Сказание от книги, глаголемья Пандок...* получила большое распространение в рукописной традиции XVII-XX вв. На сегодня нам известно 77 реально существующих списков *Повести о происхождении табака* варианта *Пандок*.

Мы занимаемся историей текста *Сказания от книги, глаголемья Пандок...* уже 10 лет. Основные выводы наших разысканий отражены в многочисленных статьях [Бровкина 2017; Бровкина 2019]. Однако, чтобы проследить полную историю текста *Повести*, необходимо привлечь к исследованию как можно больше доступных списков произведения, поэтому мы привлекаем новые, ранее не изучавшиеся ее списки. На данном этапе работы появилось еще несколько неисследованных списков, которые были найдены мной в ходе археографической работы в хранилищах Санкт-Петербурга. Это списки: БАН, собрание Лукьянова, № 107; РНБ, собрание Колобова, № 334 и ИРЛИ, Северодвинское собрание, № 29.

Один из привлекаемых в данной статье списков *Повести* читается в сборной старообрядческой рукописи – **БАН, собрание В.В. Лукьянова, № 107**. Рукопись датируется XVII-XVIII вв., форматом в 8-ку, написана полууставом разных почерков, а также включает печатный текст на 611 лл. Кроме повести о табаке, читающейся на лл. 164-171 об., сборник сдержит: *Повесть о Корнилии Выгорецком Пахомия*; *Слово увещательно к творящим между верующими раздоры* Семена Денисова; Слова и поучения из *Старчества*, *Златоуста*, Аввы Дорофея, старообрядческих сочинений и др.

Список Лук. 107¹ содержит неполный текст *Повести*. Последним полностью сохранившимся мотивом является мотив 35, по классификации Т.Ф. Волковой [Волкова 2008, 13-21], в котором рассказывается о согрешившей чернице Иезавели и ее дочери – блуднице с 12-ти лет, в которую вошел дьявол, и она блудила 30 лет. Сохранены также первые несколько слов 36-го мотива, в котором говорится о божественной расправе над нераскаявшейся блудницей: «И даль ей Богъ...» – на этом текст заканчивается. Далее в рукописи следуют листы без текста (172-173 об.), на л. 174 начинается сочинение из Пролога – «Слово о некоем воине Таксиоте».

Чтобы определить место списка Лук. 107 в общей истории текста *Повести*, приведем чтения этого списка, на основании которых он может быть отнесен к какому-либо виду основной редакции *Повести*. Наличие в списке Лук. 107 эпизода о «средовичных юношах» в мотиве 22, читающегося только в списках I вида основной редакции, где среди людей, желающих увидеть блудницу, упоминаются «средовечные», то есть зрелые юноши/отроки, в то время как в списках II вида основной редакции упоминание о них опущено, позволяет отнести Лук. 107 к I виду основной редакции. Для сравнения привлечем один из списков I вида основной редакции (Q 1285) и один из списков II вида основной редакции (II) (составление 1).

¹ См. список условных обозначений списков *Повести* в конце статьи.

Составление 1.

Лук. 107 (XVIII в.)	Q 1285 (XVIII в.)	П (XVIII в.)
И узрѣвъ царь, яко на ню взирають окресть народа множество челоуѣцы, мужи и дивящесе ей, и ужасающесе, и от страха умирають, таж средовѣчныя юноши , по сихъ зряще ... (л. 169)	И узрѣвъ онъ, яко на ню взирают окресть ея множества народа – челоуѣцы старыя мужи и дивящесея, и ужасаются, и от страха умирають, таж и средовѣчныя юности , по сихъ зряще ... (л. 181)	И узревъ онъ, яко на ню взирають окресть ея множества народа – челоуѣцы старыя мужи и дивящесе ея, ужасаются, и от страха умирають, таже трепещут и изнемогають, и потом увидѣвше умирають. Потом же видѣвъ онъ и младыя юноши, яко дѣву ону между трупом онѣхъ мало видять... (л. 139)

Как видим, в списке Лук. 107 есть фрагмент о средовечных юношах, смотрящих на блудницу, что сближает рассматриваемый нами список со списками I вида основной редакции *Повести*. Из-за того, что текст данного списка неполный, других примет, характерных для I или II вида основной редакции в Лук. 107 нет.

Рассмотрим основные чтения, на основе которых список Лук. 107 может быть соотнесен с другими списками основной редакции *Повести*. Из вариантов чтения любодействовати/любородствовати в мотиве 2 («...учити и лстити моя рабы **любородствовати**, снести жертву идолскую...») – Лук. 107, л. 164 об.), список Лук. 107 передает неверное чтение «любородствовати» и сближается со списками I вида основной редакции Q 1285, Q 840, Муз. 1420, Ш. 198, Тих. 190, УЦ 59, Ник. 117, Ниж. 13 и Ув. 623-4.

В мотиве 9 в списках I вида встречается разночтение: наряду с правильным чтением «змия» в ряде списков читается искаженное «земля» (составление 2).

Составление 2.

Q 1285 (XVIII в.) Основная редакция, I вид	Т. 1559 (сер. XVIII в.) Основная редакция, I вид
Егда бо маниемъ Господь на земный образъ преложися и волею на смерть прииде и удицею вочеловечения своего земля извлече во адъ... (л. 176)	Егда бо маниемъ Господь на земный образъ преложися // и волею на смерть прииде и удицею вочеловѣчения своего змия низъведе во адъ... (лл. 276 об.-277)

Однако в списке Лук. 107 отсутствуют оба варианта: «Егда бо **маниемъ** Господь на земны образъ преложися и волею на смерть прииде и сниде во адъ...» (л. 166). Такая формулировка начала мотива 9 характерна только для списков I вида основной редакции, так как в списках II вида основной редакции читаем: «Егда бо **плотию** Господь на земли образъ преложися и волею на смерть прииде и удицею вочеловечения своего **змия** извлече во адъ...» (II, л. 137 об.).

В данном случае Лук. 107 сближается со списками Арх. Д. 589, Барс. 1625, Опт. п. 240, Ш. 198, УЦ 59, в которых чтение «змия/земля» также отсутствует.

В мотиве 16 в списке Лук. 107 использовано правильное чтение «с неверными» – в других списках читается «скверными» (составление 3).

Составление 3.

Лук. 107 (XVIII в.)	Пер. 469 (XVIII в.) Основная редакция, I вид	П (XVIII в.) Основная редакция, II вид
...ихже // часть с невърными во огни горящу (л. 167 об. -168)	...их же часть скверными во огни горящу (л. 7 об.-8)	...их же часть с невърными во огни горящим (л. 138 об.)

В этом чтении список Лук. 107 сближается со списками Q 1285, Q 840, Т. 1559, Тих. 87, Тих. 190, Ниж. 13, Ник. 117, Ув. 623-4, Барс. 1625, Ш. 198, Q 232, Усп. 129, Востр. 954, УЦ 59.

По чтению начала мотива 17, рассказывающего о трезвой жизни-язычников, обитателей страны царя Анепсия: «И бысть страна нѣкая, в ней же пиянства и хмелнаго пития не было...» (Лук. 107, л. 168) этот список также попадает в группу списков I вида основной редакции, в котором мотив 17 читается без искажений, в отличие от целого ряда списков, где произошла механическая утрата текста: в одной фразе соединился текст разных мотивов (например: «**въ трезвости живуци**, понеже в той земли пиянства не имуще, хмелнаго пития не было...» (л. 179) – Q 1285).

В группу списков с правильным началом мотива 17 входят: Кр. 11, Муз. 3004, Тих. 87, Q 232, Востр. 954, Барс. 1625, Усп. 129, Ш. 198, УЦ 59, Муз. 2955, Кол. 97, Муз. 198. Сравним начало мотива 17 в некоторых из перечисленных выше списков (составление 4).

Составление 4.

Лук. 107 (XVIII в.)	И бысть страна нѣкая, в ней же пиянства и хмелнаго пития не было... (л. 168)
Кр. 11 (XIX в.)	И той земли людие в трезвости живуци , понеже пиянства не имуще ... (л. 17 об.)
Q 232 (кон. XVIII в.)	Понеже в той земли пиянства никакого имуще людие ... (л. 74)
Барс. 1625 (XVIII в.)	Бысть же страна некая, <i>в ней же пиянства и хмелнаго не было</i> ... (л. 100 об.)
Ш. 198 (тр. четв. XVIII в.)	И бысть страна некая, <i>в ней же пиянства и хмелнаго пития не было</i> ... (л. 22 об.)
УЦ 59 (перв. тр. XIX в.)	И бысть страна нѣкая, <i>в ней же пиянства, хмелнаго пития не было</i> ... (л. 145 об.)

Как видим, в данном чтении список Лук. 107 сближается со списками Барс. 1625, Ш. 198, УЦ 59. Сохраненное в Лук. 107 начало мотива 17, характерное только для списков I вида основной редакции *Повести*, также указывает на принадлежность Лук. 107 к спискам этого вида.

Таким образом, текстологический анализ показал, что список Лук. 107, с одной стороны, верно передает чтение «с неверными» и сохраняет начало мотива 17, с другой – неверно передает чтение мотива 2 – «любородство-вати», а чтение мотива 9 – «змия/земля» в данном списке отсутствует. При этом во всех случаях разночтений список Лук. 107 оказывается близок к спискам I вида основной редакции Ш. 198 и УЦ 59.

Рассмотрим особенности списка *Повести о табаке РНБ, собрание Колобова, № 334*, л. 170-182, входящего в старообрядческий цветник середины XVIII в., где *Повесть* читается среди житий, слов, бесед и поучений, выписок из *Пролога* и книг *Ветхого Завета*.

По нашим наблюдениям этот список также относится к I виду основной редакции *Повести*. Приведем основные чтения списка Кол. 334, которые указывают на особенности текста, характерные для I вида основной редакции. К ним относится, во-первых, наличие в списке Кол. 334 эпизода о «средовичных юношах» в мотиве 22, читающегося, как мы отмечали выше, только в списках I вида основной редакции.

Для сравнения привлечем по одному списку I и II видов основной редакции *Повести* (составление 5).

Составление 5.

Кол. 334 (XVIII в.)	Q 1285 (XVIII в.) Основная редакция, I вид	II (XVIII в.) Основная редакция, II вид
Узрѣвъ царь, яко на ню взирають окресть народа множество – человецы, мужи, и дивящесе ей и ужающе- ся, и от страха умирають, таже и средовѣчныя юноши , по сихъ зряще... (л. 172 об.).	И узрѣвъ онъ, яко на ню ви- рают окресть ея множества народа – человецы старыя мужи и дивящесея, и ужа- ются, и от страха умирають, таже и средовѣчныя юно- сти , по сихъ зряще... (л. 181)	И узрев он, яко на ню ви- рают окрест ея множества народа – человецы старыя мужи и дивящесея, ужа- ются, и от страха умирають, таже трепещут и изнемогают, и потом увидевше умирают... (л. 139).

Как видим, в списке Кол. 334, как и в списке Q 1285 I вида основной редакции есть фрагмент о средовечных юношах, в отличие от списка II II вида.

Во-вторых, в списке Кол. 334, как и в других списках I вида основной редакции, в мотиве 56 приводится догадка царя Анепсия (в ходе его диалога с врачом Тремикуром) о том, что начинает сбываться рассказанное ему ангелом во время бегства царя, напуганного страшным сном, из своего царства – о блуднице, низвергнутой в землю за ее грехи. Сравним списки (составление 6).

Составление 6.

Кол. 334 (XVIII в.)	Q 1285 (XVIII в.) Основная редакция, I вид	II (XVIII в.) Основная редакция, II вид
Отвѣща Тремикур: «Аз, царю, не вѣмъ, каковъй трупъ сей». Разумевъ же сие царь: «яко збывается, еже повѣдано ему бысть от аггела Господня прежде двоюнадесяти лѣтъ». (л. 176).	Отвѣщавъ же Тремикуръ: «Азъ, царю, не вѣмъ, каковъй трубъ (так!) сей бысть». Разумѣв же царь: се сбывается, еже повѣдано ему бысть от аггела Господня прежде двоюнадесяти лѣтъ на пути о блуднице. (л. 192 об.)	И отвѣщавъ Тремикуръ: «Азъ, царю, не вѣмъ, каковъй трупъ сей бысть, от аггела Господня. Прежде двоюнадесяти лѣтехъ на пути блудница живяше». (л. 142)

В данном чтении, как видим, текст списка Кол. 334 вновь оказывается близок списку I вида основной редакции *Повести*.

В-третьих, в мотиве 61 в рассказе о страшной грозе над городом, в Кол. 334, как и в ряде других списков I вида основной редакции, приводится воспоминание царя Анепсия о встрече с ангелом, поведавшем ему, как во время страшной грозы над городом Господь вверг тело блудницы в землю и впоследствии на том месте вырос табак. Во всех списках *Повести* II вида основной редакции этот фрагмент неудачно сокращен (составление 7).

Составление 7.

Кол. 334 (XVIII в.)	Q 1285 (XVIII в.) Основная редакция, I вид (так же в списках Q 232, Барс. 1625, III. 198, УЦ 59 и др.)	II (XVIII в.) Основная редакция, II вид
И помяну являшагося ему о семь на пути иногда аггела , глаголавшаго. И помысливъ в сбѣ царь прияти святое крещение (л. 176 об.)	И помяну являшагося ему на пути иногда ангела , глаголавшаго ему о семь хранителном былии табаце (л. 194)	И помяну о сем явльшемся ему хранителном былии, сие есть табаке (л. 142 об.)

Анализируя текст мотива 61 в списке Кол. 334, мы видим, что текст этого списка в данном мотиве также тяготеет к спискам I вида основной редакции *Повести*.

В-четвертых, в мотиве 105, рассказывающем о наказаниях курильщиков при их посещении храма, в списке Кол. 334 читается образное сравнение этой ситуации с несовместимостью света и тьмы, Христа и «велиала», характерное для списков I вида основной редакции и отсутствующее в списках II вида (составление 8).

В-пятых, в списке Кол. 334, как и в списках I вида основной редакции *Повести*, отсутствует эпизод явления Богородицы недужной девице Фёкле на Красной горе, который появился в конце *Повести* на поздних этапах ее развития и читается только в списках II вида.

Составление 8.

Кол. 334 (XVIII в.)	Q 1285 (XVIII в.) Основная редакция, I вид	П (XVIII в.) Основная редакция, II вид
Кое общение свѣту ко тмѣ, или кое мѣсто бывает Христу с велиаромъ и рукою крестнаго знаменія на лицахъ ихъ недостойтъ воображати (л. 181)	Кое мѣсто бывает Христу с велиаром и рукою си крестнаго знаменія на лицахъ ихъ недостойтъ воображати (л. 209)	105. И аще кое место бывает приступит ко епископу, и на лице ихъ недостойтъ крестнаго знаменія воображати (л. 146 об.)

Таким образом, на основании пяти приведенных выше особенностей можно сделать вывод о том, что текст списка Кол. 334 можно отнести к I виду основной редакции *Повести*.

Далее рассмотрим на основе ряда выделенных нами выше чтений, какое место занимает список Кол. 334 среди списков I вида основной редакции *Повести*. Из вариантов чтения любодействовати/любородствовати в мотиве 2 («...учити и лстити моя рабы **любородствовати**, снести жертву идолскую...») – Кол. 334, л. 170 об.), список Кол. 334 использует неверное чтение «любородствовати» и сближается со списками Q 1285, Q 840, М. 1420, Ш. 198, Тих. 190, УЦ 59, Ник. 117, Ниж. 13 и Ув. 623-4. В мотиве 9, где наряду с правильным чтением «змия» в ряде списков читается искаженное «земля», список Кол. 334, где это чтение вообще отсутствует, сближается со списками Арх. Д 589, Барс. 1625, Опт. п. 240, Ш. 198, УЦ 59, в которых чтение «змия/земля» также не представлено.

В мотиве 16 в списке Кол 334 используется правильное чтение «с неверными» («...ихъже часть **с невѣрными** во огонь горящу...») (л. 172), как и в списках Q 1285, Q 840, Т. 1559, Тих. 87, Тих. 190, Ниж. 13, Ник. 117, Ув. 623-4, Барс. 1625, Ш. 198, Усп. 129, Q 232, Востр. 954, УЦ 59, тогда как в других списках читается ошибочное «скверными»)

По чтению начала мотива 17: «И бысть страна нѣкая, в ней же пиянства и хмелнаго пития не было ...» (л. 172) список Кол. 334 попадает в группу списков I вида основной редакции, в которой мотив 17 читается без искажений – Кр. 11, Муз. 3004, Тих. 87, Q 232, Востр. 954, Барс. 1625, Усп. 129, Ш. 198, УЦ 59, Муз. 2955, Кол. 97, Муз. 198. Список Кол. 334 в этом мотиве более всего сближается со списками Ш. 198 и УЦ 59.

В мотиве 105 список Кол. 334 передает правильное чтение «маслинь», а не искаженное «мыслемья»: «...отсѣкше **свои маслины** и присадивше къ пустыньѣй лозѣ неплодной...» (л. 181 об.). Такое же чтение встречаем в списках Пр. 469, Q 1285, Q 840, Т. 1559, Арх. Д 589, Ник. 17, Ш. 198, УЦ 59, БАН, 21.11.2, XVIII в. (Б. 21).

Таким образом, текстологический анализ показал, что список Кол. 334 относится к I виду основной редакции: с одной стороны, он верно передает чтения «с неверными» и «маслинь» и сохраняет начало мотива 17, с другой – неправильно передает чтение мотива 2 – «любородствовати», а чтение

«змия/земля» в 9-м мотиве в этом списке отсутствует. По данному набору чтений список Кол. 334 сближается со списками Ш. 198, УЦ 59, а также списком Лук. 107, который был рассмотрен нами выше. Вероятно, все эти списки I вида основной редакции имели общий источник и отражают один из этапов развития истории текста *Повести*.

Третий исследованный нами список *Повести о происхождении табака* – **ИРЛИ, Северодвинское собр., № 29** читается в сборнике перв. четв. XIX в., форматом в 4-ку, написанном полууставом, на 61 л. Кроме повести о табаке, которая читается на лл. 20-39 об., сборник содержит мучение Кирика и Улиты, послание дьякона Федора об антихристе и др. сочинения.

Список Сев. 29 достаточно сложно отнести к конкретной редакции *Повести*, поскольку во фрагментах, содержащих специфические чтения, определяющие ту или иную редакцию, список сближается то со списками II вида, то со списками I вида основной редакции *Повести*. Так, например, в списке Сев. 29 в мотиве 22 опущено упоминание среди людей, желающих увидеть блудницу, о «средовечных юношах», читающееся только в списках I вида основной редакции (составление 9).

Составление 9.

Сев. 29 (XVIII в.)	Q 1285 (XVIII в.) Основная редакция, I вид	II (XVIII в.) Основная редакция, II вид
И узрѣ царь, и кой на ню взирают окрест ея народи множество – свѣтлолице мужи – и видящи ея, и ужащаются, и от страха умирают... (л. 124)	И узрѣвъ онъ, яко на ню взирают окрестъ ея множества народа – челоѡвѣцы старыя мужи и дивящесея, и ужащаются, и от страха умирають, таже и средовѣчныя юности, по сихъ зряще... (л. 181)	И узрев он, яко на ню взирают окрест ея множества народа – челоѡвѣцы старыя мужи и дивящесея ея, ужащаются, и от страха умирають, таже трепещут и изнемогають, и потом увидевше умирають... (л. 139)

Как видим, список Сев. 29 в данном случае использует иной образ, чем в списках I и II видов основной редакции – светлолицие мужи, не конкретизируя взирающих на деву по возрасту.

В мотиве 105 передается чтение, также характерное для списков II вида основной редакции «Христу с велиаром» (составление 10).

Составление 10.

Сев. 29 (XVIII в.)	Q 1285 (XVIII в.) Основная редакция, I вид	II (XVIII в.) Основная редакция, II вид
И аще кое место бывает не приступит к епископу , и на лице ихъ недостойт крестнаго знаменія воображати (л. 39 об.)	Кое мѣсто бывает Христу с велиаром и рукою си крестнаго знаменія на лицахъ ихъ недостойтъ воображати (л. 209)	И аще кое место бывает приступит ко епископу , и на лице их недостойт крестнаго знаменія воображати (л. 146 об.)

Однако некоторые особенности сближают список Сев. 29 со списками I вида основной редакции *Повести*: в нем отсутствует эпизод явления Богородицы недужной девице Фёкле на Красной горе, который читается в списках II вида. Кроме того, список Сев. 29 сохраняет начало мотива 17 – сообщение о трезвой жизни язычников, обитателей страны царя Анепсия: «Бысть страна нѣкая, в ней же пития хмѣлнаго // не было... (л. 23-23 об.)», что также характерно только для списков I вида основной редакции *Повести*.

Определить, какое место занимает список Сев. 29 среди списков I вида основной редакции, или же подтвердить, что он относится ко II виду основной редакции, также затруднительно, поскольку набор основных чтений списка Сев. 29 может быть характерен как для I вида основной редакции, так и для II вида (кроме сохранения начала мотива 17, о чем уже было сказано выше).

В списке Сев. 29 в мотиве 2 читаем правильное чтение «любодействовати»: «учити и льсти // ти моя рабы **любодѣйствовати**, снести жертву идолскую» (лл. 20–20 об.). Однако такое чтение может быть характерно как для списков I вида основной редакции, так и для II ее вида.

В мотиве 9, где читается либо правильное «змия», либо искаженное «земля», список Сев. 29 не передает ни одного из этих чтений. В данном случае Сев. 29 сближается со списками I вида – Арх. Д 589, Барс. 1625, Опт. п. 240, Ш. 198, УЦ 59, в которых чтение «змия/земля» также отсутствует.

В мотиве 16 в списке Сев. 29 читается правильное «с неверными» («...ихъже часть **с неверными** во огни горящу...» – л. 23), а не искаженное «скверными»). В этом случае список Сев. 29 сближается со списками Q 1285, Q 840, Т. 1559, Тих. 87, Тих. 190, Ниж. 13, Ник. 117, Ув. 623–4, Барс. 1625, Ш. 198, Усп. 129, Q 232, Востр. 954, УЦ 59: Однако это правильное чтение также характерно и для списков II вида основной редакции *Повести*.

По чтению начала мотива 17: «Бысть страна нѣкая, в ней же пития хмѣлнаго // не было...» (Сев. 29, л. 23-23 об.) список попадает в группу списков I вида основной редакции, в которой мотив 17 читается без искажений – Кр. 11, Муз. 3004, Тих. 87, Q 232, Востр. 954, Барс. 1625, Усп. 129, Ш. 198, УЦ 59, Муз. 2955, Кол. 97, Муз. 198. Список Сев. 29 в этом мотиве более всего сближается со списками Ш. 198 и УЦ 59.

В 105-м мотиве читается неверное «своя мысленная» вместо «своя маслинь»: «...отсѣкоша **своя мысленная** и присадиша к пути тесной лозѣ неплодной...» (л. 39 об.), но данное чтение может быть характерно как для I, так и для II вида основной редакции в зависимости от комбинации с другими чтениями.

Таким образом, список Сев. 29 объединил в себе чтения I и II вида основной редакции *Повести*, хотя он в большей степени сближается со списками I чем II вида. По-видимому, на каком-то этапе развития текста *Повести* один из списков I вида основной редакции соприкоснулся

со списком II вида, а переписчик списка Сев. 29 уже имел в руках контаминированный текст, который и переписал.

Рассмотрев три ранее не исследованные списка *Повести*: Лук. 107, Кол. 334 и Сев. 29 мы установили, что списки Лук. 107 и Кол. 334 относятся к I виду основной редакции, а список Сев. 29 объединил особенности I и II видов. Таким образом, на основании нашего текстологического анализа все три впервые исследованные списка *Повести* о происхождении табака нашли свое место среди ранее исследованных списков. Изучение еще ряда до сих пор не исследованных списков *Повести*, возможно, позволит выявить и их непосредственные источники.

Список условных обозначений списков *Повести* о происхождении табака из книги *Пандок*

- Q 232 – РНБ, Q 17, № 232 (XVIII в., лл. 71-88);
 Q 840 – РНБ, Q I, № 840 (XVIII в., лл. 1-22об.);
 Q 1169 – РНБ, Q I, 1169, (посл. четв. XVIII в., лл. 90-108);
 Q 1285 – РНБ, Q I, № 1285 (нач. XVIII в., лл. 173-210);
 Арх. Д 589 – БАН, Архангельское собр., Д 589 (сер. XVIII в., лл. 119-140);
 Барс. 1625 – ГИМ, собрание Барсова, № 1625 (XVIII в., лл. 96 об.-121);
 Востр. 954 – ГИМ, собрание Вострякова, № 954 (нач. XIX в., лл. 179-196 об.);
 Кол. 97 – БАН, собрание Колобова, № 97 (XIX в., лл. 184 об.-198);
 Кол. 334 – РНБ, собрание Колобова, № 334 (XVII в., лл. 170-183);
 Кр. 11 – ИРЛИ, Красноборское собрание, № 11 (XIX в., лл. 12 об.-44 об.);
 Лук. 107 – БАН, собрание Лукьянова, № 107 (XVIII в., лл. 164-174);
 М. 1420 – РГБ, Музейное собрание, № 1420 (XVIII в., лл. 86-99);
 Муз. 198 – ГИМ, Музейное собрание, № 198 (XIX в., лл. 1-21 об.);
 Муз. 2955 – ГИМ, Музейное собрание, № 2955 (XIX в., лл. 1-15 об.);
 Муз. 3004 – ГИМ, Музейное собрание, 3004 (XIX в., лл. 3-13);
 Ниж. 13 – РГБ, Нижегородского собрание, № 13 (XIX в., лл. 28-43);
 Ник. 117 – БАН, собрание Никольского, № 117 (XVIII в., лл. 63-74 об.);
 Опт.п. 240 – РГБ, собрание Оптиной пустыни, № 240 (XVIII в., лл. 93-106 об.);
 П – РНБ, собрание Погодина, № 1364 (XVIII в., лл. 137-148 об.);
 Пр 469 – ИРЛИ, собрание Перетца, № 469 (XVIII в., лл. 2 об.-36);
 Сев. 29 – ИРЛИ, Северодвинское собрание, № 29 (перв. четв. XIX в., лл. 20-39 об.);
 Т. 1559 – РНБ, собрание Титова, № 1559 (сер. XVIII в., лл. 276-287);
 Тих. 87 – РГБ, собрание Тихонравова, № 87 (XVIII в., лл. 88-95 об.);
 Тих. 190 – РГБ, собрание Тихонравова, № 190 (XVIII в., лл. 86-99);
 Ув. 623-4 – ГИМ, собрание Уварова, № 623-4 (1953) (XVII в., лл. 57-70);
 Усп. 129 – БАН, собрание Успенского, 129 (XVIII в., лл. 118об.-139 об.);
 УЦ 59 – ИРЛИ, Усть-Цилемское собрание, № 59 (перв. тр. XIX в., лл. 138-146 об.);
 Ш. 198 – РГБ, собрание Шибанова, № 198 (XVIII в., лл. 19 об.-38 об.).

Библиография

- Brovkina Tat'ána V. 2017. *Kratkie redakcii Povesti o proishoždenii tabaka. Ćelovek i sobytie v istoričeskoj pamâti*. Materialy Vserossijskoj naučnoj konferencii. Syktyvkar, KNC: 104-114 [Бровкина Татьяна В. 2017. *Краткие редакции Повести о происхождении табака. Человек и событие в исторической памяти*. Материалы Всероссийской научной конференции. Сыктывкар, КНЦ: 104-114].
- Brovkina Tat'ána V. 2019. *Nekotorye nablûdeniâ ob osoboj i rasprostranenoj redakciâh «Povesti o proishoždenii tabaka»*. «Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki». Т. 12. Вур. 11: 10-14 [Бровкина Татьяна В. 2019. *Некоторые наблюдения об особой и распространенной редакциях «Повести о происхождении табака»*. «Филологические науки. Вопросы теории и практики». Т. 12. Вып. 11: 10-14].
- Brovkina Tat'ána V. 2019. *Osnovnaâ redakciâ «Povesti o proishoždenii tabaka»*. «Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki». Т. 12. Вур. 10: 7-11 [Бровкина Татьяна В. 2019. *Основная редакция «Повести о происхождении табака»*. «Филологические науки. Вопросы теории и практики». Т. 12. Вып. 10: 7-11].
- Brovkina Tat'ána V. 2019. *VIII kratkaâ redakciâ «Povesti o proishoždenii tabaka»*. «Izvestiâ Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta». № 10(143): 239-244 [Бровкина Татьяна В. 2019. *VIII краткая редакция «Повести о происхождении табака»*. «Известия Волгоградского государственного педагогического университета». № 10(143): 239-244].
- Volkova Tat'ána F. 2008. *Povest' o proishoždenii tabaka (Spisok ust'-cilemskogo knižnika I.S. Mândina v kontekste rukopisnoj tradicii povesti)*. Vestnik SyktGU, Seriâ 6: «Filologijâ. Iskusstvo». Вур. 7: 5-33 [Волкова Татьяна Ф. 2008. *Повесть о происхождении табака (Список усть-цилемского книжника И.С. Мяндина в контексте рукописной традиции повести)*. Вестник СыктГУ, Серия 6: «Филология. Искусство». Вып. 7: 5-33].

RECENZJE

DOI: 10.31648/an.5599

К.И. КРИВОШЕИНА
*О ТОМ, КАК ЛИЗА ПИЛЕНКО СТАЛА СВЯТОЙ
МАТЕРЬЮ МАРИЕЙ ПАРИЖСКОЙ*
ПАРИЖ-НИЖНИЙ НОВГОРОД 2020

K.I. KRIVOŠEINA
*O TOM, KAK LIZA PILENKO STALA SVĀTOJ MATER'Ū
MARIEJ PARIŽSKOJ*
PARIŽ-NIŽNIJ NOVGOROD 2020

Grzegorz Ojcewicz

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5909-270X>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / University of Warmia and Mazury in Olsztyn

e-mail: grzegorz.ojcewicz@uwm.edu.pl

Polska rusycystyka od co najmniej 15 lat przybliżyła rodzimemu odbiorcy fenomen paryskiej zakonnicy św. Matki Marii (Skobcowej, 1891-1945). Dziś z pełną odpowiedzialnością można powiedzieć, że osiągnięcia naszych badaczy w danym obszarze są największe w skali światowej, pojemniejsze objętościowo i zakresowo od doświadczeń rosyjskich czy francuskich. Niemała w tym zasługa prof. Wandy Laszczak z Uniwersytetu Opolskiego oraz piszącego te słowa recenzenta, co zaznaczam wyłącznie z naukowego obowiązku, a nie po to, by się chlępić. Niestrudzoną i oryginalną popularyzatorką życia oraz twórczości Matki Marii w Europie, zwłaszcza we Francji, jest od kilku dziesięcioleci emigrantka rosyjska rodem z Leningradu – Ksenia Kriwoszeina, która w ciągu 40 lat zadbała nie tylko o utrwalenie w świadomości Rosjan obecności i dokonania paryskiej mniszki jako pisarki i działaczki społecznej, lecz także dzięki wytrwałości i prawdziwemu zaangażowaniu sprawiła, że jedną z paryskich ulic nazwano imieniem Jelizawiety Skobcowej. Przyczyniła się również

do tego, iż na podparyskim cmentarzu Sainte-Geneviève-des-Bois pojawiła się 24 czerwca 2020 roku symboliczna tablica, która przypomina o heroicznym zasługach Matki Marii w walce z niemieckim okupantem w ramach francuskiego ruchu oporu.

Książka *O tym, jak Liza Pilenko stała się świętą Matką Marią* (*О том, как Лиза Пиленко стала святой матерью Марией*) ukazała się nakładem niżnonowogrodzkiego wydawnictwa „Biblioteka Chrześcijańska” („Христианская библиотека”) i – co ważne – otrzymała imprimatur Rady Wydawniczej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Ta zgoda na rozpowszechnianie publikacji wydana przez organ kościelny potwierdza, że zawarte w dziele treści są zgodne z oficjalnym stanowiskiem duchowieństwa prawosławnego zarówno za granicą, jak i w Rosji. Studium Kriwoszeiny ukazało się z okazji 75. rocznicy tragicznej śmierci Matki Marii w komorze gazowej obozu koncentracyjnego w Ravensbrück.

Zasadniczą wypowiedź autorki poprzedza krótkie słowo skierowane przez nią do przyjaciół, w którym znajdujemy główne motywy powstania książki. Czytamy tutaj:

Chcę opowiedzieć Wam o niezwyklej kobiecie, której imię jest zapisane na kartach historii XX wieku. Przeżyła niełatwe życie podobne do losów wielu Rosjan po rewolucji 1917 roku, jacy znaleźli się na obczyźnie. O Matce Marii (Skobcowej) nakręcono filmy i napisano wiele książek. Ta opowieść jest przeznaczona dla wszystkich, którzy wierzą i nie wierzą w Boga, bo przecież w każdym sercu mieszka miłość, nadzieja i cierpienie (s. 3).

Tekst jest ilustrowany wieloma dobrze już znanymi rycinami związanymi z Liżą Pilenko, Jelizawietą Skobcową i Matką Marią, lecz są tutaj także zupełnie nowe fotografie, co podnosi walory poznawcze tego studium. Ponadto autorka zamieściła dwie tablice chronologiczne. W jednej odnotowała najważniejsze wydarzenia z życia bohaterki w okresie 1891-1945 i kilku następnych lat (s. 63-95), a w drugiej zamieściła informacje, które uznała za kluczowe w pośmiertnej biografii prawosławnej zakonnicy od 1985 do 2019 roku (s. 96-98).

W książce nie ma spisu treści, co utrudnia nieco jej lekturę, ponieważ brakuje możliwości wstępnego zorientowania się w sposobie rozplanowania materiału i kryteriach jego podziału. Poszczególne części dzieła są opatrzone wyłącznie wielkimi cyframi rzymskimi, a więc nie znajdujemy tutaj podpowiedzi tematycznych. Być może mamy w tym przypadku do czynienia z przeoczeniem technicznym, a niewykluczone, że z zabiegiem w pełni świadomym ze strony autorki, bo dzięki takiemu chwytowi czytelnik zostaje zmuszony do samodzielnego śledzenia wątków narracyjnych i oceny słuszności dokonywania cięć w określonych miejscach.

Tak więc część pierwsza (s. 5-12) obejmuje czas od narodzin Lizy Pilenko (1891) do chwili nagłej śmierci ukochanego ojca (1906). W części drugiej (s. 13-18) Kriwoszeina w sposób syntetyczny pisze o latach pobytu młodej dziewczyny w Petersburgu i nauce w stołecznych gimnazjach, pierwszych fascynacjach

życiem literackim, nieodwzajemnionej miłości do Aleksandra Błoka, tragicznych skutkach bolszewickiego przewrotu w 1917 roku na losy rodziny Pilenków, a także okolicznościach znajomości z białym oficerem Daniilem Skobcowem, drugim zamążpójściu Jelizawiey Kużminy-Karawajewej (takie nazwisko nosiła po pierwszym mężu) i początku emigracyjnej tułaczki (1920).

W części trzeciej (s. 19-26) czytelnik śledzi przedmonastyczny okres działalności Jelizawiey Skobcowej w latach 1927-1932, jej aktywność w ramach Rosyjskiego Studenckiego Ruchu Chrześcijańskiego, zaangażowanie publicystyczne kosztem życia rodzinnego. Nagła śmierć najmłodszej córki Anastazji (1927) była momentem przełomowym w duchowej biografii Jelizawiey Skobcowej. Wtedy to uświadomiła sobie, że jej prawdziwym powołaniem jest służenie Bogu i ludziom, odkryła w sobie nieodparte powołanie do życia zakonnego. Swoje marzenie zrealizowała w marcu 1932 roku.

Część czwarta (s. 27-32) i piąta (s. 33-42) studium Kriwoszeiny opowiada właśnie o tym najbardziej niezwykłym okresie doczesnej egzystencji Matki Marii (1932-1943) oraz uprawianiu przez nią liturgii pozaświątynnej: codziennym niesieniu pomocy materialnej i duchowej wszystkim potrzebującym, roztaczaniu opieki nad alkoholikami, prostytutkami, złodziejami, budowaniu przytułków, ratowaniu Żydów prześladowanych przez paryskie gestapo, podejmowaniu działań w ramach charytatywnej organizacji „Prawosławna Sprawa” i wspomaganiu ruchu oporu. W swoich wysiłkach mogła liczyć nie tylko na rodzinę, zwłaszcza syna Jurija Skobcowa, lecz także na wybitnych przedstawicieli rosyjskiej emigracji pierwszej fali (np. o Dmitrija Klepinina, Ilję Fondaminskiego, Gieorgija Fiedotowa, Igora Kriwoszeina).

W części szóstej (s. 43-48) autorka przedstawiła okoliczności, które doprowadziły do aresztowania prawosławnej zakonnicy w lutym 1943 roku, i początek obozowej gehenny. W kolejnej (s. 49-54) poznaliśmy finałowe sceny z heroicznego życia paryskiej mniszki, jej gotowość do znoszenia nadludzkiego cierpienia i oddania życia za współwięźniarkę. Matka Maria została zagazowana 31 marca 1945 roku; dzień później alianci wyzwolili obóz.

Część ósma (s. 57-60) przynosi garść refleksji Kriwoszeiny na temat marzeń Jelizawiey Skobcowej o powrocie do ZSRR. Badaczka uważa, że „W życiu, twórczości i losie mniszki Marii odzwierciedliła się złożona historia Rosji XX wieku” (s. 57). Raz jeszcze została podkreślona wartość chrześcijańskiej postawy więźniarki Ravensbrück wobec nieludzkiej przemocy i sadyzmu hitlerowskich oprawców. Ta sama pokora w stosunku do życia i cierpienia znalazła odbicie w poezji, prozie i dramatach Matki Marii. Książka kończy się następującym zdaniem: „W ten sposób Liza Pilenko, małeńka dziewczynka, która urodziła się przed śnieżnym ryskim Bożym Narodzeniem, stała się świętą Marią Paryską” (s. 60).

Recenzowane opracowanie Kriwoszeiny nie charakteryzuje się zaskakującą specjalistę nowością merytoryczną. To dobrze zrobiony materiał, którego podstawowym celem jest popularyzacja niezwyklej postaci emigrantki należącej

do rosyjskiej pierwszej fali uchodźców z bolszewickiej Rosji, kobiety z krwi i kości, mającej za sobą trudną drogę od literatury do świętości. Można postawić pytanie: Czy w sytuacji, gdy dysponujemy już co najmniej pięcioma ważnymi monografiami autorstwa Kriwoszeiny na temat życia i twórczości Jelizawiey Skobcowej, jest sens pisanie tego typu prozatorskich miniatur? Bezsprzecznie tak, ich treści bowiem docierają do większego grona odbiorców niż tylko kręgi filologów, a przystępność narracyjna zwiększa znacznie szanse na przeczytanie dzieła od początku do końca.

W tym samym czasie, w marcu 2020 roku, ukazała się w Paryżu francuskojęzyczna wersja opracowania *O tym, jak Liza Pilenko...* w tłumaczeniu Nikity Kriwoszeina i Serge'a Modela: *Comment la petite Lisa Pilenko est devenue sainte Marie de Paris* (Paris: Apostolia, 2020), wzbogacona jednak w porównaniu z jej „siostrą” o wizerunek ikony św. Matki Marii autorstwa Olgi Płatonowej, tropar poświęcony paryskiej mniszce i jedną z jej rycin. Dwie najnowsze książki o Matce Marii dostałem od Kseni Kriwoszeiny w lipcu 2020 roku. W tej po rosyjsku urzekła mnie najbardziej odautorska dedykacja: „Drogiemu Grzegorzowi za wierność Matce Marii”. Lapidarna i wzruszająca. Na takie słowa nie można pozostać głuchym. Stąd mój głos o nowej pracy rosyjskiej emigrantki i jej gorliwości w propagowaniu wartości wiecznych.

RECENZENCI

2020, tom XXII, zeszyty 1 i 2

Paulina Ambroży (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Anna Bednarczyk (Uniwersytet Łódzki), Ingeborga Beszterda (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Iryna Betko (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Mirosława Buchholtz (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Krystyna Drożdżal-Szelest (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Arkadiusz Dudziak (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Ewa Dźwierzynska (Uniwersytet Rzeszowski), Anna Ginter (Uniwersytet Łódzki), Michał Głuszkowski (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Agnieszka Gołębiowska-Suchorska (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Magdalena Heydel (Uniwersytet Jagielloński), Mariola Jaworska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Jolanta Józwiak (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Anna Just (Uniwersytet Warszawski), Alla Kamalova (Bałtycki Federalny Uniwersytet im. Immanuela Kanta), Marzanna Karolczuk (Uniwersytet w Białymstoku), Aleksander Kiklewicz (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Olga Khorokhordina (Petersburski Uniwersytet Państwowy), Ludmila Kilevaya (Kazachski Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Abaja), Robert Klementowski (Uniwersytet Wrocławski), Iwona Kokorniak (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Elena Koriakowcewa (Uniwersytet Przyrodniczo- -Humanistyczny w Siedlcach), Svetlana Kolesnikova (Moskiewski Pedagogiczny Uniwersytet Państwowy), Aniela Korzeniowska (Uniwersytet Warszawski), Ewa Kujawska-Lis (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Beata Kuryłowicz (Uniwersytet w Białymstoku), Justyna Łukaszewicz (Uniwersytet Wrocławski), Mikhail Melikhov (Syktywkański Państwowy Uniwersytet im. Pitirima Sorokina), Jacek Mydlak (Uniwersytet Śląski w Katowicach), Andrzej Narloch (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Alina Naruszewicz-Duchlińska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Bara Ndiaye (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Joanna Orzechowska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Irina Pochinskaya (Uralski Federalny Uniwersytet im. Pierwszego Prezydenta Rosji B.N. Jelcyna), Helena Pociechina (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Alicja Pstyga (Uniwersytet Gdański), Mariusz Rutkowski (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Andrzej Sitarski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Elżbieta Skibińska (Uniwersytet Wrocławski), Sylwia Skuza (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Ariadna Strugielska (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Ludmiła Szypielewicz (Uniwersytet Warszawski), Mariola Tymochowicz (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), Aleksandra Wach (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Marta Woźnicka (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Tatiana Volkova (Syktywkański Państwowy Uniwersytet im. Pitirima Sorokina), Piotr Zawojski (Uniwersytet Śląski w Katowicach), Ewa Żebrowska (Uniwersytet Warszawski), Arkadiusz Zychliński (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

Zasady przygotowania artykułów do druku w czasopiśmie *Acta Neophilologica*

W półroczniku drukowane są artykuły naukowe (nigdzie dotąd niepublikowane) w języku angielskim, niemieckim, polskim oraz rosyjskim z zakresu językoznawstwa i glottodydaktyki oraz literaturoznawstwa i przekładoznawstwa.

Autorzy dostarczają teksty za pośrednictwem platformy czasopism UWM: <https://czasopisma.uwm.edu.pl/> lub bezpośrednio redaktorowi na adres: joanaorzech@gmail.com

Redakcja kwalifikuje do recenzji materiały przygotowane zgodnie z wymogami Redakcji. Artykuł jest zakwalifikowany do druku po uzyskaniu dwóch pozytywnych recenzji.

Układ artykułu

1. Tytuł artykułu (w języku tekstu)
2. Tytuł artykułu w języku angielskim
3. Imię i nazwisko Autora (-ów)
4. Numer ORCID autora (-ów)
5. Afiliacja (nazwa jednostki naukowej, uczelni)
6. Adres poczty elektronicznej Autora (-ów)
7. Słowa kluczowe w języku angielskim (maksymalnie 5)
8. Abstrakt w języku angielskim
9. Tekst główny
10. Bibliografia

Objętość artykułów łącznie z tabelami i wykresami nie powinna przekraczać 12 stron maszynopisu formatu A-4.

Preferowany edytor tekstu Word. Czcionka: Times New Roman, wielkość czcionki – 12; odstęp między wierszami – 1,5, marginesy po 25 mm.

W tekście dopuszcza się stosowanie wyróżnień, np. kursywę i pogrubienie tekstu, ale bez podkreślania wyrazów.

Tytuły cytowanych pozycji zwartych i artykułów (w tekście i bibliografii) należy podać kursywą.

Cytaty należy ująć w cudzysłów (bez kursywy), fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach okrągłych, w takich nawiasach umieszcza się wszystkie odautorskie komentarze. Dopuszczalne są komentarze w formie przypisów dolnych (czcionka 10 pkt., interlinia 1).

W półroczniku stosowany jest jeden rodzaj przypisów; przypisy zamieszczone są w tekście głównym, zgodnie z następującą konwencją:

[nazwisko rok wydania, strony], np. [Bralczyk 2007, 35]

[nazwisko rok wydania, tom, strony], np. [Куприн 1970-73, I, 339].

Autor sporządza jeden wykaz literatury (Bibliografia, Bibliography, Bibliografie, Библиография) dla całej pracy. Kolejność pozycji bibliograficznych powinna być alfabetyczna, według nazwisk autorów lub tytułów prac zbiorowych. Redaktorów zbiorów należy oznaczyć przed nazwiskiem skrótem w języku zgodnym z publikacją (Red. Eds. Hrsg. Ред.).

Pozycje bibliograficzne zapisane cyrylicą powinny posiadać wariant transliterowany zgodny z PN-ISO 9:2000. Transliteracji dokonujemy automatycznie na stronie <https://www.ushuaia.pl/transliterate/> (należy sprawdzić, czy został wybrany system PN-ISO 9:2000). Po zapisie transliterowanym w nawiasie kwadratowym umieszczamy zapis cyrylicą.

Sposoby zapisu bibliografii

Monografie

Bralczyk Jerzy. 2007. *O języku propagandy i polityki*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze. 1991. Red. Kłosowska A. Wrocław: Wiedza o Kulturze.

Kuprin Aleksandr I. 1970-1973. *Sobranie sočinenij v devâti tomah*. Moskwa: Izdatel'stvo Hudožestvennaâ Literatura [Куприн Александр И. 1970-1973. *Собрание сочинений в девяти томах*. Москва: Издательство Художественная Литература].

Tolkovuj slovar' russkogo âzyka konca XX veka. Âzykovye izmeneniâ. 1998. Red. Sklârevskaâ G.N. Sankt-Peterburg: Folio-Press [*Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения*. 1998. Ред. Складревская Г.Н. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс].

Rozdziały w monografiach

Bartmiński Jerzy. 2001. *Język w kontekście kultury*. W: *Współczesny język polski*. Red. Bartmiński J. Lublin: Wydawnictwo UMCS: 13-22.

Artykuły w czasopismach

Korpysz Tomasz. 2010. *Słowniki języka autorów jako typ opracowań leksykograficznych*.

„Poradnik Językowy” nr 4: 51-72.

Publikacje internetowe

Iomdin Boris. 2015. *Semantika ponimaniâ: leksikografičeskij portret glagola ponimat'*. V: <http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Iomdin.pdf> [Dostęp 14 IV 2015] [Иомдин Борис. 2015. *Семантика понимания: лексикографический портрет глагола понимать*. В: <http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Iomdin.pdf> [Доступ 14 IV 2015].

Kawka Maciej. *Trzy edytorstwa czy jedno? O potrzebie kształcenia wydawców książek w Akademii Pedagogicznej*. Kraków. W: <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/konspekt6/kawka1.html> [Dostęp 14 IV 2015].